

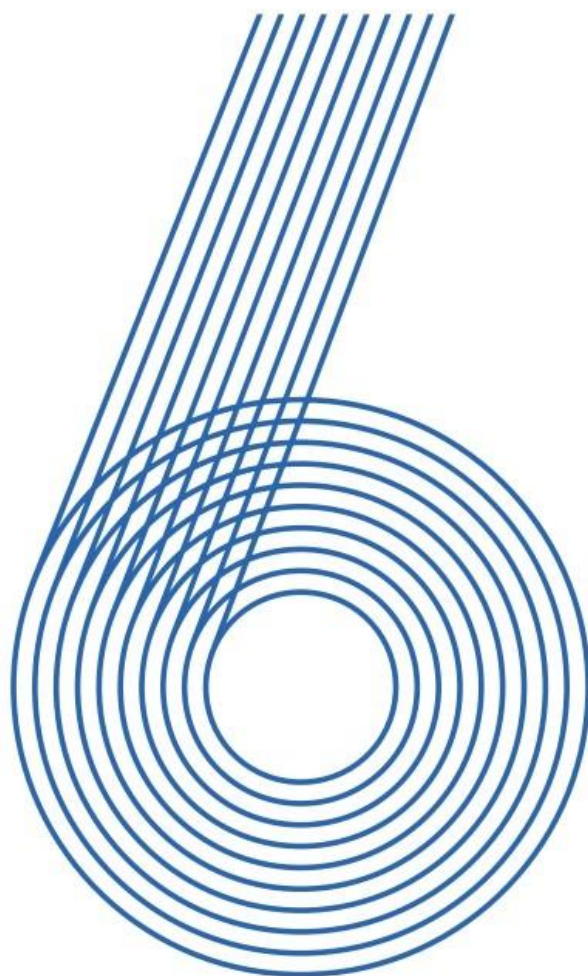
CUMIEIRA

Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega

Departamento de Filoloxía Galega e Latina

Vol. 6 - 2021

Xosé A. Fernández Salgado (ed.)

CUMIEIRA

*Cadernos de investigación
da nova Filoloxía Galega*

Vol. 6 – 2021

Xosé A. Fernández Salgado (ed.)

Departamento de Filoloxía Galega e Latina

UNIVERSIDADE DE VIGO

Cumieira : Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega. Vol. 6 / Xosé A. Fernández Salgado (ed.). -- Vigo: Universidade de Vigo, Departamento de Filoloxía Galega e Latina, 2021

162 p.; 24 cm

D.L. VG 609-2021

ISBN 978-84-8158-911-5

1. Filoloxía Galega. I. Fernández Salgado, Xosé Antonio, ed. lit. II. Universidade de Vigo, Departamento de Filoloxía Galega e Latina, ed.

© Departamento de Filoloxía Galega e Latina (Universidade de Vigo)

© Abraham Castro García, Ángela Otero Fontán, Nuria Bouzas Antas, Fernando Groba Bouza e Antonio Martín Piñero

© Xosé A. Fernández Salgado (ed.)

Revisión científica do volume 6:

Anxo Angueira (UVigo), Xosé-Henrique Costas (UVigo), Alexandre Rodríguez Guerra (UVigo) e Xosé A. Fernández Salgado (UVigo)

Maquetación: Xosé A. Fernández Salgado

Deseño da portada: Tania Sueiro (Área de Imaxe da Universidade de Vigo)

Edición:

Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo
Facultade de Filoloxía e Tradución
Campus das Lagoas-Marcosende - 36310 Vigo

Impresión: Tórculo Comunicación Gráfica, S.A.

Dep. Legal: 609-2021

ISBN: 978-84-8158-911-5

CUMIEIRA. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega aparece recollida na base de datos DIALNET, en BILEGA, no *Catálogo Italiano dei Periodici* ACNP (Università di Bologna), en *Linguistic Bibliography* e Brillonline de BRILL.

Índice / Index

- 9 Limiar /
 Introduction
- 11 ABRAHAM CASTRO GARCÍA
 Análise materialista de *Retorno a Tagen Ata* (1971) /
 Materialist analysis of Retorno a Tagen Ata (1971)
- 37 ÁNGELA OTERO FONTÁN
 Estudo lingüístico dos alcumes da parroquia de Darbo (Cangas do Morrazo) /
 Linguistic study of nicknames from the parish of Darbo (Cangas do Morrazo)
- 75 NURIA BOUZAS ANTAS
 Aguafuertes gallegas, unha mirada da paisaxe allea á construción cultural galega /
 Aguafuertes gallegas, an outsider's perspective to the Galician landscape
- 97 FERNANDO GROBA BOUZA
 Aproximación xeolingüística ao léxico raiano galego-portugués a través do
 xénero documental /
 *Geolinguistic approach to the Galician-Portuguese frontier lexicon through the
 documentary genre*
- 125 ANTONIO MARTÍN PIÑERO
 Sobre a alternancia nas locucións preposicionais con *base* e *respecto*. Estudo
 contrastivo galego-español. /
 *On the alternation in prepositional locutions with base and respecto. A Galician-
 Spanish contrastive study*
- 157 Autoras e autores de *Cumieira*, vol. 6 /
 Cumieira's authors
- 159 Normas para o envío de orixinais /
 Manuscript submissions guidelines. Information for authors

LIMIAR

Introduction

CUMIEIRA. *Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega* é un proxecto do Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo que dende 2016 publica traballos académicos dos investigadores máis novos do ámbito da Filoloxía Galega, entendida esta nun senso amplo.

Este novo Vol. 6 de *CUMIEIRA* (2021) recolle cinco investigacións: dúas son de análise literaria, outras dúas ofrecen estudos sobre o alcume e o léxico raiano e unha quinta describe contrastivamente o funcionamento dalgunhas locucións prepositivas en galego e castelán.

Certamente, a publicación ábrese co artigo de Abraham Castro García, quen examina a obra *Retorno a Tagen Ata* (1971) de Méndez Ferrín desde o materialismo histórico, entendendo a orixe e estrutura do relato determinadas polo seu servizo social, como medio a través do que difundir o novo nacionalismo galego do momento. Vén a seguir o estudo de Ángela Otero Fontán sobre as características lingüísticas dos 243 alcumes recollidos por ela na parroquia canguesa de Darbo, o que lle serve para reflexionar sobre o propio concepto de *alcume*, a súa orixe e clasificación, e a súa relación co nome propio. Pola súa parte, Nuria Bouzas Antas analiza e contrasta a imaxe que sobre Galicia ofrece o xornalista arxentino Arlt en 1934 nas súas crónicas para o bonaerense *El Mundo* recollidas en *Aguafuertes gallegas*, unha visión que se distancia dos tópicos que se foran fixando dende o século XVI, ben que tamén se asemella a ela nalgún outro aspecto. Segue a investigación xeolingüística asinada por Fernando Groba Bouza sobre as características do léxico raiano galego-portugués, que selecciona e transcribe a partir de testemuños orais de persoas que aparecen en diferentes documentais sobre a vida nesta zona fronteiriza. O volume péchase co traballo de Antonio Martín Piñero, que aborda de xeito contrastivo a rendibilidade e os posibles motivos pragmáticos da variación nas preposicións que aparecen nas locucións creadas a partir dos substantivos *base* e *respecto*, tanto en galego coma castelán.

No Vol. 6 de *CUMIEIRA* (2021) fixeron parte da Comisión de revisión científica, Anxo Angueira, Xosé-Henrique Costas, Alexandre Rodríguez Guerra e Xosé A. Fernández Salgado, profesores todos da Universidade de Vigo. *CUMIEIRA* quere agradecer tamén a Benigno F. Salgado a revisión da versión inglesa dos *abstracts*.

Dende o seu número inicial, *CUMIEIRA* tira unha edición en papel, que se envía ás principais bibliotecas galegas (UVigo, USC, UdC, ILG, Fundación Penzol, RAG, Consello da Cultura Galega, CIRP, EMAO e Museo de Pontevedra) e mais ás das facultades de filoloxía das Universidades do Minho, Complutense, de Salamanca, de Oviedo e de León. Ademais, estes volumes poden descargarse gratuitamente en PDF no enlace <<http://webh03.webs.uvigo.es/cumieira-cadernos-de-investigacion-da-nova-filoloxia-galega-2/>>.

Non queda senón lembrar que as páxinas desta publicación están abertas a calquera traballo de novos investigadores e investigadoras no ámbito da lingua e literatura galegas, lusófonas e tamén doutras linguas, sempre que resulten de interese para o galego. No final deste volume poden verse as *Normas* que deben seguir para o seu envío.

Xosé A. Fernández Salgado
Editor de *CUMIEIRA*
Universidade de Vigo

ANÁLISE MATERIALISTA DE *RETORNO A TAGEN ATA* (1971)

Materialist analysis of Retorno a Tagen Ata (1971)

Abraham Castro García
Universidade de Vigo
abrahamcastrogarcia@yahoo.com

Resumo: Neste traballo estudamos *Retorno a Tagen Ata* (1971) de X. L. Méndez Ferrín desde o materialismo histórico; é dicir, entendendo a novela como resultado de determinados estado e relación das clases da súa sociedade. Por iso, analizámo-la tarefa de actualización ideolóxico-mítica do nacionalismo galego emprendida polos mozos educados no paradigma galeguista dos anos 50 e atentos ás novas reivindicacións políticas no Estado español e ós movementos de liberación nacional internacionais inspirados polo maoísmo. Para socializa-los resultados, X. L. Méndez Ferrín, a través da narrativa, fabula Galicia en Tagen Ata en función da visión da UPG. Daquela, o móbil e a estrutura da creación literaria están determinados conforme o seu servizo social.

Palabras chave: X. L. Méndez Ferrín, *Retorno a Tagen Ata*, mito nacional, Unión do Pobo Galego.

Abstract: In this work we study X. L. Méndez Ferrín's novel *Retorno a Tagen Ata* (1971) from the perspective of historical materialism; that is to say, understanding it as a result of particular social and material conditions and class relationships within society. For this reason, we analyze the task of ideological-mythical updating of Galician nationalism undertaken by young people educated in 1950s Galicianism and attentive to new political demands in Spain and international national liberation movements inspired by Maoism. To socialize the results, X. L. Méndez Ferrín, through his narratives, fables about Galicia (Tagen Ata) on the basis of UPG views. Therefore, the motive and structure of literary creation are determined according to their social service.

Keywords: X. L. Méndez Ferrín, *Retorno a Tagen Ata*, National myth, Unión do Pobo Galego.

1. Introducción: obxecto e método de análise¹

Ó xeito manuelantoniano, introducímo-lo noso traballo declarando abertamente as súas intencións, a saber: analizar determinado material literario, en condición de documento, é dicir, testemuño histórico, a través de determinado faro ideolóxico² e os medios consecuentes a este.

No noso caso, co materialismo histórico na man, trataremos *Retorno a Tago*, que «ve luz a mediados de xaneiro de 1971, poucos meses antes de o autor saír en liberdade da cadea, da man da editorial Castrelos e da súa popular colección O Moucho» (Angueira 2009: 566), en tanto ultimación do primeiro ciclo político do novo nacionalismo galego e, conseguintemente, comezo da desintegración do pretérito de Galaxia: «na [...] alegoría se escenifica a ruptura do nacionalismo culturalista fronte ó político na diexese» (ibídem: 574). A Unión do Pobo Galego (UPG) funciona como núcleo director, referente³, desta onda renovadora no seo do movemento nacional e, a inicios de década, deste mesmo, así como, xunto co Partido Comunista de España (PCE), encabeza o movemento democrático en Galicia (Rubiralta 1998: 136).

Xosé Luís Méndez Ferrín é consciente da capacidade divulgadora e institucionalizadora de imaxinario colectivo (mito nacional) da literatura, é dicir, da interrelación desta coa vida do *zoon politikón* en condición de, mediante o exemplo fabuloso, inspiradora, mobilizadora: velaí a escolla editorial de *Retorno a Tago* (Capelán 1996: 31), como, tamén, cremos, a súa idea unitaria da creación artística (reflectida na introdución a *Elipsis e outras sombras* [1974]⁴).

¹ Para devolve-lo enorme favor recibido, dedicamos estas liñas ó noso mestre Anxo Angueira, titor no ano académico 2019-2020 deste, orixinariamente, TFG. Para ti, os mesmos recoñecemento e afecto recibidos no treito de vida mutuamente cedido. Grazas, unha e mil veces.

² Debido á vontade revolucionaria da nosa ideoloxía, o traballo científico, en tanto mantén a disensión suxeito estudante-obxecto estudado, encóntrase, necesariamente, limitado. Con todo, se nos adentramos neste terreo, débemolo facer coa filosofía máis avanzada, esa, debido á súa intención transformadora, non contentada unicamente coa filosofía ou a ciencia. Véxase Engels (1961 [1925]: 177).

³ O *Partido Socialista Galego* (PSG) de Xosé Manuel Beiras virará en dirección a urdir nacionalismo e marxismo (véxase *Texto conxunto* [1973] e *Declaración de Principios* [1974] [Rubiralta, 1998: 138-140]), tónica xeral do galeguismo en detrimento da fórmula piñeirista.

⁴ En canto a esta obra, existe un desfase entre o momento da súa escrita, contemporáneo a *Retorno a Tago* (Blanco 2011 [1994]: 21), e o da súa edición, a propósito das loitas intestinas da organización, o cal reafirma o manexo político ferrinián do material literario.

A fase inaugural do nacionalismo de nova planta corresponde á etapa de clarificación teórica da UPG⁵, fraguada e moldeada ó redor de Castrelo de Miño, a loita sindical e a universidade, a cal dá comezo coa conformación do grupo, «que no ano 63 se constituíra baixo o nome de Unión do Pobo Galego e se diluíra no Consello da Mocidade» (Cabana 2002: 16); e conclúe cos tensionamentos de marzo e setembro do 1972, «o inicio dunha nova etapa no seu desenvolvemento» (Rubiralta 1998: 126), con considerables antecedentes de carácter interno: o relevo na dirección a causa das detencións (ibídem: 151), a reedición de *Terra e Tempo* (ibídem: 152), a integración de Galicia Socialista (ibídem: 147) e a exclusión do sector de Xosé Torres (ibídem: 161). Estes sucesos obedecen ás manobras da UPG no camiño de se situar á testa do movemento democrático e ó resultado directo no seu seo da súa crecente maior referencialidade, como é o caso da nova militancia; non obstante, denotan a súa subordinación ós vaivéns do mesmo, cousa lóxica: o acordar obreiro é a condición e a base social do galeguismo contemporáneo. Verbo deste período, Méndez Ferrín (2007: 119) fala en termos semellantes a nós:

Naqueles anos sesenta producíase a crise do Consello da Mocidade que habería de acabar coa hexemonía política e intelectual do Grupo de Galaxia para sempre, nacían a UPG e o PSG mentres as Asociacións Culturais, abrían as súas portas en todas as cidades e en moitas vilas de Galicia. O conflito de Castrelo de Miño (1965) seguido do universitario de 1968 abrían un ciclo histórico que logo habería de fecharse cos sucesos de Ferrol e a Folga Xeral de Vigo en 1972: acontecementos que mudaron as mentalidades de Galicia.

En todo caso, non existe cesura entre o nacionalismo anterior e o novo, en tanto a orixe deste último está no contacto directo entre o exterior («Núñez Búa, en 1954, Antón Baltar, no 56, Perfecto López, no 58, Antón Moreda, a finais dos cincuenta e Daniel Calzado, en 1962.» [Angueira 2009: 565]) e os mozos iniciados no piñeirismo, única opción nacionalista do interior, os cales, ademais, se reclaman, de xeito simbólico, e, como estamos a ver, con razón histórica, herdeiros de Castelao (véxase *Terra e Tempo 1* [1965]).

Dito isto, neste tempo de necesaria implicación, confirmando esa súa tensión entre os dous universos, Ferrín cede na escrita, retomada intensamente no cárcere («en 1969, durante o estado de excepción, volveu ser detido, xulgado e condenado» [Blanco 2011 [1994]: 21]), ó estar, polo evidente, afastado da política. É máis, a súa

⁵ Velasco (2012: 86) ofrece os anos 1963 e 1970/71; Rios (2002: 12), 1964 e 1971/72; e Barreiro (2003: 115), 1964 e 1972.

literatura vermella⁶, etapa mixta que abre *Retorno a Tagen Ata* (condensado, á súa vez, da precedente de dedicación exclusivamente política), consistente na insistencia no xenuíno deste nacionalismo (a saber: a «súa» clase), cousa innecesaria unha vez derrota o anterior (de aí a literatura ferriniá da década dos oitenta en adiante), redúcese, narrativamente, á escrita na cadea, salvando a derradeira obra.

O sustento material deste novo nacionalismo galego é o movemento da incipiente aristocracia obreira⁷, inasimilable polo franquismo⁸ e os seus caducos mecanismos de integración estatais, cuxa renovación asume a Transición, actualización das relacións entre as clases en España, malia ser consecuencia dos Planos de Desenvolvemento da década dos sesenta, e sindicada desde o inicio «da mam do PCE e as primeiras CCOO, em Vigo e Ferrol substancialmente» (Velasco 2012: 75). A nova xeración galeguista, cuxas únicas referencias revolucionarias se localizan noutros continentes, importa o frontismo nacional⁹, ó entender homoloxía entre o limitado desenvolvemento da clase obreira, froito do tamén limitado desenvolvemento da industria (Rubiralta 1998: 35); é dicir, a escasa existencia dun «seu» sector suficientemente acomodado, e as condicións feudais ou semifeudais das colonias do chamado Terceiro Mundo¹⁰.

Os feitos de Ferrol e Vigo abren, indubidablemente, un segundo ciclo político do nacionalismo galego de nova planta: «desde o ano 72, topamos em vários editoriais do *Terra e Tempo* chamados ao emprego de métodos mais avançados de luta» (Rios 2002: 15). Isto, tanto reincidente na dependencia da intelectualidade galeguista verbo dos destinos do movemento de masas antifranquista, como, neste sentido, explica o fundamento da viraxe armada no incremento e acentuación da conflitividade social

⁶ Blanco / Rodríguez Fer (2001 [1989]: 21), en coincidencia con Blanco (1992: 47), sitúan esta etapa literaria entre 1971 e 1980, mediando así entre a mesma e a rematada no 1964, a de dedicación exclusivamente política. Por iso, Blanco (2011 [1994]: 20), dando conta da continuidade das últimas, data todo este momento artístico entre 1964 e 1980.

⁷ Afirma Lenin (1974 [1917]: 120): «El imperialismo tiene la tendencia a formar categorías privilegiadas también entre los obreros y a divorciarlas de las grandes masas del proletariado».

⁸ Con todo, este intenta encaixar as demandas de mellora das condicións de vida: «foi desde o começo dos anos sessenta que os subsídios sociais passárom a ter umha importância crucial» (Velasco 2012: 55).

⁹ Así o describe Núñez Seixas (2015 [2002]: 239): «mediante la definición de Galicia como una colonia en la periferia europea podía conjuntar un interclasismo tendencial en su estrategia (la creencia en la necesidad de un frente unido de la nación colonizada contra el opresor, dirigido por el *auténtico* partido comunista y nacional, que después emprendería la construcción de una sociedad comunista gallega) con la afirmación del carácter progresista de su nacionalismo».

¹⁰ Lenin (1966 [1916]a: 148) distingue as nacións dependentes da Europa e as colonias.

da década dos setenta, baixo a perspectiva da súa correspondencia continental e internacional: os contactos co seu irmán maior *Euskadi Ta Askatasuna* (ETA) son considerables, sobre todo, cualitativamente¹¹, e conectan coa idea de «internacionalismo nacionalista desde abaixo»¹². Non obstante, o chan social vasco está moito máis desenvolto có galego, a causa dos seus infinitamente maiores enraizamento entre as masas e consecuente proxección temporal, en disonancia coa Fronte Armada da UPG, conformada por un comando de catro persoas dirixido por Moncho Reboiras e cunha duración inferior a medio ano, coincidente coa participación do dodrense (Rios 2002: 17-18). En todo caso, estas mesmas dinámicas están detrás do posterior asentamento institucional do galeguismo contemporáneo, conforme o coherente proceder análogo do «seu» movemento.

A respecto do materialismo histórico, entendémolo como a exposición do estadio de desenvolvemento do ser e a conciencia humanos en determinado momento histórico, do afondamento na división social do traballo, en referencia ó anterior e ó futuro e/ou tendencial. Somos conscientes de que o marxismo non se reduce ó materialismo histórico; isto é, ó seu momento científico (véxase a nota 1; ademais, é ilustrativo como para Comte [1984 [1844]: 40], con destacado noso, a práctica científica é «la simple *averiguación* de las *leyes*, o sea de las relaciones constantes que existen entre los fenómenos *observados*»); non obstante, o carácter deste traballo é incapaz de o transgredir. De tódalas formas, non cremos difícil face-las correspondentes inferencias subxacentes ó mesmo.

Dito isto, a nosa pretensión é debullar ó máximo ese nacionalismo avermellado agromado na década dos sesenta en Galicia; isto é, achegármonos á situación das clases na súa contemporaneidade, desde o nivel internacional ata o nacional concreto galego¹³, coa intención de situa-lo decisivo *Retorno a Tagen Ata* na súa circunstancia histórica: a función militante do universo máxico e os alicerces literarios que a posibilita.

¹¹ Salientámo-lo de marzo do 1975 (Rios 2002: 17-18).

¹² En Rios (ibídem: 16) vese como as ideas da UPG non son exclusivas, isto é, reflicten unha tendencia xeral. Por outra banda, dáse conta de que o reformismo tamén pode ser armado.

¹³ Como demostra o simultáneo acordar obreiro da España, o Estado é o centro rexedor da política, en tanto instancia onde o Capital, de contraditorio carácter internacional e privado, encontra certa estabilidade. De aí que todo movemento nacional tenda, ben a un Estado existente, coñecido ou non, ben a un necesitado, e que o comunismo defenda un Partido, non a nivel nacional, senón estatal, en correspondencia co seu inimigo estratéxico.

2. Nacionalismo galego e *Retorno a Tagen Ata*: simbiose literario-política

Previamente a debagar *Retorno a Tagen Ata* nos elementos (trazos semánticos, se quixermos) que, intrincados, conforman a obra, tratarémola en termos máis «exteriores» e xerais: as condicións históricas da súa nacemento, os consecuentes instrumentos desta tarefa literaria ferriniá e a súa significación dentro do sistema literario e conciencia nacionais de Galicia. Para este cometido, interésanos especialmente a interrelación do aspecto literario e o político na vida e obra de Méndez Ferrín e a centralidade do universo de Tagen Ata nesta conxunción. A nosa idea é que a renovación (que non revolucionarización) de ámbolos dous elementos conflúe «militantemente» nesta nación (e lonxe da manifestación tradicional) en consonancia coa igual concorrencia no territorio dos «ventos» estético-ideolóxicos a occidente e oriente; todo isto fundado no avivamento do estanco «movemento» nacional (e a súa fronte cultural), reducido a certa intelectualidade, co bulir crecente da aristocracia obreira; dito doutra forma, o movemento reformista da clase obreira¹⁴, renacido a causa do desenvolvemento económico da metade final da ditadura¹⁵ e cuxo encadramento e asentamento estatal se dá na Transición.

Xa nos relatos de mocidade de Ferrín, «Medo», «Chumbo e mortes» e «O Abellón», asinados no xornal *Litoral* no 1954 co pseudónimo de Laín Feixoo, subxacen as necesidades do nacionalismo, asumido na estancia en Pontevedra, fundamentalmente a través, alén da familia, de Francisco Cerviño¹⁶ (Blanco, 2011 [1994]: 13-14): o compromiso político coincide coa produción cultural en lingua galega¹⁷, en consonancia e consecuencia das dinámicas do galeguismo interior e a súa intención de perpetua-la conciencia «xenuína» (esencialmente, o idioma) de Galicia (Rubiralta 1998: 30) en vistas da consolidación do réxime; ou sexa, desde a fin da II Guerra Mundial, a detención de Ramón Piñeiro no 1946 (ibídem: 23) e, como cumio, a morte de Castelao (ibídem: 27), tamén motivos da crise dos exiliados (ibídem: 42). Ó abeiro desta mesma lóxica, nos novos ambientes de Santiago de Compostela, baixo a tutela de Ramón Piñeiro, que «dedícase a contactar coas novas xeracións universitarias nas que trata de estimular [...] as súas inclinacións galeguistas» (ibídem: 33), e Otero

¹⁴ Busca melloras na condicións de vida (Rubiralta 1998: 35-36) e o seu destino é o Estado, tanto fascista como logo democrático.

¹⁵ Sentencia brevemente Rubiralta (1998: 67) que «o crecemento da capa asalariada reforzará as súas demandas».

¹⁶ A dedicatoria de *Retorno a Tagen Ata* demostra o seu enorme influxo.

¹⁷ Véxase brevemente o servizo da literatura ó nacionalismo en López Sánchez (2007: 78).

Pedrayo; e mais de Madrid, derredor do Brais Pinto (Blanco 2011 [1994]: 17-18), Méndez Ferrín desenvolve unha serie de obras no sentido da renovación estético-formal internacional (basicamente, francesa e norteamericana): *Voce na néboa* (1957), *Percival e outras historias* (1958)¹⁸ e *O crepúsculo e as formigas* (1961). Súmase a estas *Arrabaldo do norte* (1964), «xa [...] redactada varios anos antes» (Capelán 1996: 32), conformando ese momento literario¹⁹ en harmonía coa Xeración das Festas Minervais (ou dos 50, ou de *La Noche*)²⁰, enmarcable na Nova Narrativa Galega²¹ (Noia 1992: 13) e a Escola da Tebra (Forcadela 2002: 93).

Esta mocidade asume o testemuño da revitalización vía literaria do nacionalismo; non obstante, na realización da tarefa, e imbuída nun contexto de efervescencia sindical e coñecedora do marxismo²², decátase das súas limitacións e abraza o campo da acción política. Esta nova intelectualidade e as reivindicacións obreiras retroaliméntanse, fornecéndose dirección e masas respectivamente²³, do cal é ilustrativo, en tódalas dimensións, como a súa conformación sociolóxica tipicamente «aristobreira» de «cadros de tipo medio e superior» (Rubiralta 1998: 144), Galicia Socialista. *Retorno a Tago Ata*, como vimos indicando, fecha un momento, malia que se resolva por medio da participación nos distintos conflitos da década, de proxección interna, de «lóxicas vacilacións na definición dun novo espazo nacionalista radical» (ibídem: 149), madurado nos círculos exclusivamente culturais, inaugurando así un período de concomitante, recíproca, estimulación das dúas fronte:

Pero a partir dos anos 60, cando os homes e mulleres da «nova narrativa», esquecendo pouco a pouco o que un deles chamou «unha literatura ausente de estímulos morais», danse conta que se ben non lles interesa unha literatura realista plana, cómpre virar. E viran, a maior parte, ou os sobreviventes, cara ó mito. Mellor dito, cara á creación dun novo mito; un mito que debe ser mobilizador. A obra

¹⁸ Obra fornecida en boa medida cos relatos de *Nove historias*, vitoriosa no Cao Turnes do Centro Galego de Bos Aires de 1956 (Blanco 2011 [1994]: 17).

¹⁹ A súa motivación é diáfana: «eu me puxen a escribir por influxo galeguista; non me puxen a escribir por vocación literaria» [Salgado e Casado 1989: 56]) inicial do autor (Blanco 2011 [1994]: 32).

²⁰ Estas denominacións tómanse de Forcadela (2002: 89-90).

²¹ Pódense consultar en Noia (1992: 39) as características da mesma.

²² Méndez Ferrín coñece as condicións de vida e a teoría revolucionaria (vía intelectualidade universitaria) do proletariado durante a súa estancia en Oxford no 1961 (Blanco 2011 [1994]: 18); con todo, ata o 1963 non abandona a liña culturalista (ibídem: 36): estes anos son os de radicalización da xuventude galeguista (Méndez Ferrín 1984: 259).

²³ Vexamos como, cando estas, consonte a natureza do seu movemento, encontran sitio no Estado «renovado» da década do 1980, a «vanguardia» galeguista vai con elas ás institucións.

fundadora desta narrativa que camiña cara ó mito (que é unha narrativa nova polo simple feito de que se decata de que xa non se pode escribir como antes) é *Retorno a Tagen Ata* de Xosé Luís Méndez Ferrín. (González Gómez 1995: 411)

O nacionalismo do interior de Galicia é, na práctica, tamén o do exilio e a emigración, que, arredado do seu marco de actuación e incapaz de actuar nel, só mantén o Partido Galeguista mediante a latencia da Guerra Civil, malia loitar contra o xiro daqueloutro (Rubiralta 1998: 42-46): este contacto, mesmo físico, cos agora axuntados derredor de Galaxia é a ponte (ibídem: 29) cos mozos, o determinante na súa «decantación definitiva» (ibídem: 57), de feito, a «desaparición de “Vieiros” e o seu propio final virán dados cando no interior de Galiza reapareza o combate antifranquista» (ibídem: 52). Xa que logo, pásase dun galeguismo en que a cultura (sobre todo, a literatura) é actividade nuclear e única, en consecuencia coa necesidade de sostemento do *volkgeist* e o seu elemento básico e quintaesencia, isto é, a lingua, a un en que a fronte cultural se integra nun fin maior, e cuxa obra iniciadora ía ser²⁴, en principio, a inédita *Os corvos, a figueira e a fouce de ouro* (Capelán 1996: 37), da que «Xosé Luís Méndez Ferrín manifestou que se trataba dunha ficción alegórica, aínda que baseada en feitos reais» (Ramallo 2020: 89).

Galicia, na condición de nación carente do dereito de autodeterminación, *versus* a súa exclusiva disposición española, está oprimida no interior das fronteiras do vello continente²⁵. O comunismo «celebra cualquier asimilación de las naciones, excepto la que se realiza por la fuerza o se basa en privilegios» (Lenin 1966 [1913]: 27). Por iso, consonte Lenin (1966 [1914]: 64), do dereito á autodeterminación, isto é, do dereito a constituír un Estado de seu, non se debe beneficiar ningunha nación en detrimento doutra.

Por esta conxuntura de nación oprimida occidental, dunha banda, nútrese das ideas e cultura do «mundo libre» (fronte ás franquistas, mais, tamén, fronte ás

²⁴ Debido, alén da dedicatoria, ó artigo lixeiramente anterior, de maio do 1966, *Nova narrativa y compromiso social* (Capelán 1996: 36), en que Méndez Ferrín confire un novo lugar á literatura.

²⁵ Se a nación está intimamente ligada ó desenvolvemento das relacións burguesas (véxase *A nacionalidade moderna* [1887] de Kautski), en consonancia tamén o están os dereitos nacionais. Por iso, na tradición comunista, en tanto existen as nacións e o seu conflito (Lenin 1966 [1913]: 26), e subordinada ó derrocamento da burguesía (Lenin 1966 [1916]b: 121), a «solución es la democracia consecuente» (Lenin 1966 [1913]: 13), «situación más favorable para la lucha de clases» (Lenin 1966 [1914]: 60). Pois, «de la misma manera que es imposible un socialismo triunfante que no implante la democracia completa, es imposible también que se prepare para la victoria sobre la burguesía un proletariado que no sostenga una lucha múltiple, consecuente y revolucionaria por la democracia» (Lenin 1966 [1916]b: 115).

socialistas; das que bebe fundamentalmente o PSG na súa fundación), reflexo do «fracaso» a occidente do proletariado revolucionario²⁶ e a situación resultante; isto é, o sometemento da clase obreira ós seus respectivos estados imperialistas por mediación dun «seu» sector «arribista», beneficiado da circunstancia oprimente dos seus conxéneres nacionais e internacionais e, daquela, pasado, *de facto*, ás filas da súa burguesía. Da outra banda, recibe novas²⁷ de triunfo das revolucións comunistas a oriente, sobre todo, a chinesa (Rubiralta 1998: 154) e a súa vital acometida contra-contrarrevolucionaria iniciada no 1966, e do seu correlato nas colonias e tamén en territorio europeo: as capas máis conscientes da vangarda obreira escíndense dos prosoviéticos, así como retoman, ó tempo que as masas da clase, pero independentemente, a violencia consciente²⁸, ante a comprobación das súas posibilidades e necesidade nos confíns do globo. Da influencia maoísta da UPG fala Núñez (2015 [2002] 239):

Ideológicamente, la UPG fue definiéndose hacia finales de los 60 y principios de los 70 como un partido nacionalista y marxista-leninista con ribetes maoístas, que tomaba como modelo los movimientos de liberación colonial del Tercer Mundo (Argelia, Vietnam, Mozambique, Angola, etc.).

Por iso, a renovación técnica da obra literaria en Galicia vén da man do emerxente Posmodernismo²⁹, como constata Garcia (2006 217): existe «uma datação provável para as origens do pós-modernismo, coincidindo com o início da produção literária [...] de Méndez Ferrín»; mentres a súa renovación «semántica» vén da man dos procesos antiimperialistas de inspiración maoísta³⁰. Cando falamos desta última non

²⁶ A Revolución de Outubro incendia o corazón de Occidente, Alemaña, durante un lustro (Carr 1985 [1979]: 21); non obstante, a mobilización armada das masas obreiras non estabiliza debido a un KPD illado da maioría destas debido á súa escisión, froito da firmeza ideolóxica, da socialdemocracia, en defensa, desde a I Guerra Mundial, do seu Estado, tamén contra os consellos obreiros.

²⁷ Tamén da man dos galeguistas do exilio (Rubiralta 1998: 54).

²⁸ Evidentemente, nin unha nin outra con obxectivos revolucionarios: os comunistas, ante o desenvolvemento dos movementos reformistas da clase, lánzanse ó terrorismo, é dicir, á loita armada individual sen vencello real, fundado na ideoloxía, coas masas, as cales asentan no Estado.

²⁹ Trátase do mundo resultante das revolucións socialistas do século XX; isto é, un en que a burguesía é ama e señora malia existir xa experiencias historicamente superiores. Neste sentido, na Europa, estas novas dinámicas entran desde a década dos 20, malia que non se instauran definitivamente mentres sobrevive o Bloque do Leste.

³⁰ Cremos abondo ilustrativas as obras requisadas no ano 1969: «Ademais da citada novela, no rexistro tamén lle foron incautados, entre outros, tres libros de Mao-Tse-Tung, dúas revistas

nos referimos ó contido de *Retorno a Tagen Ata*, unha tradicional viaxe (Capelán 1996: 37-38), nin á súa función nacional «de serie» derivada de actualiza-la literatura galega, senón á non equiparación de tarefas políticas e creación cultural, á súa imbricación sen identificación, ó seu rol, enlazando co Partido Galeguista³¹: a forxa dun ideario axustado ás novas condicións materiais. Resumidamente, o resultado é o servizo social da «literatura de ficción»³², metáfora do drama nacional.

Como dicíamos, a situación de Galicia dialoga, mesmo directamente nas Reunións de Brest (Rios 2002: 16), con outras máis ou menos semellantes; ou sexa, con territorios en conflito nacional-lingüístico da metade oeste da Europa, cuxa intelectualidade asume o colonialismo como a súa realidade, a causa do influxo dos movementos deste sentido no mundo e a súa relación co comunismo, a saber: a resolución das tarefas democráticas alí onde a burguesía deserta delas. Así pois, estes feitos teñen un efecto material-obxectivo e ideolóxico-subxectivo nos «cidadáns» do chamado Primeiro Mundo: apelados, ora pola súas condicións de vida inmediatas (deturpadas ou empeoradas polo reposicionamento imperialista mundial), ora pola influencia das diferentes accións do Terceiro (ídem), acordan politicamente. Neste contexto sitúase tamén, loxicamente sen necesidade do pano de fondo nacional³³, o maio do 68, os *anni di piombo* ou a RAF. As seguintes declaracións de Méndez Ferrín van nesta dirección, rexistrando esa tendencia continental e global³⁴, alén dunha outra intención desconcertante dirixida ó lector:

sobre Cuba, un libro de Hô-Chí-Minh, ou o poemario «Os nenos do Vietnam» de Farruco» (Ramallo 2020: 88).

- ³¹ «Neste sentido, Ferrín retoma a tarefa do seu antecesor ourensán, cuns novos presupostos estéticos e ideolóxicos rectores, que non obstante recollen tamén algo da estética e da ideoloxía oterianas, por iso Otero resoa ás veces tanto en Ferrín.» (Blanco 2011 [1994]: 30)
- ³² Entendemos como tal a literatura en que as coordenadas físico-químicas, ideolóxico-políticas etc. non coinciden coas do referente.
- ³³ Os conflitos, neste sentido, son insignificantes, non como no caso español ou británico. Porén, o seu marco non deixa de ser «nacional» (en verdade, estatal; os termos conflúen en consonancia coa coincidencia entre nación e Estado): malia estarmos ante un fenómeno xeral, este aterra nas correlacións de clase concretas de cada territorio, cuxas fronteiras son estatais.
- ³⁴ Reproducimos unhas palabras de Ferrín (Nogueira / Lama 2008: 295), a respecto de *Con pólvora e magnolias* (1976), abondo ilustrativas: «Mentres na poesía social vella se ía a unha mostra das miserias, agora o que se está pedindo —ou así o percibía eu, ou así o necesitaba eu— era unha maior presenza política. Naturalmente sen ocultar a pertenza á cultura occidental, cousa que algúns poetas parece que esqueceran, que nós somos europeos, e tamén terceiromundistas».

Tagen Ata é un país onde ocorren cousas semellantes ás que ocorren en Irlanda, en Euskadi ou en Galicia; é dicir, é un país, quizais europeo, que está debaténdose pola súa independencia e que está consumido polos problemas e polas contradicións. (Salgado / Casado 1989: 213)

Ó longo da presente análise, cremos ter esgrimido suficientemente a relación entre literatura e política en Ferrín, non xa polas súas declaracións ó respecto, senón, sobre todo, polo lugar histórico de *Retorno a Tagen Ata*, adscribible ó autonomeado xénero de política-ficción (Freixanes 1976: 245): fin dun período de aglutinamento interno da UPG, que conecta coas xeracións de preguerra³⁵, arredor da tarefa de integración teórica de marxismo e nacionalismo, e maila consecuente apertura dunha etapa conseguinte³⁶ de «baño de masas», en que a fronte cultural contribúe a difundir nelas o mito nacional renovado coa súa presenza sistemática e activa na literatura galega, tentando, así, nunha dirección dobre, gañalas para o seu proxecto. Aínda que Méndez Ferrín pode semellar contraditorio na relación que atribúe a estes dous elementos (López Sández 2007: 78), considerámo-la seguinte aseveración a máis completa e axeitada nesta liña:

Sen a palabra non se fai a Revolución francesa [...]. Non hai razón fóra da palabra. [...] Pero, evidentemente, a palabra dos poetas non cambia o mundo. Os poetas acompañan, son uns cómplices. As grandes transformacións son colectivas. (Caño 2005: 178)

Desta cita enténdese que a literatura, en condición de ideoloxía, aporta na concienciación nacional, emporiso, necesita un chan material en que aterrizar (nótese que non aludimos ó soporte físico): estamos ante a idea da unidade contraditoria de conciencia e materia sociais³⁷, claro que, conforme a lóxica burguesa, non desta maneira, senón en tanto elementos illados. Con isto conecta esa elección da colección *O Moucho*, que, como dixemos anteriormente, ten a intención de divulgar e instituír socialmente o nacionalismo galego de nova planta entre a súa tradición e a de cariz obreiro á que agora se dirixe, ademais de rivalizar coa editorial Galaxia: «No meu caso

³⁵ Di Angueira (2011 [2005]: 10): «Velaí a intersección de pulsos, idades e xeracións: Castelao. A bandeira de *Bocarribeira* á fronte da colección de poesía envolvía Nós e a República, o antifranquismo e Brais Pinto nun mesmo proxecto».

³⁶ No dicir de Blanco (2011 [1994]: 21), «esta preocupación cívica marcará, ademais, unha importante inflexión na súa traxectoria creativa, dando comezo a unha nova etapa que se extenderá pola década dos setenta».

³⁷ Ó noso parecer, quen mellor expresa esta interrelación entre os dous polos é Marx (1982 [1884]: 497): «Ciertamente es que el arma de la crítica no puede suplir a la crítica de las armas, que el poder material tiene que ser derrocado por el poder material, pero también la teoría se convierte en un poder material cuando prende en las masas».

[o mito] tería unha función de enraizamento na tradición popular, na tradición nacional e popular» (Nogueira / Lama 2008: 296)³⁸.

Para Ferrín a literatura³⁹ ten unha función social en si mesma, é autónoma respecto á ideoloxía (ibídem: 291); non obstante, autonomía non significa independencia (cousa que saben tamén Rotbaf Luden e o bolxevismo), en tanto que a literatura porta conciencia e, por tanto, está determinada historicamente. En todo caso, o natural de Ourense interrógase⁴⁰ sobre como superpoñer ambas coa maior rigorosidade literaria e sen caer no folleto; é dicir, sobre como integra-lo mundo do referente na obra e con esta inferir nel. Segundo Moreiras (1986: 453), «elevator o discurso a ficción é a resposta á pregunta de Ferrín sobre como incorporar tempo e fantasía». Dito doutro xeito, a manipulación literaria do afora, trocado en «adentro» fantástico, é o único modo de lle conferir sentido, que non pode ser senón político, dado que se sitúa no nivel do referente, ó texto: a metáfora como principio e base da literatura, e Tagoen Ata como Galicia⁴¹.

Entón, esta xeración diríxese, segundo Forcadela (2002: 93):

desde unha fase de inicio na que salientan os temas de índole existencial, logo de atravesar unha fase intermedia na que prima o experimentalismo literario e o obxectalismo de orixe francesa, [...] a unha etapa final na que a alegoría política abre o camiño para outro tipo ben diferente de literatura.

Este camiño ábreo Ferrín con *Retorno a Tagoen Ata* no 1971, con mira posta en fornecer de novas armas o mito nacional literario e así o nacionalismo, conectando necesariamente cunha e outra tradicións, sendo este o vieiro: do galeguismo literario, consonte o paradigma do sector culturalista, para o que no continente político só cabe o labor cultural; ó nacionalismo político, encerrado na recuperación e actualización dos vimbios teóricos e organizativos (no marco da célula intelectual) do mesmo, e,

³⁸ Sobre o mito tense dito tamén o que continúa: «En realidade Ferrín non fai máis que reconstruír o mito liberador que se vén reescribindo con novas versións desde Pondal, como unha cadea de contumaz resistencia literaria fronte á magoante realidade política na que se escribe.» (Blanco 2011 [1994]: 29)

³⁹ Concretamente, refírese á poesía, agora ben, máis adiante di: «Eu creo que a prosa é poética tamén, a prosa está na función poética da linguaxe, e hai veces que dentro da clasificación clásica dos xéneros literarios, a lírica ás veces invade a narración.» (Nogueira / Lama 2008: 302)

⁴⁰ A saber: «¿como haberá de ser unha invención total na que estea totalmente o home que (irremediabelmente lúcidos) somos xa nós? Levo con esta ou semellante pregunta vai para trinta anos». (Méndez Ferrín 1983: 9)

⁴¹ Similarmente, ó tratar *Breña, Esmeraldina* (1987) Blanco (1987: 14) escribe o seguinte: «Y quizá Ferrín creó esta Breña... por amor a Galicia».

deste, á década dos setenta, en que a literatura vermella e o traballo a prol da maduración da UPG e a UPG Liña Proletaria, axiña rebautizada Partido Galego do Proletariado⁴², ensamblan.

Os elementos máxicos na narrativa ferriniana configuran, a maior parte das veces, un universo propio, rexido polas súas propias regras, é dicir, aferrado a unha lóxica propia, coincidente en boa parte coa lóxica usual. Isto singularízase sobre todo no espazo mítico de *Retorno a Tagen Ata*, un universo que desenvolve a súa temática tanto de forma independente coma en relación ao mundo real. Desta forma, o universo mítico e o real coexisten contaxiándose as súas características. (Regueira 2007: 230)

A crítica é unánime na consideración alegórica da terra de Tagen Ata e o libro que a presenta⁴³, unicamente abala entre o referente máis estrito (Galicia) e o máis xeral (unha nación subxugada en calquera lugar do mundo); e xa explicitamos con anterioridade, tanto a semellanza da situación galega con outras dentro do Estado español e a Europa, como a influencia das loitas anticoloniais nos autores da época. Nese sentido, a nosa sociedade interpreta en función da súa realidade, da que fai parte o seu sistema literario, de aí que os asturianos tras Tagen Ata vexan Euskadi (Salgado / Casado 1989: 215), ó se tratar do conflito nacional referencial do Estado español. Certamente, esta terra máxica é nada máis ca ela mesma, cando menos ficcionalmente, malia remitir a realidades (sen tales, aquela non sería orixinable) como a galega, á cal, debido á lingua de creación, apela en primeira instancia. Tagen Ata non necesita ser Galicia, é máis, necesita non o ser e só semellalo. Sinala López Sánchez (2007: 80):

Pero o aspecto máis interesante desde o noso punto de vista é que se a metaficción e a intertextualidade posmodernas contribúen ao autotelismo propio do escepticismo gnoseolóxico, da creba da fe na verdade e no existente, na obra de Méndez Ferrín semellan servir, como dixemos, a outro fin, o da potenciación da recorrencia, que é un dos mecanismos fundamentais da instauración dun imaxinario e, daquela, da creación dunha identidade.

Isto sería posible pola confluencia da cuestión nacional pendente, dunha banda, e o coñecemento das tendencias literarias posmodernas, da outra.

Como comentabamos, xa na recepción da obra no propio ano de publicación, Ramón Piñeiro (1971: 238-239) sinala que «seguramente a maioría dos azerratas — tanto os realistas como os utopistas— desexarían que [Rotbaf Luden] for algo máis

⁴² Para ollar de xeito esquemático a evolución organizativa do nacionalismo galego contemporáneo nas súas tres primeiras décadas consúltase Rios (2002: 141).

⁴³ Amor (1996: 1497) ve en «O dique de area» de *Percival e outras historias* (1958) «unha prefiguración do que será o mundo de Tagen Ata».

que un fantasma literario ferrinián», non podendo ser estes azerratas, neste caso, outra cousa que os galegos, pois son os únicos que coñecen o autor Ferrín⁴⁴ e a súa literatura. É máis transparente, neste caso, García Mato (1971: 67): «Yo creo que en *Retorno a Tagen Ata* está Galicia tan presente como en *Memorias dun neno labrego*». Na recensión á 3ª edición de Quintana do 1987 explíciase o simbolismo, apreciación xa feita con anterioridade por Casares e Beiras en 1982, Blanco en 1983⁴⁵ e Salinas en 1985 (Nicolás 1996: 100-107), e así será dunha vez e para sempre. Non se trata, daquela, de malinterpretacións do texto do nacido en Ourense⁴⁶, senón de que, no microcosmos ó que se incorpora, e ó que aspira, esa tiña que ser, necesariamente, a lectura, a pesar de que Méndez Ferrín teña que reivindicar unha máis aberta, non só coa intención de rexistrar unha tendencia non exclusiva de Galicia, senón, tamén, coa de defende-la autonomía da súa obra, a fin de que siga funcionando como literatura⁴⁷, e non como panfleto⁴⁸: só autorreferencialmente funciona e sobrevive o universo mítico, que, como sabemos, funcionará, en adiante, como localización ferriniá predilecta.

Por último, tomámo-la decisión de selar esta parte do noso traballo cunha das citas que, ó noso ver, mellor resume a natureza de *Retorno a Tagen Ata*, coa vista posta no seu tratamento polo miúdo no seguinte apartado:

A pesar da súa brevidade, este relato é, polo seu carácter marcadamente simbólico, un dos puntos de inflexión que sinala o devalar da N.N.G., unha vez que, conseguido o desenvolvemento do proxecto formalista inicial, [...] se manifesta marcadamente o influxo do marxismo. (Forcadela 1993: 123)⁴⁹

⁴⁴ Capta, nesa mesma recepción (Piñeiro 1971: 238), a dimensión político-literaria do autor: «No fondo, o Ferrín arela anovar a literatura galega coas máis avanzadas técnicas narrativas e arela anovar a conciencia colectiva de Galicia coas máis avanzadas inquiredanzas transformadoras». De igual modo, Noia (1972: 37) na súa recensión á 2ª edición da obra do 1972, sinala que «Ferrín bota má dos mundos orientás, intrínsecamente parabólicos, pra nos mostrar a realidade».

⁴⁵ Cando menos, segundo Blanco (1992: 41), esta é a data de redacción do seu artigo.

⁴⁶ O autor ten falado de lecturas interesadas (Salgado / Casado 1989: 213), e, naturalmente, ningunha non o é. Como ten notado López Sánchez (2007: 78-79) tamén son interesadas as súas intervencións.

⁴⁷ Di Ferrín: «Eu penso que o fixen suficientemente ambiguo para que non aparecese Galicia dunha forma clara: nin ese país se parece a Galicia, nin as circunstancias nin as paisaxes nin o estilo de vida coinciden» (Salgado / Casado 1989: 214).

⁴⁸ O autor, intelixentemente, enfronta panfleto literario a panfleto político (ibídem: 215).

⁴⁹ Na mesma obra (ibídem: 124), Forcadela observa a correlación Europa-Terceiro Mundo que vimos sinalando.

3. Reconstrución do mito nacional en *Retorno a Tagen Ata*

A continuación, estudaremos como Ferrín constrúe *Retorno a Tagen Ata* en virtude da función social, actualización do mito nacional mediante, á que aspira. Anteriormente, acabamos de referi-lo sentido da fórmula de trasposición do referente á «realidade» máxica, en palabras de García (2006: 215):

Trata-se, agora, do Realismo-Maraviloso, que se nutre da realidade referencial exterior, travestindo-a de maravilhoso e facendo com que sua leitura seja aquela primeira geradora e as muitas outras geradas no universo textual.

Volvémolo dicir: Tagen Ata necesita ser Tagen Ata para ser Galicia.

Antes de nos adentrar no tema, debemos traballa-la cuestión das anotacións, que permiten descarga-lo texto *sans phrase* do seu descritivismo científico, resultando unha conexión sistemática entre o referente e o mundo da ficción (véxase Forcadela 1993: 123). Estas, ademais de marca-las cuestións chave da obra, confírenlles Historia, o cal, sumado á invocación directa ó lector froito do seu estilo realista e a súa «marxinalidade» textual, así como á configuración semántica destes apartes, suxire a realidade viva do receptor dos estímulos literarios. Este tipo de procedementos nas lindes dos «dous» mundos, enlace da innovación técnica e o servizo nacional, son ós que alude López Sánchez (2007: 81):

No ciclo textual de Tagen Ata utilízanse os mecanismos propios do texto alegórico nacional, mais o seu uso, lonxe do ocultamento e a naturalización, é radicalmente consciente e autosinalado, achegando ao texto altas cotas de metaficción, de nostalgia e de ironía.

Por tanto, obedecendo a esta marcaxe, temos delineados os elementos nucleares e outros complementarios de *Retorno a Tagen Ata*, amais, axuntados ó seu ronsel: a Grande Fraga de Tagen Ata, os azerratas, o imperio de Terra Ancha, a I.T.A., a «mutua», o Len clásico, as armas, a identidade nos nacionais oprimidos, Percival. Decatémonos de que seis están nos dous primeiros capítulos, dos cales cinco no segundo, fornecéndono-lo marco contextual e simbólico desde o que afronta-la lectura.

A primeira vista, estamos ante unha novela circular, con todo, e malia o coincidente, isto é, o brillante, acuoso e verde bosque da Grande Fraga en primavera, Rotbaf Luden entra de xeito distinto no inicio e no final: nun caso camiñando, co cabalo detrás, en consonancia coa «emoción fonda» (Méndez Ferrín 1996 [1971]: 49), fronte á excitación da segunda ocasión, en «alocado agallope» (ibídem: 87). Así a todo, cando alcanza o seu destino, apea e, novamente, inhala o «ar tépedo, pesado» (ídem). Ó noso ver, e coñecendo a Méndez Ferrín e a UPG (abonda con ve-las

cabeceiras do *Terra e Tempo* 1 [1965] e do mexicano 5 [1965]), o «eu» narrativo localízase no mesmo sitio, mais noutro lugar, ó sentido da espiral dialéctica: continúa no nacionalismo, no entanto, non na liña de Ulm Roan, senón na da milicia da I.T.A. (cuxas siglas lembran as da ETA e o IRA, referentes da organización central do novo nacionalismo galego) dos campesiños «en contubernio fraternal cos operarios industriais» (ibídem: 81). Alén disto, conforme o uso que fai o imaxinario nacional do espazo natural, «A Grande Fraga é un símbolo nacional» (ibídem: 17) dos azerratas, deliñado baixo parámetros opositivos con Terra Ancha análogos dos que o galeguismo establece con Castela-España (Amor 1996: 1498-1499). Amais, en consonancia con ese referente xeral, couda que, como referimos, albisca Noia (1972: 37) na súa recensión á 2ª edición da obra, a caracterización da natureza encaixa tamén coa «selva» (Méndez Ferrín 1996 [1971]: 87) de moitas colonias.

A illa de Anató, lugar de nacemento de Rotbaf Luden, semella sufrir tamén unha situación colonial ou excolonial, con base no seu carácter «fumegante» (ibídem: 51), é dicir, de industrialización concentrada e masiva e, sobre todo, en función da súa «hiperposición» social, ou sexa, da carencia dunha masa de sectores intermedios (aristocracia obreira e pequena burguesía)⁵⁰: «pretos miserentos e fermosos [...] barbaramente explotados por unha clase perfumada de mestizos opulentos» (ídem). Máis alá disto, suficientemente caracterizador, unha serie de elementos («mandinga», «arahuaco», «maxias», «danza», «melaza», «café», «mucama», «turbante», «cacao», «lingua creoula» etc. [ídem]) serven de *atrezzo* da escenificación, cando menos, afastada da Europa. A crítica adoita falar da illa como translación literaria do continente suramericano: Beiras (1982: 28), López Pérez (1996 [1988]: 22) e Víctor Freixanes no seu *Préface* á tradución *L'amour, le Roi Arthur* (Nicolás 1996: 112); Manuel Forcadela (1993: 127) mesmo concreta na Arxentina, ó ver en Rotbaf Luden a Perfecto López. O autor mestura trazos de diversa orixe, talvez coa intención de non da-las coordenadas exactas do referente ou de xeneralizalo, en todo caso, América é resultado da confluencia de diferentes culturas, a saber: amerindias, africanas, occidentais etc. Anató, ademais de localización do exilio azerrata (Méndez Ferrín 1996 [1971]: 52), tamén é unha nación ou continente terceiromundista, da cal veñen «ventos» renovados a Tagoen Ata mediante Rotbaf Luden, vencello semellante ó dos restos do Partido Galeguista americano co interior. Dito isto, este feito é idóneo á hora de identifica-la situación de Anató e a «colonial» (ídem) de Tagoen Ata. O contacto máis íntimo entre a realidade ferriniá e a do «eu» de *Retorno a Tagoen Ata* é cando este adscribe os versos «fe, fe, ferrové, ferrovello» (ibídem: 64) de Celso Emilio Ferreiro a «un poeta emigrado en Anató, recollendo admirablemente o trapalleiro e

⁵⁰ A súa existencia nos Estados rentistas deriva do sufrimento dos obreiros dos Estados debedores (Lenin 1974 [1917]: 117).

trastumbante ruído dos tranvías de T.» (ídem), o cal dá conta da remisión da rexión imaxinaria ó exilio americano en termos xerais e de T. a Vigo.

Este nacionalismo da I.T.A. do exterior é etnicista (ibídem: 53) ó xeito do Partido Galeguista, así como do mesmo modo confía no triunfo das forzas da nación (ídem). A estes defectos Rotbaf Luden engade actos festivo-culturais, «uns cordiais vencellos, en xeral, coa lonxana Tagen Ata, e unha certa preguiza pra coñecer analiticamente a evolución da súa realidade social» (ídem). Neste sentido, malia que o «eu» recolle o labor de transmisión idiomática e os soños liberadores do exilio (ibídem: 52), fai o propio coas súas carencias, coincidentes coas da I.T.A. interior. Por iso, en definitiva, a protagonista e narradora non só renuncia ó nacionalismo de Tagen Ata, senón tamén, malia xurdir del, ó dos azerratas de Anatí, posto que, verdadeiramente, ámbolos dous comparten esencia «culturalista, racista e idealista» (ídem), pois as ideas do «*esprito*» de Ulm Roan son as de ultramar (ibídem: 59), en tanto que a existencia das mudanzas do interior, dunha nova etapa da I.T.A. distinta da primixenia, son descoñecidas fóra. A este respecto, lembrémo-lo que asinaba Ferrín, tralo alcuño de Laín Feixóo (1954: 1), baixo a influencia do vello nacionalismo: «Atlántico vencello racial i-eterno das razas da brétima, fillas da saudade, das razas celtas»; e como a UPG escribe no seu voceiro *Terra e Tempo* 5 (Anónimo 1965b: 1), referíndose ó seu precedente na terra como «galeguismo resesego, folklórico e negativo», que, malia «que pudo ter un intre no cal ergueu algús principios xustos, por algus homes escolleitos e por disgracia moi illados —Viqueira, Castelao—, [...] hoxe é un galeguismo que xa caducou».

Retorno a Tagen Ata está narrado desde o futuro, senón non se sabería o cambio de signo da Irmandade (Méndez Ferrín 1996 [1971]: 52). No caso do dito anteriormente, ten consistencia entender que a narradora en primeira persoa se desvencella dos quefaceres do exilio *a posteriori*, esencialmente, por medio da súa presentación irónica. No encontro cos militares de «típica ollada dura de Terra Ancha» (ibídem: 59), polo contrario, non funciona o mesmo xogo, con todo, ten validez argüír que se retrata o pensar da Rotbaf Luden acabada de arribar e, daquela, das concepcións vellas. Non obstante, aínda que non se respire odio nacional (a pesar de ser reactivo á subxugación da nación opresora) como antes, nas notas ó pé, que supómo-lo derradeiro traballo do «eu» narrador, ou, mesmo, dun editor, recórrese á falsificación histórica, homologable á de toda construción nacional⁵¹. Se desde o século XII Tagen Ata está sometida a mans de Terra Ancha (ibídem: 52), antes, no momento dos seus xurdimentos desde o Imperio de Len, non é rigoroso falar de

⁵¹ Facémonos eco de Lenin (1966 [1913]: 16): «Quien defiende la consigna de la cultura nacional no tiene cabida entre los marxistas, su lugar está entre los filisteos nacionalistas».

nacións (ibídem: 54), máis aínda cando a redacción das anotacións refire reinos nunha etapa ulterior (ibídem: 52). Tal e como lemos en Hobsbawm (2018 [1990]: 23-24), ata 1884 a *Real Academia Española* non rexistra o significado moderno de *nación*, isto é, distinto a orixe.

O enlace con Ulm Roan é «un vellote devecido. Gastaba colo de celuloide e gravata de lazo. Mantiña un sombreiro de moita aba sobre a cabeza» (Méndez Ferrín 1996 [1971]: 60). Ferrín caracteriza o (ex)membro da I.T.A. do interior como un ancián de «voz [...] feble, soaba a fatiga» (ibídem: 61), «encollido e alto» (ibídem: 62), isto é, como algo desfasado. Malia existir unha relación de admiración da xeración moza coa anterior, e viceversa, como demostra o afecto do vello (ídem), iso non é óbice do non relanzamento nacionalista da unha fronte á outra, como fai a UPG, non sen intentar coaduxa-las dúas no Consello da Mocidade. En contraste co home nexo, no mesmo Bar Encantiño de Ok, un rapaz recita con paixón á súa compañeira, e, malia soar «monótono» (ídem), Rotbaf Luden sente que «unha cousa vivaz e dinámica atentaba contra pesadas roupaxes ancestrais que me vestisen. Noteime perdida en Tagen Ata. Impacienteime» (ibídem: 61). O encontro, xa que logo, presenta por vez primeira talvez aínda non enfrontamento, mais si distinción entre novos e vellos: «Non sei por que atopei unha estraña relación entre o poema e o desacougo que me deixou o bico do home descoñecido» (ibídem: 62).

A tía Natalia é vencellada coa intelectualidade (ibídem: 63 e 65), coa «sociedade pequeno-burguesa relacionada coa literatura e mais coa vida académica» (ibídem: 66), e na súa casa ten un «sofá », un «piano» (ídem), «dous pesados cortinóns », un «caxato de puño de prata», «alfombras e papeis pintados», «mobles» antigos, «cómodos sillóns» (ibídem: 67), «parquet» (ibídem: 68). Este ambiente aburguesado da tía embriaga a protagonista, restrinxida a «contemplar», «ao tempo inexistente» (ídem). Este «intre aboiante da miña existencia» (ibídem: 69), favorecido por «aquele cadro que representaba [...] a cidade pantasma de Ys, perdida nun recuncho pneumático do tempo» (ídem), que «tiña a propiedade de manterme en suspenso, desvincallada da realidade concreta [...]» (ídem), e o consumo de «kiffi» (ídem), de Rotbaf Luden, despois do seu contacto cos dous dirixentes obreiros na taberna, sitúaa na disxuntiva de «permanecer no círculo máxico de Natalia» (ibídem: 70) ou «deixar aquela deliciosa casula cristalina na cal [...] mantíñame en estado de beatitude e de preguiza absoluta» (ibídem: 71), sendo Natalia quen decline á sobriña cara ó segundo. Quizais, tras destes feitos, hai unha chamada de atención de Méndez Ferrín sobre os perigos do intelectualismo, da desvinculación a respecto das masas, claro que, como veremos uns parágrafos máis adiante, a relación do nacionalismo galego contemporáneo con estas será establecida en función delas mesmas, e non, contrariamente, desde o seu programa histórico.

En todo caso, neste quinto capítulo ofrécense as experiencias, alén do ulterior contacto con Ulm Roan, máis determinantes na sorte da protagonista: a) o proletario que sobe ó tranvía «coa ollada ausente e a cara atravesada de cicatrices, a fumar moi teso nunha vella paipa» (ibídem: 64); b) o arrabaldo do Norte, cuxa consideración ruralista desmentira Kleines (ibídem: 65); c) a imposibilidade do apoio dos operarios ó nacionalismo clásico, no dicir da tía Natalia (ibídem: 69); e d) a desconsideración de Ulm Roan por parte dos dirixentes obreiros coñecidos do doutor (ibídem: 70).

Estas mostras da realidade azerrata, do seu ser e conciencia, son fundamentais no camiño de Rotbaf Luden e, do mesmo xeito, denotan as concepcións de Ferrín sobre o rol e carácter da UPG en confrontación cos do nacionalismo culturalista. En primeira instancia, contrariáase a «identificación, de orixe romántica, entre a vida campesiña e o senso profundo de Tagen Ata» (ibídem: 66); é dicir, a clase nacional de Galicia non é o idealizado campesiñado, consonte «a saudade dunha Galicia arcádica» (Anónimo 1965a: 6), senón as «crases traballadoras» (ídem), «labregos, obreiros e mariñeiros» (Anónimo 1965b: 2), dirixidas polo proletariado, conforme o «nacionalismo proletario»⁵² (Zutra 1965: 4), nunha «frente» do «povo» (Anónimo 1965c: 2), xustificada no «esmagamento imperialista e colonizador»⁵³ (Anónimo 1965b: 1) da nación. Complementariamente a isto, concíbese o proletariado desde a súa inmediatez e as inquedanzas espontáneas que do seu ser económico emanan (contra o que xa loitara Lenin [1975 [1902]: 92]): cinguido a «os seus cálculos de torno ou os recibos do sindicato, ou o prego de firmas reclamando traída de augas pra a súa rúa [...]» (Méndez Ferrín 1996 [1971]: 64) e, tal e como argumenta Natalia, cuxas opinións deben ser elevadas a liña política (ibídem: 69). Como comentamos con anterioridade, o movemento de masas antifranquista, «levantadas» en función da mellora das súas condicións de vida, é a base da UPG, en cuxo voceiro *Terra e Tempo 5* caraqueño asina Ferrín, co pseudónimo Xan Sucasas (1966: 6), que o PCE «era, pois, un partido revolucionario, de vangarda, pero non era un partido galego». Por tanto, a problemática non está na natureza das reivindicacións, senón en que diferían parcialmente das, baixo a percepción do galeguismo contemporáneo, necesarias para Galicia, explícitas no *Terra e Tempo 8* (Anónimo 1967: 6-7).

A caracterización de Ulm Roan, alén das súas consideracións político-literarias, confecciónase, sobre todo, mediante a súa casa, «un daqueles chalets de tellón»

⁵² O revolucionario ruso é tallante: «Nacionalismo burgués e internacionalismo proletario: tales son las dos consignas antagónicas irreconciliables, que corresponden a los dos grandes campos de clase del mundo capitalista y expresa *dos* políticas (es más, dos concepciones) en el problema nacional.» (Lenin 1966 [1913]: 18)

⁵³ Tamén neste número (Zutra 1965: 4): «o imperialismo da lugar á tan actual situación colonial».

(Méndez Ferrín 1996 [1971]: 73) «vendidos [...] ás familias burguesas ou pequeno-aristocráticas do país noso» (ídem), con «un escuro corredor con armas antigas penduradas da parede» (ibídem: 74) e, sobre todo, un salón tapizado con tapetes en cada moble (ibídem: 79). Este defínese, en esencia, máis alá do seu físico atraente a ollos de Rotbaf Luden, en función das súas ideas, a cuxa explicación antecede o «mesmo aceno canso do vello da taberna» (ibídem: 74), a saber: a I.T.A. «era unha sociedade maximalista, utópica» (ibídem: 77), de aí a súa disolución, e a tarefa debe ser «salvar as esencias: a fala» (ibídem: 75), manter «a chama vibradora do espírito» (ídem), posibilitada pola «Lei Autonómica pra Tagen Ata» (ib: 77) que os campesiños e os proletarios «que se revoltan contra a autoridade dos propietarios» (ibídem: 81), eses «esfarrapados criminosos» (ibídem: 82), poñen en perigo.

Durante as conversas entre Rotbaf Luden e Ulm Roan, entra «un esgaravello cornudo», «un anaco da Fraga» (ibídem: 80), e, ó finalizar estas, o «eu» dinos «noteime [...] distinta. Como máis vella e máis forte». O sexo, á nosa vista, é a escenificación da ruptura entre o vello e o novo galeguismo: a nada en Anatí sente «ter penetrado máis no senso profundo da miña liberdade» (ibídem: 83) a raíz da súa relación íntima co líder claudicante, coa súa proxección nel. Á fin e ó cabo, esta é a historia do nacionalismo de nova planta, que, como Rotbaf, pensa do seu antecesor: «Estou fondamente namorada de ti. Quíxente dende sempre e quereireite sempre. Adeus pra sempre» (ibídem: 84). Por iso, no acordar e, tras de ficciona-la morte do exdirixente da I.T.A. ante «unha nube vermella [...] diante dos ollos» (ibídem: 83) e escribi-la «carta de defunción» de Ulm Roan, únese á Resistencia coa colaboración do criado Zabrate e a doncela Els Bri.

4. Conclusión

Desde o comezo, trazamos un camiño que, ó longo da nosa exposición, e sobre o terreo, fomos axustando, matizando e, sobre todo, andando. Non é menos certo que neste facer non nos limitamos a el e indicamos outros itinerarios alternativos secantes ó noso, como tamén as súas raíz e continuación inmediatas, dito doutra maneira, os estados de cousas adxacentes detrás e diante de nós nos momentos inicial e final, dos cales, en todo caso, unicamente amosámo-lo visible desde a nosa situación. Cremos que, sen nos desviar, debuxamos fielmente a contorna do vieiro, ademais da súa causa e consecuencia. Por iso, resumidamente, a nosa intención agora non é anovar nada, e moito menos retoma-los matices, si, en todo caso, sintetiza-lo treito camiñado.

Neste sentido, volvemos sobre a idea latente no traballo, isto é, a funcionalidade extraliteraria de *Retorno a Tagen Ata*, escrita na cadea no 1970 e accesible ó auditorio galego desde o ano contiguo, datas de axitación social e, consecuentemente, intelectual. Ó noso ver, detrás desta breve novela de Xosé Luís Méndez Ferrín, o cal tamén ten unha correlación en termos literarios, hai un obxectivo de base, a saber: sentenciar unha época sociopolítica. Esta comprende unha década, cuxo contido é resumible na revivificación do nacionalismo galego, nun plano, a pesar de mediado na relación co exterior, aínda esencialmente teórico, con vistas no seu relanzamento social.

Este movemento interno no seo do galeguismo responde ó movemento de masas obreiro, de feito, ó seu reverso histórico, unha vez a reforma deixa de ser complemento da revolución, na busca da redefinición das relacións entre as clases no Estado español, no sentido dos seus irmáns maiores occidentais. Isto, unido á situación de Galicia, nación oprimida no interior da Europa, e ó contexto internacional de triunfo das excolonias a influencia, maiormente, do maoísmo, traducirase nas teses colonialistas e a táctica do frontismo da UPG, o máis consecuente con estas dinámicas, e consortes. En xeral, en diversos territorios lingüísticos e nacionais integrados en cadanseus estados do vello continente calla esta corrente, na cal as clases traballadoras son o suxeito do movemento nacional, a imitación do recurso do comunismo alí onde a cuestión democrático-burguesa no seu conxunto está irresoluta ou inconsecuentemente resolta.

Por tanto, como dicíamos, *Retorno a Tagen Ata* tenta difundir-lo novo nacionalismo galego entre o movemento do que resulta e ó que apela, o cal vai necesariamente ligado á loita contra o galeguismo culturalista da editorial Galaxia, tal e como se reflicte simbolicamente no texto. Certamente, a liña «política» do piñeirismo, resultando do asentamento do franquismo, é a que nutre a mocidade que a cuestiona no contexto dos sesenta en conexión co exilio. Pois, estamos ante unha actualización do nacionalismo da man de nacionalistas de nova xeración, e, o traxecto inverso, desde o resistencialismo sindical ata o galeguismo avermellado é posterior e resultado do traballo da UPG nas órbitas obreiras. A intención de Ferrín con esta obra é, xa que logo, convencer ós elementos máis «espertos» (e expertos, consonte a posición social da aristocracia obreira) do antifranquismo e, así, reforza-lo seu proxecto.

En definitiva, este libro abre o xénero da política-ficción, en que á técnica literaria contemporánea se suma o quefacer da reconstrución mítica galega en consonancia coa nova realidade social, que, á vez, arela con mudar. Este labor lévase a cabo a través da encarnación imaxinaria de Galicia en Tagen Ata, onde Ferrín, conscientemente, en tanto necesidade funcional da obra, imprime o seu entendemento, e, con el, o da UPG, sobre o propio proceso de conformación desta e as súas chaves, mentres que, amais, con esta publicación, contribúe, afonda nel.

Referencias bibliográficas

- Amor, M. (1996): «A obra de Xosé Luís Méndez Ferrín», en A. Ansedo / C. Sánchez (dirs.), *Historia da literatura galega*, vol. 5. Vigo: A Nosa Terra e Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 1473-1504.
- Angueira, A. (2009): *A espiral no espello*. Breaña, Esmeraldina e o sistema literario galego. Vigo: Xerais.
- Angueira, A. (2011 [2005]): «Limiar: Do devalar á espiral», en R. Otero, *Bocarrifeira. Poemas pra ler e queimar*. Vigo: Galaxia, 7-18. Dispoñible en: <http://www.poesiagalega.org/uploads/media/angueira_2005_pedrayo.pdf>. [Consulta do 04/06/2020]
- Anónimo (1965a): «Non hai máis galeguismo que o noso», *Terra e Tempo* 1, 6. Dispoñible en: <<https://es.calameo.com/read/000471136a1243d07efa9>>. [Consulta do 04/06/2020]
- Anónimo (1965b): «O galeguismo de Galicia», *Terra e Tempo* 5 (México), 1-2. Dispoñible en: <<https://es.calameo.com/read/000471136d74ec8920787>>. [Consulta do 04/06/2020]
- Anónimo (1965c): «Unión do Povo Galego (U. P. G.). Un fronte que se propón a tódolos galegos que aceiten os seguintes 10 principios mínimos», *Terra e Tempo* 1, 2. Dispoñible en: <<https://es.calameo.com/read/000471136a1243d07efa9>>. [Consulta do 04/06/2020]
- Anónimo (1967): «Esquema de reivindicacións elementais», *Terra e Tempo* 8, 6-7. Dispoñible en: <<https://es.calameo.com/read/000471136dd0720362ca3>>. [Consulta do 04/06/2020]
- Barreiro, X. L. (2003): «Da UPG ao BNG: o proceso organizativo do nacionalismo galego», en X. M. Rivera (coord.), *Os partidos políticos en Galicia*. Vigo: Xerais, 101-261.
- Beiras, X. M. (1982): «Retorno a Méndez Ferrín», *La Voz de Galicia* (edición da Coruña) 16 de decembro, 27-28.
- Blanco, C. (1987): «Méndez Ferrín o el poder de la imaginación», *Ínsula* 493, 14-15.
- Blanco, C. (1992): «Da escritura e da revolución na narrativa de Méndez Ferrín», *Boletín Galego de Literatura* 7, 41-51.
- Blanco, C. / C. Rodríguez Fer (2001 [1989]): «Introducción», en X. L. Méndez Ferrín, *Con pólvora e magnolias* (7ª ed.). Vigo: Xerais, 11-22.
- Blanco, C. (2011 [1994]): «A espiral permanente: Aproximación literaria á figura de X. L. Méndez Ferrín», *Anuario de Estudios Literarios Galegos* 1993, 11-45. Dispoñible en: <http://www.poesiagalega.org/uploads/media/blanco_1994_mendez_ferrin.pdf>. [Consulta do 04/06/2020]
- Cabana, D. X. (2002): «Ferrín Político», en X. Mª Dobarro / L. Rodríguez (coords.), *Xosé Luís Méndez Ferrín: o home, o escritor*. A Coruña: Universidade da Coruña, 9-33.
- Caño, X. M. del (2005): *Conversas con Méndez Ferrín. Historia, literatura, nación*. Vigo: Xerais.

- Capelán, A. (1996): «Invitación á viaxe», en X. L. Méndez Ferrín, *Retorno a Tagen Ata*. Vigo: Xerais, 7-43.
- Carr, E. (1985 [1979]): *La Revolución Rusa: De Lenin a Stalin, 1917-1929* (trad. L. Paramio) (4ª ed.). Madrid: Alianza (colección Biblioteca Fundamental de Nuestro Tiempo).
- Compte, A. (1984 [1844]): *Discurso sobre el espíritu positivo* (trad. C. Berges). Madrid: Sarpe (colección Los grandes pensadores).
- Engels, F. (1961 [1925]): *Dialéctica de la naturaleza* (trad. W. Roces). Cidade de México: Grijalbo.
- Forcadela, M. (1993): *Manual e escolma da Nova Narrativa Galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Forcadela, M. (2002): «A Poesía de Xosé Luis Méndez Ferrín», en X. Mª Dobarro / L. Rodríguez (coords.), *Xosé Luís Méndez Ferrín: o home, o escritor*. A Coruña: Universidade da Coruña, 87-113.
- Freixanes, V. (1976): *Unha ducia de galegos* (2ª ed.). Vigo: Galaxia.
- Garcia, F. (2006): «Tendências da narrativa curta de Murilo Rubião e Méndez Ferrín. Percursos estéticos aproximativos», en F. Salinas / Mª do A. Tavares (eds.), *Estudos Galego-Brasileiros 2*. A Coruña: Universidade da Coruña, 209-223.
- García Mato, J. L. (1971): «Regresaré a Galicia», *Galicia* 579, 67.
- González Gómez, X. (1995): «A última narrativa de X.L. Méndez Ferrín: da utopía á historia», *Grial* 127, 407-426.
- Hobsbawm, E. J. (2018 [1990]): *Naciones y nacionalismo desde 1780* (trad. J. Beltrán). Barcelona: Crítica.
- Laín Feixóo (1954): «Lembranza de Mistral en maio», *Litoral* 54, 1 e 6.
- Lenin, V. I. (1966 [1913]): «Notas críticas sobre la cuestión nacional», en *Problemas de política nacional e internacionalismo proletario*. Moscova: Progreso, 10-44.
- Lenin, V. I. (1966 [1914]): «Sobre el derecho de las naciones a la autodeterminación», en *Problemas de política nacional e internacionalismo proletario*. Moscova: Progreso, 45-108.
- Lenin, V. I. (1966 [1916]a): «Balance de la discusión sobre la autodeterminación », en *Problemas de política nacional e internacionalismo proletario*. Moscova: Progreso, 129-171.
- Lenin, V. I. (1966 [1916]b): «La revolución socialista y el derecho de las naciones a la autodeterminación (Tesis)», en *Problemas de política nacional e internacionalismo proletario*. Moscova: Progreso, 114-128.
- Lenin, V. I. (1974 [1917]): *El imperialismo, fase superior del capitalismo*. Madrid: Fundamentos.
- Lenin, V. I. (1975 [1902]): «¿Qué hacer? Problemas candentes de nuestro movimiento», en *Obras escogidas en doce tomos*, tomo II. Moscova: Progreso, 1-189.

- López Pérez, S. (1996 [1988]): «Introducción», en X. L. Méndez Ferrín, *Contos* (3ª ed.). Vigo: Xerais, 19-33.
- López Sánchez, M. (2007): «Posmodernidade e metarrelato nacional: a creación ferriniá de Tagen Ata », *Madrygal* 10, 77-84.
- Marx, C. (1982 [1844]): «En torno a la crítica de la filosofía del Derecho de Hegel. Introducción», en W. Roces (dir.), *Escritos de juventud de Carlos Marx. Obras Fundamentales de Marx y Engels 1* (trad. W. Roces). Cidade de México: Fondo de Cultura Económica, 491-502.
- Méndez Ferrín, X. L. (1983): «Noticias da terra Meoga: un achegamento a Tolkien», *Escrita* 2, 9.
- Méndez Ferrín, X. L. (1984): *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Xerais.
- Méndez Ferrín, X. L. (1996 [1971]): *Retorno a Tagen Ata*. Vigo: Xerais.
- Méndez Ferrín, X. L. (2007): «Abismo y dinamita», *Boletín da Real Academia Galega* 368, 119-122.
- Moreiras, A. (1986): «Ruptura da referencia e práctica política en “Morrer en Laura”», *Grial* 94, 446-453.
- Nicolás, R. (1996): «Epílogo. Recopilación de críticas e outros textos sobre Retorno a Tagen Ata», en X. L. Méndez Ferrín, *Retorno a Tagen Ata*. Vigo: Xerais, 89-123.
- Nogueira, M. X / M. X. Lama (2008): «Con Xosé Luís Méndez Ferrín en Vigo», *Boletín Galego de Literatura* 39-40, 291-307.
- Noia, Mª C. (1972): «Arredor de Retorno a Tagen Ata », *La Voz de Galicia* (edición da Coruña) 23 de abril, 37.
- Noia, Mª C. (1992): *A nova narrativa galega*. Vigo: Galaxia.
- Núñez, X. M. (2015 [2002]): «Orígenes, desarrollo y mutaciones del nacionalismo gallego (1840-1982)», en F. Campuzano (dir.), *Les nationalismes en Espagne: D l'État libéral à l'état des autonomies (1876-1978)*. Montpellier: Presses universitaires de la Méditerranée, 228-251. Disponible en: <<http://books.openedition.org/pulm/76>>. [Consulta do 04/06/2020]
- Piñeiro, R. (1971): «Retorno a Tagen Ata, por X. L. Méndez Ferrín», *Grial*, 32, 238-239.
- Ramallo, F. (2020): «De arquivos, memoria e literatura política: a recuperación da novela *Os corvos, a figueira e a fouce de ouro* de Xosé Luís Méndez Ferrín», *A Trabe de Ouro* 114, 87-98.
- Regueira, M. (2007): «O dobre como tótem: o dobre animal na narrativa de Hermann Hesse, Julio Cortázar e Xosé Luís Méndez Ferrín», *Boletín Galego de Literatura* 36-37, 227-238.
- Rios, N. (2002): *A esquerda independentista galega (1977-1995)*. Santiago de Compostela: Abrente.

- Rubiralta, F (1998): *De Castelao a Mao. O novo nacionalismo radical galego (1959-1974): orixes, configuración e desenvolvemento inicial da UPG* (trad. R. García e P. Ponte). Santiago de Compostela: Laiovento.
- Salgado, X. M / X-M. Casado (1989): *X. L. Méndez Ferrín*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Velasco, C. F. (2012): *Franquismo Serôdio e Transiçom Democrática na Galiza (1960-1981). Para umha interpretaçom politicamente incorreta do nosso passado recente*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Xan Sucasas (1966): «Orixen histórico e xustificación da UPG», *Terra e Tempo* 5 (Venezuela), 6-7. Dispoñible en: <<https://es.calameo.com/read/000471136c84d16048742>>. [Consulta do 04/06/2020]
- Zutra (1965): «A nacionalidade galega», *Terra e Tempo* 1, 4 e 6. Dispoñible en: <<https://es.calameo.com/read/000471136a1243d07efa9>>. [Consulta do 04/06/2020].

ESTUDO LINGÜÍSTICO DOS ALCUMES DA PARROQUIA DE DARBO (CANGAS DO MORRAZO)

*Linguistic study of nicknames from the parish
of Darbo (Cangas do Morrazo)*

Ángela Otero Fontán

Universidade de Vigo
angelaoterofontan@hotmail.com

Resumo: A pesar de seren fenómenos moi antigos cunha relación moi próxima ó nome propio, os alcuños forman parte dun rico patrimonio lingüístico en serio perigo de extinción, motivado por novos modos convivenciais fortemente influenciados polos ámbitos urbanos. Por conseguinte, este traballo ten como obxectivo estudar este tipo de apelativos a partir dunha recolleita na parroquia de Darbo, no concello de Cangas do Morrazo. Analizamos o concepto *alcume*, dando conta da súa orixe, evolución ó longo da historia e características lingüísticas, e mais unha posible clasificación desde o punto de vista semántico. Ademais tentamos contestar a pregunta de se os alcumes constitúen nomes propios ou comúns, cuestión que suscita certa polémica entre diversos autores. A análise práctica realízase a partir dunha base de datos propia constituída por 243 alcumes, examinado as súas características fonéticas, morfolóxicas e léxico-semánticas nunha zona de fala dialectal marcada en varios aspectos.

Palabras chave: función e caracterización do alcume, nome propio, clasificación semántica do alcume.

Abstract: Despite being very old phenomena with a very close relationship to the proper name, nicknames are part of a rich linguistic heritage in serious danger of extinction, motivated by new ways of living strongly influenced by urban environments. Consequently, this article aims to give an account of this type of appellation following the fieldwork done in the parish of Darbo, in the municipality of Cangas do Morrazo. We analyze the concept of *nickname*, explain its origin and evolution throughout history and examine its linguistic characteristics and a possible classification from the semantic point of view. We also try to answer the question of whether nicknames constitute proper or common names, a matter which arises certain controversy among various authors. The practical analysis is performed from a database consisting of 243 nicknames, and their peculiar phonetic, morphological and lexical-semantic features of a dialectal speech area which is marked in several respects.

Keywords: function and characterization of the nickname, proper name, semantic classification of the nickname.

CUMIEIRA. *Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega*

Dpto. de Filoloxía Galega e Latina, Universidade de Vigo

Vol. 6, 2021, pp. 37-73, ISBN: 978-84-8158-911-5

1. Introducción¹

Seguramente calquera que chegue á parroquia de Darbo e lle pregunte a algún veciño ou veciña se sabe onde vive Ánxela Otero, o máis probable é que non lle saiban dar razón; e con boa sorte e, despois dalgunha explicación sobre a súa idade, o que estuda ou algún trazo da súa fisionomía, poida que diga: «Ah!, ti preguntas pola neta da Rabuxa». Isto é, nas nosas aldeas e parroquias a xente coñécese antes polo alcume ca non polo seu nome e apelidos; por iso, tamén nas necrolóxicas é habitual que ademais do nome propio oficial apareza a continuación o nome polo que era coñecida a persoa, moitas veces o alcume.

Darbo (Santa María) é unha das cinco parroquias, xunto con Cangas, Coiro, O Hío e Aldán, do concello pontevedrés de Cangas do Morrazo. Posúe unha extensión de 7,47 km² e linda co concello de Bueu polo norte, á altura da Serra da Madalena; coa parroquia de Coiro polo leste, mediante o val do río Presas; coas parroquias de Aldán e O Hío polo oeste (chegando, por un lado, ata a zona da Serra da Madalena e, por outro, ata o monte Varalonga máis a praia de Liméns); e coa ría de Vigo polo sur. Caracterízase por ser unha parroquia moi heteroxénea. Fórmana quince núcleos de poboación: O Cunchido, As Barreiras, Balea, O Castelo, Cima de Vila, A Madalena, Ourelo, O Piñeiro, San Pedro, San Roque do Monte, Santa Marta, O Seixo, A Serra de Nacente, A Serra de Poente e Ximeu, que segundo o censo de poboación realizado no ano 2014 suman arredor de 7.000 veciños.

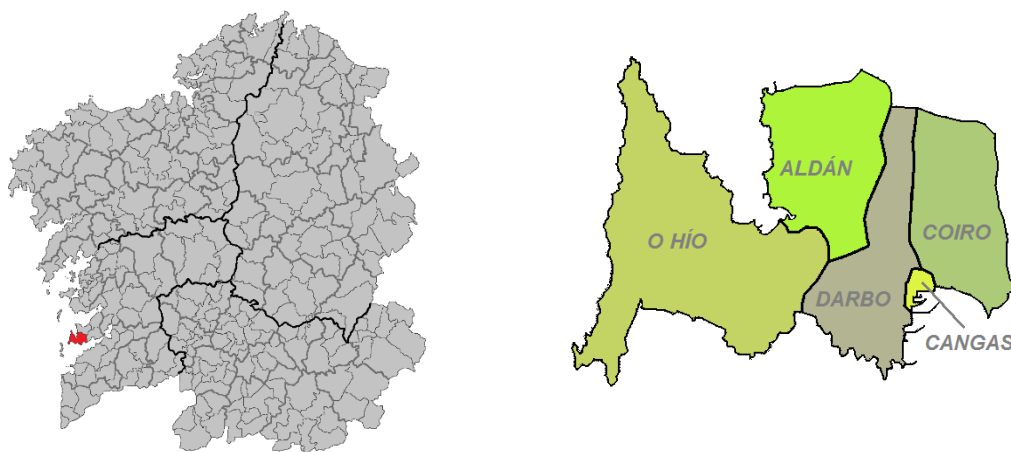
Como colectividade rural, Darbo constitúese fundamentalmente por xente maior, aínda que é certo que dende hai uns anos está a experimentar unha chegada masiva de habitantes moito máis novos procedentes de áreas urbanas. Isto provoca un certo impacto non só nas formas de convivencia típicas das sociedades rurais, senón tamén nos discursos comunicativos característicos destas zonas. Tal e como afirma o profesor Jesús Ramírez:

La vida en las sociedades rurales se caracteriza por una relación intensa y permanente en espacios comunes y tiempos compartidos, y los modos de comunicación se caracterizan por los discursos coloquiales más apropiados para el tipo de convivencia de proximidad y gran hermandad [...] siendo los más frecuentes los convivenciales (saludos y discursos básicos de convivencia), apelativos, afectivos, conversacionales, narrativos e instructivos. (Ramírez Martínez 2011:61)

¹ Gustaríame amosar aquí os meus sinceros agradecementos á todas as veciñas e veciños da parroquia de Darbo que se prestaron ás entrevistas, en especial á miña avoa Serafina Broullón. O meu agradecemento fágoo extensible ó profesor Xosé A. Fernández Salgado, por me axudar a levar avante o presente traballo, no seu día o meu Traballo de Fin de Grao.

Por conseguinte, coa chegada destes novos poboadores a Darbo, aparecen novos modos de convivencia influenciados polos ámbitos urbanos, de xeito que se reduce a relación entre a veciñanza, os saúdos e as conversas son cada vez menos frecuentes e moitos destes discursos coloquiais, así como outras expresións propias do mundo rural, van desaparecendo. Esta situación está na orixe da elaboración deste traballo, que ten como obxectivo estudar un destes discursos convivenciais en perigo de extinción, concretamente os discursos apelativos, isto é, os *alcumes*. Pero máis alá do minucioso estudo deste tipo de discurso tan notable, o que pretendemos é demostrar e defender que os alcumes forman parte dun rico patrimonio lingüístico que poida que se estea a perder.

O noso traballo procura, por tanto, ser unha pequena achega ó estudo dos discursos apelativos propios do mundo rural e para iso centrarémonos na análise dos alcumes recompilados na parroquia de Darbo, no concello de Cangas do Morrazo.

Mapa 1: Localización da parroquia de Darbo no concello de Cangas.

Fontes: <<https://gl.wikipedia.org/wiki/Cangas>> e <https://es.wikipedia.org/wiki/Cangas_de_Morrazo>.

2. Metodoloxía

Para conseguir o noso obxectivo propuxémonos desenvolver o noso labor por fases: en primeiro lugar, realizar un traballo de campo consistente na recollida de alcumes por toda a parroquia de Darbo; posteriormente, elaborar unha base de datos co material recollido; e, finalmente, redactar o traballo sobre os alcumes a partir da análise dos datos recollidos nunha parroquia rural ben coñecida por nós.

2.1. O traballo de campo

Unha vez escollida a parroquia de Darbo como área de traballo, procedemos a facer unha recolleita de alcumes. Para iso, decidimos ir por cada un dos quince núcleos de poboación de Darbo e, en principio, enquisar a tres informantes en cada un deles. Así e todo, nalgúns casos só foi necesario entrevistar a dúas persoas dese lugar xa que o barrio no que nos atopabamos era unha zona pequena. O noso obxectivo consistiu non só en recoller dos informantes o máximo número de alcumes, senón en ir anotando tamén datos que fosen relevantes para o noso estudo, tales como as características fonéticas e dialectais, a motivación, a antigüidade, se foi herdado ou non etc. Para realizar as entrevistas, usamos unha gravadora co fin de que toda a información proporcionada quedase rexistrada e puidésemos revisala sempre que fose preciso. Á hora de elixir os informantes, optamos por xente maior, preferentemente de 70 anos en diante, aínda que nalgúns barrios por mor da mala recepción dos veciños máis vellos tivemos que decantarnos por persoas máis novas, moito máis receptivas e partícipes. A nosa preferencia pola xente maior débese a que é a que máis coñecementos ten do lugar e, polo tanto, a que pode ofrecer máis información. A isto súmaselle outro requisito indispensable: que fosen persoas residentes en Darbo de toda a vida. Ademais de solicitarlles información relacionada co tema do noso traballo, á cada informante pedíuselle algúns datos persoais e de carácter sociolingüístico.

2.2. Elaboración das bases de datos

A partir da información recollida creáronse dúas bases de datos. Nunha delas recollemos a lista dos nomes, alcumes, sobrenomes... recadados, así como toda a información de tipo lingüístico e antropolóxico que consideramos máis significativa para o noso estudo. Esta base de datos está composta polos seguintes campos:

- **Alcume.** Neste campo listouse a forma recollida, co nome propio no caso de que forme parte do alcuño, e coa presenza (ou non) do artigo determinado e a preposición (*de*). Cando o alcumado é unha persoa xa falecida, indicámolo mediante o símbolo dunha cruz. Nos casos en que o alcume presenta fenómenos como *seseo* ou *gheada* reflectímolo na transcripción fonética.
- **Transcripción fonética.** Recolleuse unha transcripción fonética estreita do alcume. Para representar o fenómeno da *gheada* empregamos o símbolo da realización fricativa velar xorda [x], pois é a pronuncia maioritaria. No caso de presentar *seseo* explosivo, indicámolo a través da fricativa predorsal xorda [s], por ser

tamén a realización maioritaria. Canto á pronuncia do fonema fricativo prepalatal xordo /x/, nos casos da súa despalatalización optamos polo símbolo [s].

- **Categoría gramatical.** Sinalouse a clase de palabra que constitúe o alcume, sen ter en conta o nome propio, o artigo e a preposición (no caso de que aparezan). Cando o alcume é un nome composto, unha frase ou unha oración, indícase a categoría gramatical de cada un dos termos que compoñen a forma resultante.
- **Xénero.** Mostra o sexo da persoa portadora do alcume.
- **Número.** Indicouse se o alcume fai referencia á un só individuo ou a varios.
- **Ámbito xeográfico.** Sinalouse o barrio ó que pertence o alcumado. Cando o alcume alude a un grupo de persoas que viven en barrios diferentes, indicámolo no apartado *Comentarios*.
- **Motivación.** Recolleuse a causa que promoveu a creación do alcume. Nos casos en que os informantes descoñecen a motivación deixamos o campo baleiro.
- **Antigüidade do alcume.** Neste campo rexistrouse o momento no que os veciños lle atribúen ó individuo o seu alcume; é dicir, o intre no que o alcumado empeza a portar (consciente ou inconscientemente) o seu alcuño.
- **Descendentes.** Mostrouse o apelativo que reciben as persoas que herdán o alcuño do alcumado, nos casos en que pasa á outros familiares.
- **Pasou a outros familiares.** Indicouse se o alcume o herdán familiares do alcumado ou non; nos casos en que si, mostramos como é o alcuño que reciben.
- **Clasificación semántica.** Sinalouse o campo semántico ó que pertence o alcume tendo en conta, en primeiro lugar, o significado léxico do alcuño e, en segundo lugar, a súa motivación. Nesta clasificación adoptamos unha postura o máis obxectiva posible, de xeito que ante alcumes como *Cándido o Rato*, *Camilo o Serrán* ou *Josefa a Perraca*, a pesar de aludiren a características psicolóxicas ou físicas, entre outras, optamos por encadralos no campo semántico dos animais, xa que só temos en conta nun primeiro momento o significado léxico do alcume.
- **Proceso de formación.** Móstranse os distintos procedementos morfolóxicos usados na creación dos alcumes (conversión, derivación, composición...). No caso dos alcuños que non rexistran formas nos dicionarios e/ou de orixe e motivación descoñecidas, deixamos o campo baleiro.
- **Castelanismos.** Indicáronse os casos en que o alcume refire a unha palabra ou conxunto de palabras tomadas do castelán.

- **Híbridos.** Sinaláronse os alcumes compostos por dous elementos procedentes de linguas distintas. No noso corpus, todas as formas híbridas se compoñen dun elemento galego e doutro castelán.
- **Presenza no dicionario.** Indicouse se a forma que constitúe o alcume ten entrada nos dicionarios ou non. Os dicionarios utilizados na consulta foron o *DRAG*, *DIGALEGO*, *DdD*, *ESTRAVIZ*, *Priberam*, o *TLPGP* e o *DRAE*.
- **Definición no dicionario.** Móstranse as acepcións que presenta nos dicionarios o nome que constitúe o alcume. Naqueles casos en que o alcuño era unha palabra composta, expuxéronse as definicións de cada un dos termos por separado.
- **Análise persoal da orixe do alcume.** Neste campo ofrécese unha opinión persoal acerca da orixe dalgúns alcumes, dos que a pesar de ignorar a súa motivación nalgúns deles, podemos extraer unha posible hipótese ou conclusión.

Tocante á outra base de datos, nela recolleemos toda a información relacionada coas persoas entrevistadas: nome, apelidos, idade, núcleo de poboación ó que pertence, profesión, se é galegofalante ou non, número de alcumes ofrecidos... Na Táboa 1 listamos, coas iniciais do seu nome, todos os informantes cos que conversamos, o seu sexo, idade, barrio no que viven e o número total de alcumes proporcionados.

Como se pode ver, en total entrevistamos 42 persoas, xeralmente tres por cada barrio, exceptuando aquelas zonas máis pequenas da parroquia, como Cima de Vila, O Seixo, A Serra Nacente e Ximeu, onde só precisamos de dous informantes. Das 42 persoas entrevistadas, o 73,8% foron mulleres, que son así as que proporcionaron o maior número de alcumes, e o 26,2% restante foron homes. A media de alcuños achegados por informante foi de 20, aproximadamente, que deu como resultado final un total de 243 alcumes diferentes na parroquia de Darbo, que constitúe o noso corpus de análise.

Informante	Sexo	Idade	Barrio	Alcumes achegados
D	M	66	Balea	28
Anónimo	M	-	Balea	12
FG	M	71	Balea	24
CGM	M	79	As Barreiras	35
FGM	M	74	As Barreiras	12
CRF	M	89	As Barreiras	10
CGM	M	79	As Barreiras	35
AM	M	68	O Castelo	14

M	M	73	O Castelo	27
Anónimo	H	-	O Castelo	13
VP	M	68	Cima de Vila	12
Anónimo	M	-	Cima de Vila	24
SBG	M	90	O Cunchido	49
FFF	H	88	O Cunchido	36
CRF	M	81	O Cunchido	22
AC	H	82	A Madalena	27
Anónimo	M	-	A Madalena	9
C	M	76	A Madalena	14
CGP	M	73	Ourelo	18
S	H	82	Ourelo	12
Anónimo	M	69	Ourelo	21
CGC	M	75	O Piñeiro	10
MBM	M	79	O Piñeiro	67
BS	H	79	O Piñeiro	20
AM	H	76	San Pedro	13
MR	M	71	San Pedro	21
Anónimo	M	-	San Pedro	14
JG	H	65	San Roque	10
A	H	60	San Roque	17
P	M	74	San Roque	8
CFR	M	65	Santa Marta	13
DV	H	65	Santa Marta	32
JM	M	73	Santa Marta	14
SMF	M	74	O Seixo	22
ARF	M	84	O Seixo	12
FR	M	78	A Serra de Nacente	20
A	M	-	A Serra de Nacente	11
P	M	70	A Serra de Poente	18
ML	M	68	A Serra de Poente	32
EC	H	72	A Serra de Poente	29
JG	H	72	Ximeu	12
Anónimo	M		Ximeu	17

Táboa 1: Listaxe dos informantes de Darbo entrevistados.

2.3. Redacción do traballo

Despois de examinarmos os datos do noso corpus, elaboramos este traballo escrito, no que ademais de analizar os resultados obtidos desde un punto de vista fonético, morfolóxico e semántico, tamén aborda cuestións relacionadas cos alcumes e outros termos afíns, como a súa caracterización, a súa orixe, a súa importancia antropolóxica..., que aínda hoxe causan certa controversia. Para iso, revisamos a bibliografía sobre o tema, tanto estudos que abordan estas expresións desde un punto de vista teórico sexa lingüístico ou social (Morera Pérez 1991, Rebollo Torío 1993, Ariza 1993, Oro 1999, Ramírez Martínez 2004, 2011, Carrasco Molina 2009, García Porral 2018, López de los Mozos 2018) coma aqueles traballos de recompilación, sobre todo os feitos en Galicia (Ríos Santomé 2005, Bouzas Rosende 2007, Escourido Pernas 2007, González Martínez 2007, Rodríguez Rodríguez / Moo Pedrosa 2007, Rodríguez Ruibal 2007, Soto Arias 2007, Vázquez López 2007, Zapico Barbeito 2007, Piñeiro Castro / Fernández Salgado 2016, Soto Arias 2018).

3. Orixe e historia dos alcumes

Para coñecer cando xorden os alcumes, de que maneira e por que, deberemos remontarnos ó inicio da historia do ser humano, xa que estes apelativos son tan antigos coma el. É máis, se lle preguntamos a unha persoa relixiosa sobre a orixe da humanidade diranos que todos somos descendemos de Adán ('feito de terra') e de Eva ('nai de todos os homes'). Así mesmo, se puidésemos retroceder no tempo comprobaríamos se a raíña Xoana «a Tola» en verdade tiña problemas mentais, se o seu marido Filipo «o Fermoso» era tan guapo como dicían, se Xoana «a Beltranexa» era ou non filla de Beltrán de las Cuevas, ou mesmo se Ricardo «Corazón de león» era tan valente coma o animal no campo de batalla. Incluso se chegásemos á época do Imperio Romano e preguntásemos por Plinio, diríannos con cal deles queríamos falar, se con Plinio «o Vello» ou con Plinio «o Novo».

Estes exemplos demostran que os alcumes non son expresións propias da nosa época, senón que é unha práctica que vén de vello. Mesmo xa na antiga Roma a forma do nome latino caracterizábase por ter *praenomen*, *nomen* e *cognomen*: «con el primeiro se aludía al nombre propio de la persona, el segundo nombraba lo que hoy es el apellido y el tercero era el que pertenecía a un sobrenombre individual» (Guerrero 2006: 60).

Por outro lado, resulta interesante a afirmación do profesor Jesús Ramírez sobre a xénese dos nomes propios, pois asegura que:

Los primeros nombres propios no dejaban de ser apelativos identificadores que daban cuenta de las características, capacidades, valores, defectos y cualidades que se le suponían a la persona nombrada por ese apelativo tan cercano al apodo. [...] El nombre propio, por tanto, es el heredero formal y sin apenas carga significativa del apodo de origen que, por supuesto, era motivado. (Ramírez Martínez 2004: 264)

Por tanto, non cabe dúbida de que o alcume e o nome propio manteñen unha relación moi próxima, malia as diferenzas entre eles. O que si é certo é que tanto o alcume coma o nome propio teñen unha mesma orixe e cumpren unha función similar, que é a denominativa ou designativa. Con todo, é necesario matizar o seguinte: por exemplo, se nos centramos na historia da monarquía hispánica veremos que existiron moitos Filipo, Afonsos, Fernandos, Sanchos, Pedros e Fernandos; pero se dicimos Filipo «o Fermoso» estamos concretando a que Filipo nos referimos, ó tempo que se falamos de Afonso «o Sabio» estaremos aludindo á Afonso X, se mencionamos a Fernando «o Santo» estaremos aludindo á seu pai Fernando III, se dicimos Sancho «o Desexado» referirémonos á Sancho III, e se mencionamos Pedro «o Cru» estaremos falando de Pedro I.

Con isto, o que pretendemos demostrar é que a pesar da función denominativa que desempeñan tanto o nome propio coma o alcume, este último caracterízase por ser moito máis preciso. Mentres que o nome propio é o termo co que designamos a alguén de maneira formal, chegando a adquirir unha finalidade puramente administrativa, o alcume é, parafraseando a Ramírez Martínez (2004: 264), unha creación lingüística motivada que responde a algunha característica do individuo, resaltando o que é relevante e facéndoo recoñecible indutiva ou dedutivamente. Mesmo na literatura, onde o uso do alcume é un feito frecuente, podemos percibir a función identitaria que caracteriza á estes apelativos, pois o Milhomes, o Castizo e o Bocas son bastante máis coñecidos ca Aladio, Cibrán e Xanciño, os esmorgantes da coñecida obra *A esmorga* de Eduardo Blanco Amor.

Tendo en conta esta función denominativa, hai que destacar tamén que a existencia do alcume ten orixe a partir da consideración e do modo en que o suxeito é visto polos demais, pois neste sentido, como afirma Cárdenas (1994: 36), «el apodo tiende a identificarlo definiéndolo en relación con un contexto, de manera que está estrechamente ligado con su portador para bien o, las más veces, para mal».

Canto ó motivo da súa aparición, cómpre non esquecermos que os seres humanos somos unha especie racional, social, emocional e afectiva. A diferenza doutros animais, chegamos a este mundo nun estado máis inmaturo, de xeito que dependemos dos demais para desenvolvernos física e psicolóxicamente. Somos quen de

comunicarnos e de establecer relacións entre nós mesmos por medio dunha linguaxe articulada. En consecuencia, os alcumes xorden co propósito de:

cubrir una serie de necesidades comunicativas, sociais, emotivas y estéticas. [...] Así como para establecer rangos o grupos sociais, aportar valores afectivos, introducir connotaciones, clasificar, economizar lenguaje o ganar relevancia, ofender, fomentar y practicar la creatividad, establecer comparaciones, jugar con el lenguaje, literaturizar[...]. (Ramírez Martínez 2004: 262)

Con esta afirmación, Ramírez Martínez defende o carácter universal dos alcumes, algo co que Rebollo Torío (1993: 348) non está de acordo de todo, xa que, tal e como el di, «todas las personas tienen nombre, lo conozcamos o no; no todas tienen, en cambio, apodo», e engade que os alcuños se vinculan a unhas certas características que fan delas un fenómeno non necesariamente acorde con todas as persoas, senón só cuns determinados grupos. Universalidade ou non, o caso é que estas expresións aparecen con regularidade en moitas culturas do mundo e, ó igual ca outros discursos comunicativos, sobreviviron ó paso do tempo.

Se atendemos ó estado do alcume na actualidade, comprobaremos como este está máis vencellado ó mundo rural do que ó urbano. Con todo, «non cabe descartar a posibilidade de que o feito de alcumar tamén sexa (ou fora) un fenómeno habitual no ámbito urbano, posiblemente asociado a individuos de familias nativas da vila-cidade ou a individuos [...] que precisaban ser alcumados para seren distinguidos e identificados» (García Porral 2018: 11). Pola súa parte, Rebollo Torío tamén o relaciona co estrato social ó afirmar que, sen dúbida, o alcume está moito máis estendido nas aldeas do que nas cidades, «así como en los estratos sociales más bajos de la sociedad, siendo mucho más frecuente entre los grupos marginales» (Rebollo Torío 1993: 348).

Así a todo, aínda que estas expresións teñan unha presenza maior no mundo rural do que no urbano, pódese sentir como dende hai anos están a sufrir unha progresiva decadencia, motivada por unha serie de factores. En primeiro lugar, o éxodo rural, acontecido desde mediados do século XX debido ó fenómeno da industrialización, provocou que as zonas rurais perdesen gran parte da súa poboación. Moitas destas persoas retornaron anos despois e con eles, introducíronse novas formas de vida e novos hábitos sociais totalmente influenciados polos ámbitos urbanos. Na actualidade, isto é algo que segue a acontecer, pois debido ós cambios de domicilio, moitas aldeas están a recibir chegadas de novos residentes procedentes das cidades. Ademais, destacan tamén os desprazamentos diarios daquelas persoas que traballan na cidade e que ó final da súa xornada regresan ás súas casas. Isto, inevitablemente, altera as formas de convivencia características das sociedades rurais e, consecuentemente, os discursos que reforzan esa convivencia.

Ramírez Martínez (2011: 58) destaca que as sociedades rurais se caracterizan por manter unhas relacións de gran proximidade: «los vecinos y vecinas comparten de continuo espacios públicos comunes, además de toda una historia de vida que, en la mayor parte de las ocasiones, se pierde en tiempos inmemoriales». Como resultado deses lazos de confianza, desa complicidade e desa proximidade xorden os alcumes, discursos apelativos, referenciais, sociais e afectivos que pouco a pouco se van perdendo a medida que se van reducindo as relacións sociais e, por tanto, afectivas, con estes novos residentes e veciños. Pola súa parte, García Porral (2018: 13) engade que este «individualismo social teñido por la influencia del mundo urbano», ademais de facer que as relacións entre veciños sexan inexistentes, ocasiona que moitas celebracións e festexos típicos do mundo rural, como por exemplo as romarías, contén cada vez con menos xente.

Finalmente, para o escritor José Ramón López de los Mozos, outros factores que condicionan a desaparición dos alcumes son, por un lado, a escolarización completa dos nenos no mundo rural, onde moitas mestras e mestres condenan o uso dos alcumes, sobre todo dos degradantes; e, por outro, a consideración que teñen as novas xeracións do alcuño, xa que o ven «como una antigualla propia de un sistema social pretérito» (López de los Mozos 2018: 178).

Ante todos estes condicionantes, do que non cabe dúbida é que os alcumes son formas pertencentes a un rico patrimonio lingüístico, que desgraciadamente parece condenado a desaparecer. Non obstante, quizais non debamos ser tan pesimistas, pois estas formas de denominación parecen querer moldearse ós novos tempos, por exemplo, a través dos chamados *nicknames* que usan os adolescentes «ó ampliaren as súas fronteiras culturais adoptando as novas formas de comunicacións que lles ofrecen as tecnoloxías da información e a comunicación», como recollen Piñeiro Castro e Fernández Salgado (2015: 159).

4. Caracterización do alcume

Xa sinalamos que o alcume é un recurso lingüístico antigo, cunha relación moi próxima ó nome propio e cunha función denominativa, xa que serve para distinguir, recoñecer ou precisar a identificación dun individuo. Non obstante, se tivéssemos que dar unha definición técnica del, que responderíamos? A continuación, a partir de diversas fontes de información trataremos de definir con exactitude o concepto de *alcume*. Así mesmo, tentaremos establecer a distinción entre el e outros termos cos que aparentemente mantén unha certa relación de sinonimia, total no caso de *alcuño*

ou *alcuña*, e con certas matizacións con *sobrenome*, *alias*, *cognome*, *pseudónimo* ou *hipocorístico*², ademais de examinar as súas características e a súa clasificación.

4.1. Definición de alcume

En primeiro lugar, antes de dar unha definición convén ter clara a distinción entre *alcume* e *apelido*, pois, segundo Carrasco Molina (2009), mentres que o segundo pasa dunha xeración á outra e ten un carácter oficial e administrativo ademais dunha validez universal e intemporal, o primeiro «solo tiene vigencia en nuestro pueblo y no tiene, por supuesto, ninguna validez a efectos administrativos o burocráticos». Malia estas desemeallanzas, ambos cumpren unha función denominativa, aínda que os alcumes se caracterizan por seren nomes máis particulares, no sentido de que son atribuíbles á un só individuo, á diferenza do que acontece cos apelidos.

Canto á súa definición, se atendemos ó *Diccionario da Real Academia Galega*, o alcume na súa primeira acepción é «o nome que se lle dá coloquialmente a unha persoa en lugar do seu propio, tomado dos seus defectos físicos, morais ou doutras circunstancias» (*DRAG* s.v. *alcume*), e engade como exemplos: *Ten un alcume moi orixinal* e *O alcume vénlle de familia*, como sinónimos: *aldeallo*, *alcuño*, *nomeada* e pide que se confronte cos lemas *alias*, *apelativo*, *cognome* e *sobrenome*. Se consultamos e comparamos este mesmo termo *alcume* noutras fontes, obsérvase como algunhas delas, a pesar de ofrecerem acepcións aparentemente semellantes, interpretan o alcume de forma un pouco diferente. No caso do *Pequeno Dicionario Xerais da Lingua*, o alcume é un «mal nome, alias, sobrenome» (*PDXL* s.v. *alcume*). Pola contra, o *Gran Dicionario Xerais da Lingua Galega* di do alcume que é un «sobrenome ou mal nome co que é coñecida unha persoa ou unha familia; aldeallo, alcuño, nomeada» (*GDXL* s.v. *apodo*). Neste aspecto relativo á «familia» incide tamén a definición contida no dicionario en liña *DIGALEGO*: «antropónimo engadido ao nome dunha persoa ou mesmo a todos os membros da mesma familia que vén motivado por algunha atribución persoal» (*DIGALEGO* s.v. *alcume*).

Pola súa parte, o *Diccionario da Real Academia Española* expresa nunha primeira acepción que o alcume é o «nombre que suele darse a una persona, tomado de sus defectos corporales o de alguna otra circunstancia» (*DRAE* s.v. *apodo*). Chama a atención a definición que dá María Moliner (1998) no seu *Diccionario del uso del español*, pois para ela o alcume (baixo a entrada *apodo*) é un «sobrenombre aplicado

² No galego popular para *alcume* poden atoparse tamén voces como *apoio*, *apodo*, *mote*, *nomeada*, *remote*, *romeada* ou *mal nome*, algúns deles de influencia castelá (véxase *DdD* s.v. *mote*, na opción «Buscar por palabras en castelán»).

a veces a una persona, entre gente ordinaria, y muy frecuentemente en los pueblos, donde se transmite de padres a hijos».

De entre todas elas, tendo en conta o xa dito nos apartados anteriores, considero que as definicións que mellor reflicten o concepto *alcume* son as do *DRAG*, *DXLG*, a pesar da súa brevidade, e o *DRAE*. Con todo, se reflexionamos sobre algunhas delas, convén ter en conta as precisións enunciadas por Cesar Oro (1999: 758):

Primero: un apodo puede aplicarse a todo un pueblo. [...] Segundo: se puede apodar una cosa como 'La Pepa' por 'La Constitución de 1812'. Tercero: el apodo se usa para nombrar a cualquier individuo, no importa su clase social, como Alejandro 'Magno', Carlos 'Martel', Alfonso X 'El Sabio', etc. todos ellos destacadas figuras de la Historia. [...] Cuarto: el apodo puede resaltar una cualidad positiva o negativa».

Ademais destas definicións que contribúen a caracterizar o *alcume*, é interesante a noción que ten a doutora e escritora Isabel Escudero sobre estes apelativos, pois para ela son elementos de «metaescritura» pola súa capacidade para manterse no tempo e conservar, con eles, a memoria da cultura á que pertencen. Para ela, a escritura cos seus signos gráficos e os alcumes, esencialmente orais, son memoria dos pobos e dos seus saberes (*apud* Ramírez García / Ramírez Martínez 2005: 93).

4.2. O alcume e outros termos afíns

Se nos fixamos nas acepcións anteriores, observamos como a palabra clave á que recorren os dicionarios para definir o alcume é, na maioría das veces, a de *sobrenome*. Xunto a ela atópanse outros termos como *alias* ou *cognome*, cos que *a priori* logra establecer unha certa relación de sinonimia.

Así e todo, se examinamos en profundidade as definicións destas catro palabras: *alcume*, *sobrenome*, *alias* e *cognome*, comprobamos que, aínda que todas están estreitamente relacionadas, entre algunhas existen pequenas diferenzas que desbotan esa posible relación de semellanza total. Se consultamos a súa definición no *DRAG*, resulta lóxico agrupar por un lado, *sobrenome* e *alias*; e por outro, *alcume* e *cognome*:

Sobrenome: Nome distinto do propio, polo que é coñecida unha persoa.

Cognome: 2. Sobrenome dunha persoa, que fai referencia aos seus trazos físicos, a algunha calidade moral etc.

Alcume: 1. Nome que se lle dá coloquialmente a unha persoa en lugar do seu propio, tomado dos seus defectos físicos, morais ou doutras circunstancias.

Alias: 2. Nome distinto do propio polo que é coñecida unha persoa.

Así, existen autores como Rebollo Torío que afirman que o termo *sobrenome* é un hiperónimo de *alcume*:

Pese a la semejanza entre *sobrenombre* y *apodo*, el *sobrenombre* es más extenso, tiene más amplitud y no es necesariamente un *apodo*. [...] Un *apodo* es un *sobrenombre*, pero no todo *sobrenombre* es forzosamente un *apodo*. El *sobrenombre* tendría una relación de hiperonimia con respecto a los demás». (Rebollo Torío 1993: 345)

A el súmanse outros autores que comparten a súa idea; por exemplo, Iglesias Ovejero (1980: 8) defende a evidencia de que dentro do *sobrenome* se poden establecer distincións e que o *alcume* é soamente unha clase de *sobrenome*. Con todo, este tipo de afirmacións non conseguen convencer a todos, pois Gómez Macker (1977: 107) insiste en que o *sobrenome* ou *alcume* cumpre unha función básica que o caracteriza e que é identificar as persoas. Desta maneira, para el todos estes termos son totalmente equivalentes. O mesmo opinan López García e Morant (1991: 97), que empregan indistintamente *sobrenome*, *alcume* e *alias* e incluso aluden a formas hipocorísticas sen explicar semellanzas ou diferenzas.

Con respecto ós *hipocorísticos* e mesmo ós *pseudónimos*, aínda que son conceptos que poden xurdir á hora de pensar no campo léxico de *alcume*, parécenos acertada a distinción que establece Rebollo Torío (1993: 345). Os *pseudónimos* e os *hipocorísticos*, situados nunha escala, serían formas que se encontran máis afastadas do termo *alcume*. Mentres que os primeiros ocultan o nome de maneira deliberada e a súa denominación é debida ó propio autor, non a ninguén alleo á el, o *hipocorístico* non constitúe necesariamente un *alcume*, pois a súa motivación céntrase exclusivamente no nome orixinario do individuo e, endexamais, existe unha consideración negativa en tal denominación.

4.3. Trazos do alcume

Agora ben, cales son os requisitos que deben cumprir os alcumes para ser considerados como tales? Aínda que anteriormente xa demos conta dalgúns dos seus trazos, a continuación exporemos conxuntamente as súas principais características. Seguindo a López de los Mozos (2018: 178), as características máis definitorias do *alcume* son as seguintes:

- 1) Nace dunha motivación; o *alcume* engade algunha carga expresiva ou estilística especial, que é motivada por algún trazo ou herdanza persoal ou social (real ou atribuída imaxinariamente pola comunidade) de quen o recibe. Por exemplo, na recolleita de Darbo os casos de *a Dema*, *o Dente*, *a Nécora*...

- 2) A autoría e a asignación dos alcumes é, polo xeral, anónima ou reservada.
- 3) É ambiguo e inestable, xa que o seu número crece ou diminúe sen ter unha norma que o regule. É produto da creatividade oral propia de comunidades rurais e de escasa poboación, ou de barrios cunha forte identidade dentro das cidades.
- 4) Ás veces hérdase dunha xeración á outra e convive con outros alcumes, o que provoca que en ocasións un mesmo individuo poida reunir alcumes herdados por liña paterna e materna. Se tomamos a parroquia de Darbo como exemplo, atopamos un veciño que posúe dous alcumes, aínda que neste caso un deles é herdado polo pai e o outro recibiu por el mesmo: por un lado, coñécese como *Paco o Belusán*, xa que o seu pai era de Beluso; por outro, como *Paco o Faquillo*, debido a que, segundo nos dixeron, «é un home que de mozo era medio delincuente e sempre andaba a facer das súas».
- 5) Comunica un sentido metafórico xurdido dalgunha analoxía observada con respecto á obxectos, seres, entes ou trazos apreciables no entorno habitual. En Darbo podería servir de exemplo *o Choco*, *as Monas* e *a Pavera*, con reminiscencias ó que fai cada animal.
- 6) Algúns alcumes poden ser pexorativos e subliñan algún suposto defecto físico ou moral do individuo (ou dalgún antepasado ou familiar seu). Moitos deles poden chegar a ser inxuriosos e ofensivos. Por exemplo, na nosa recolleita temos *José o Judas*, *Carmucha a Meca* e *Evaristo o Patán*.
- 7) Adoita ir acompañado de artigo e ás veces deriva en masculinos, femininos e plurais. Por exemplo, na nosa recolleita atopamos *o Castrón*, *o Madaleno*, *a Chichona* e *as Chenchas*.
- 8) Algúns deles constrúense mediante xustaposición; coma tal, no noso corpus atopamos *as Canaverdes*, *o Caraancha* e *o Botavento*.

Ademais destas oito características, García Aranda (2000: 80) engade que os alcumes destacan aínda por «cumplir un importante rol sociocultural», debido a que establecen vencellos especiais entre as persoas que os posúen e as que os usan. Por outra parte, en canto á forma, afirma que poden constituír vulgarismos fonéticos e morfolóxicos, onomatopeas, metáteses, estranxeirismos, cultismos.... Así mesmo, se nos fixamos nos alcumes dende un punto de vista gramatical, comprobaremos como este tipo de apelativos «están a caballo entre el nombre común y el propio» (Ariza 1993: 40), característica que analizamos a seguir.

4.4. Nome propio ou común?

De entre as categorías gramaticais existentes, os alcumes encádranse no grupo dos nomes, pero sabendo que estes se dividen en comúns e propios, a verdadeira cuestión está en determinar a cal deles pertence. A día de hoxe, debido á gran diversidade de opinións, esta pregunta segue sen ter unha resposta clara e concluínte. Para algúns autores como Morera Pérez (1991), non hai dúbida de que o alcume é un nome propio máis, posto que a súa función básica é realizar unha determinada identificación no universo do discurso. A única diferenza apreciable entre ambos é que o nome propio perdeu o valor léxico do nome común do que procede, mentres que o alcume segue a mantelo:

La única diferencia que se aprecia entre el apodo y el nombre propio ordinario consiste en que la significación de este último debido a su fosilización, oficialización y carácter tradicional, ha quedado reducido exclusivamente a la función identificadora a secas, sin que en la mayor parte de los casos, exista en la conciencia del hablante el más mínimo rastro del valor léxico del nombre común del que procede, en tanto que la significación del apodo no se ciñe exclusivamente a su función identificadora, sino que, debido a su carácter esporádico y a su función de denominación marginal, suele mantener el valor léxico del sustantivo común que le sirve de base. (Morera Pérez 1991: 204)

Outros estudosos defenden que o alcume posúe características exclusivas tanto do nome común coma do nome propio. Por exemplo, Ariza (1993: 36) afirma que o alcume comparte co nome común a flexión xenérica pero non a de número, xa que, ó igual que acontece co nome propio, non admite o plural. Así mesmo, fronte aqueles que conciben o alcuño coma un nome propio, Ariza (1993: 40) considera que só «son auténticos nomes propios cuando han perdido su significado, es decir, si el hijo de Enrique el Cojo ya no es Cojo».

Pola súa parte, Rebollo Torío (1993: 346) opina que ó igual cós nomes propios, os alcumes son monovalentes, aínda que poden ser multívocos. Non teñen cabida nos dicionarios e, a diferenza do nome propio, o alcume admite traducións dunha lingua a outra; e continúa: «la traductibilidad separa a nombres propios de apodos, y esa característica tiene su explicación en que las razones que priman a la hora de buscar una denominación del nombre propio para una persona y un apodo son muy diferentes» (1993: 347).

Por outro lado, se botamos man da descrición que fan Álvarez e Xove (2002: 376) na súa *Gramática da lingua galega* sobre os trazos que diferencian o nome propio do común, comprobaremos que, en primeiro lugar, os alcumes coinciden cos nomes propios no feito de careceren de significado de clase, pero, ó igual cós comúns, as súas

posibilidades referenciais son moi amplas. En segundo lugar, da mesma maneira có nome propio, o alcume ten un referente constante, pero é certo que ás veces, tal e como acontece co nome común, necesita dun determinante ou dun modificador para precisar a súa referencia. En terceiro lugar, con respecto ó xénero e ó número, algúns autores concordan en que os alcumes teñen oposición de número e de xénero, ó igual cóns nomes comúns. Non obstante, neste punto Ariza non está de todo de acordo, xa que para el casos como «*los Guillenes* no son considerados plurales, sino que son aplicados a una pluralidad de miembros de una familia» (Ariza 1993: 36).

Pola súa parte, Anaír Rodríguez e Xosé Manuel Moo no seu estudo sobre os alcumes de Leirado e Vilaverde chaman a atención sobre como «os alcumes poden ser modificados, mesmo de forma restritiva», e indican que «comparten con ambos os tipos de nomes o feito de poder ser homófonos, pois distintas realidades extralingüísticas son susceptibles de recibiren un mesmo alcume» (Rodríguez Rodríguez / Moo 2007: 216).

Como se pode apreciar, os alcumes son termos que non encaixan nin no grupo dos nomes propios nin no dos comúns, senón que están nun punto intermedio entre os dous, e é que, tal e como di Jespersen (1975: 69), «no existe una frontera clara entre los nombres propios y los comunes». A tradición gramatical divide os substantivos en comúns e propios e estes últimos, en nomes de persoa e de lugar; pero non hai máis que estudar o campo dos alcumes para darse conta de que esta clasificación resulta simplista. Que facer, entón, con aqueles nomes de animais ou obxectos personificados? Cos títulos de obras de arte ou marcas de produtos? Cos nomes de acontecementos ou épocas históricas? Ou mesmo cos termos ideolóxicos? Non serían todos eles tamén nomes propios? O nome propio é un concepto moi amplo que pode englobar diversos subtipos, e entre eles estarían, por suposto, os alcumes.

4.5. Clasificación dos alcumes

O elevado número de alcumes, xunto coa súa diversidade, fai que os especialistas neste ámbito sintan a necesidade de realizar clasificacións deles. Algunhas desas clasificacións son máis precisas ca outras, pero todas elas concordan en catalogar os alcumes sobre todo dende un punto de vista semántico, atendendo á motivación como motor básico do alcume.

Tras analizar e confrontar as clasificacións propostas por Ramírez Martínez (2011: 56), Escourido Pernas (2007:150) e González Martínez (2007: 161), a que empregaremos nós na nosa análise contén os seguintes 15 campos:

- 1) **Actitudes, tendencias e características psicolóxicas.** Pertencen a el alcumes que reflicten aspectos relacionados co carácter e comportamentos ou particularidades da forma de ser das persoas; por exemplo, no noso corpus temos *a Carrapicha, a Rabuxa e o Terror*.
- 2) **Alimentos.** Relacionan ó alcumado cun alimento en concreto ou mesmo con comidas elaboradas. Na nosa base de datos non identificamos ningún alcume deste tipo.
- 3) **Animais.** Neste tipo de alcumes é onde mellor se aprecia a ironía e a metáfora. A motivación débese, segundo Escourido Pernas (2007:150), «ó paralelismo que se establece cun animal, ou ben por comportamentos semellantes, xestos ou aparencias físicas, ou mesmo por presentar características humanas atribuídas ós animais». Da nosa recolleita temos como exemplo *a Pollina, o Xurelo e o Oso*.
- 4) **Antroponímicos.** O alcume xorde a partir dun nome de pila ou dun apelido, de aí que dentro deste grupo poidamos establecer unha subclasificación: por unha banda, estarían os antroponímicos baseados nun nome propio; e por outra, os formados a partir dun apelido. No noso corpus temos *os Juliáns, os Felipes, o Vilas e o Culío*.
- 5) **Corpo e aspecto físico.** Fan referencia a algunha característica ou deficiencia física. Por exemplo, na nosa recolleita atopamos *José o Alto, Pepe o Cabelo* ou *as Negritas*.
- 6) **Obxectos.** Aluden á calquera tipo de obxecto, sobre todo a instrumentos de traballo. Na nosa compilación aparecen *o Queche, o Pitorro e a Carrilana*.
- 7) **Voces malsoantes e/ou escatolóxicas.** Neste grupo incluimos aquelas palabras vulgares, así como as de contido escatolóxico, que destacan por «provocar un divertimento fácil» (Escourido Pernas 2007: 151). Na parroquia de Darbo destacan *Pablito o Cagón, a Cojona e o Merda para as mulleres*.
- 8) **Profesións e relacións sociais.** Identifican o alcumado pola súa profesión e, tendo en conta as relacións sociais do individuo, mostran a posición que ocupa nunha escala. Por exemplo, na nosa base de datos recolleemos *o Zapateiro, o Relojero e o Enterrador*.
- 9) **Toponímicos.** Relacionan ó individuo cun lugar: o sitio onde naceu, onde residiu ou reside etc. Como exemplos deste tipo de alcumes atopamos *Manuela a Asturiana, os de Vigo* ou *o Cordobés*.

- 10) **Vexetais.** Asocian o alcumado co mundo vexetal, xa sexa por algunha característica física ou psicolóxica; por exemplo, en Darbo, *o Bambú, a Carriza e o Piñón*.
- 11) **Anécdotas.** O alcume xorde a partir dun suceso ocorrido nun tempo pasado. En Darbo parecen remitir a iso alcumes como *Plácido Faiforzas, Camilo o Palleiro e o Paxaro mono*.
- 12) **Habilidade.** Pode facer referencia á unha habilidade destacada e valorada pola comunidade, ou ó contrario, aludir á ausencia da mesma. Por exemplo, na nosa base de datos temos *Julián o Bruxo, José o Cafrillo e o Galán*.
- 13) **Vestuario.** Os alcumes de nomes de pezas de roupa aluden ós hábitos no vestuario; tamén poden atribuírse a individuos que comercian con tecidos ou que confeccionan pezas, ou soamente ser aplicados ironicamente (González Martínez 2007: 164). Na nosa recolleita non localizamos ningún alcume deste tipo.
- 14) **Formas de falar.** Este campo acolle aquelas peculiaridades relacionadas coa fala: entoación, pronuncia, ton, trastornos de expresión oral etc.; por exemplo, en Darbo, *Manolo o Maioio, a Ramoná ou o Papeiro*.
- 15) **Costumes.** Identifican o alcumado por algunha práctica que adoita facer de maneira repetida. En Darbo son coñecidos *a de Mi alma, o Cabaleiro e o Carrexón*.

Así e todo, cómpre recoñecer que clasificar un alcume dende un punto de vista semántico non sempre é unha tarefa sinxela, pois en máis dunha ocasión xorden complicacións. Se analizamos o alcume obxectivamente sen ter en conta a motivación, resultará doado clasificalo. Pola contra, se nos baseamos na causa ou motivación é cando xurdirán as confusións, pois comprobamos como un alcume pode pertencer a máis dunha categoría e velái cando o investigador deberá reflexionar e tomar decisións. Os alcumes máis problemáticos neste sentido son aqueles que pertencen ó campo semántico dos animais, pois nun primeiro momento, ó ser un alcume un nome de animal, encádranse perfectamente nesta categoría. Non obstante, se analizamos a motivación observamos que o alcuño alude ás veces a algún trazo psicolóxico, tal e como acontece por exemplo en *o Canario* ou en *Manuel o Burro*.

Por outro lado, o alcume pode clasificarse tamén dende un punto de vista morfolóxico e sintáctico, segundo a clase de palabra ou unidade que conforme e o carácter independente que teña. Así, os alcumes poderán pertencer á clase dos *substantivos, adxectivos, adverbios, verbos, compostos, frases* ou *oracións*; e, canto á súa independencia, poderán ser *non independentes* ou *independentes* do nome oficial.

5. Análise dos alcumes da parroquia de Darbo

Abordada a caracterización do alcume dende un punto de vista teórico, centrarémonos no estudo do noso propio corpus de traballo. O obxectivo é analizar os trazos lingüísticos: fonéticos, morfolóxicos e semánticos, que definen os alcumes recollidos. Con todo, comezaremos a nosa análise tratando algunhas cuestións máis xerais.

En primeiro lugar, o traballo de campo realizado nos quince barrios que compoñen a parroquia de Darbo, permitiunos compilar 243 alcumes. A seguir, na Táboa 2 listámolos por orde alfabética, recollendo o artigo, cando o levan, e indicando cunha cruz os que son de persoas falecidas.

Alcumes de Darbo (Cangas do Morrazo)		
Alma, A de mi (†)	Alto, José o (†)	Ancho, Cecilio o (†)
Asturiana, Manuela a (†)	Baballosa, Josefina a	Bambú, O
Bocanegra, Paulino o (†)	Borrallo, O (†)	Bosteiros, Os
Botavento, O	Broullonas, As	Bruxa, A
Bruxo, Julián o (†)	Belusán, Paco o	Burra, A
Burras, José o das (†)	Burro, Manuel o (†)	Cabaleiro, O (†)
Cabeciña, O (†)	Cabelo, Pepe o (†)	Cachago, O (†)
Cacholo, O (†)	Cachulo, O (†)	Cafrillo, José o (†)
Cagán, San (†)	Cagón, Pablito o	Caguelo, O (†)
Caimán, O (†)	Canario, O	Canastreiro, O
Canaverdes, As	Canena, Alejo o	Canfis, O (†)
Canisa, A	Canitró, O (†)	Canijo, O
Capilú, Tito o	Cara de caixón, Maruja	Caraancha, O (†)
Carabau, Serafín o (†)	Carrapicha, A (†)	Carrasqueiro, Pepe o
Carrexón, O (†)	Carrilana, A (†)	Carriza, A
Carroucho, O	Cartagenera, A (†)	Cazán, O (†)
Castrón, O (†)	Cereixo, O	Chabolo, O (†)
Chafina, A (†)	Chechina, A (†)	Chenchas, As
Chichona, A	Chilino, O (†)	Chimé, José o
Chinchirrie, O (†)	Chino, O (†)	Chiquitina, A
Chirrí, AChirulicio, O (†)	Chispa, O	Choco, O (†)
Chou, Agustín o (†)	Chupitina, Pepucha a (†)	Churas, As (†)
Churrasca, A (†)	Churrero, O (†)	Coca, Lisita a
Cojona, A (†)	Conacheira, A (†)	Conexo, O (†)
Cordobés, O	Coroalda, A	Corota, A
Correquechove, Finucha	Coxa, Regina a	Coxo, O
Cuadra, Maruja a da	Cuartoquilo, O	Cucú, José o (†)

Culío, O	Dema, A	Demo, Pepe o (†)
Dente, O	Doble, Salustiano o (†)	Dorso, José o (†)
Eilo, O (†)	Enterrador, O	Espabílate anzuelo, O
Facareña, A (†)	Faiforzas, Plácido (†)	Faimerrir, José o (†)
Faquillo, Paco o	Felderechera, A	Felipes, Os
Felucos, Os	Ferrovello, O	Ferruxas, As
Fiero, O	Filisiñas, As	Francesa, Carme a (†)
Francia, O (†)	Follato, Moisés o (†)	Funicha, Jesusa a
Gafón, O	Galán, O	Galo, José o (†)
Galo, Manuel o (†)	Galurcho, Rodolfo o (†)	Gamallo, O (†)
Garnacha, A	Gavilana, Xusta a	Generosos, Os
Gordita, Maximina a	Jamagatos, O	Jartán, O
Jirafa, Josefa a	Judas, José o (†)	Judío, José o
Juliáns, Os	Languiño, O (†)	Loba, Juanita a (†)
Loco, Pepe o (†)	Machote, O (†)	Madaleno, O
Mangarrachada, O	Manicotes, Gilito o (†)	Marabilla, A (†)
Marchabien, Maruja (†)	María Flores, O (†)	Mariñán, O do
Mariños, Os	Mariquiña, O (†)	Marota, A (†)
Marrixo, O	Maioio, Manolo o	Meca, Carmucha a (†)
Meiranas, As	Menga, O (†)	Merda para as mulleres, O (†)
Milhomes, O	Millonaria, Josefa a	Molidán, O
Monas, As (†)	Mono, José o (†)	Muñeca, A
Muxico, O (†)	Nécora, A (†)	Negritas, As
Negro, José o (†)	Nelo, Manuel o	Nelucha, A
Nenas, José o das (†)	Neronas, As	Noite, José de (†)
Orense, Os de	Oso, O (†)	Ovella, José o (†)
P de potas, O (†)	Paixiño, O	Pajarillo, O (†)
Palleiro, Camilo o (†)	Pan e porco, O	Papá del cielo, Pepe
Papeiro, O	Parrola, A (†)	Pasarela, José o (†)
Paxarota, A (†)	Patán, Evaristo o	Pavera, A
Pavita, A (†)	Paxaro mono, O	Paioia, Josefa a (†)
Pechencha, A (†)	Pechita, Carmucha a	Peixe, O (†)
Pelana, A	Pelos de Tarzán, Maruja	Pelotas, Os
Pepona, A	Pereno, O (†)	Perete, O (†)
Pernastortas, Marujiña	Perraca, Josefa a	Perrita, María a (†)
Picón, O (†)	Pilo, O (†)	Pintarrosa, A
Piñón, O (†)	Piñón, Os do	Pirico, O
Pirraco, O (†)	Pirricoque, O (†)	Pitorro, O (†)
Pollina, A	Portugués, O	Queche, O (†)
Queimado, Suso o	Quichas, As	Quiche, O (†)

Quirro, José o (†)	Rabicha, A (†)	Rabixo, O
Rabuxa, A (†)	Ramoná, A (†)	Rañona, A
Rato, Cándido o (†)	Regueira, Os da	Relojero, O (†)
Relojparado, O	Ribeiros, Os	Rola, Mucha a
Rosas, Manuela a das	Roxa, A	Safanuchas, As
Salero, O	Salpirona, Carmen a	Saltóns, Os
San Roquiño, Arsenio	Saulera, A	Selo, O (†)
Señorita puerca, A (†)	Serio, o (†)	Serrán, Camilo o
Sota, José o do (†)	Sulbareas, O	Terror, O (†)
Tetina, Josefa a (†)	Tolete, O (†)	Toñitos, Os
Torero, O (†)	Torroso, O (†)	Tortiño, O
Tourón, Manolo o	Venerandas, As	Vigo, Os de
Vilas, O	Viroliñas, Jesús o (†)	Xeso, O (†)
Xurelo, O	Zapateiro, O	

Táboa 2. Alcumes recollidos na parroquia de Darbo.

Canto ó sexo ó que se refiren, dos 243 alcumes, 73 aluden a mulleres (*a Cartagenera, a Chiquitina, a Churrasca...*), 143 a homes (*o Pereno, Pepe o Loco, o Conexo...*) e os 27 restantes a grupos de persoas (*os da Regueira, os Saltóns, as Quichas...*). Se deixamos á marxe os alcumes colectivos e nos centramos nos individuais, chama a atención que a meirande parte dos alcumados son homes, un 66,2%, fronte o 33,8% que conforman os alcuños referidos a mulleres. Esta desproporción pode xustificarse, como sinala Dannemann polo feito de que:

la mujer del área geográfica-humana de esta investigación tiene muy pocas oportunidades para reunirse públicamente con autonomía de sexo, y cuando lo hace, [...] si es soltera, queda sujeta a la potestad de sus padres o a la de otros parientes, y, en ausencia de ellos, a las normas sociales que rigen tradicionalmente su condición, y si es casada, debe supeditarse a las iniciativas y criterios de su marido. (Dannemann 2017: 639)

Desta maneira, comprobamos como a sociedade patriarcal propia doutros tempos condiciona a creación de alcumes. O home é a figura dominante da familia, o que goza de maior liberdade, o que ten maior visibilidade, e, por tanto, o que mantén máis relacións sociais co seu contorno. Isto provoca que haxa unha maior necesidade de identificar o home do que a muller, xa que esta queda relegada ás tarefas da casa e do campo, con apenas vida social e relacionándose maiormente con membros da súa familia.

Con respecto ós alcumes colectivos, o que fan é identificar un conxunto de persoas que teñen algo en común. Dos 27 alcuños colectivos recadados, 13 aluden a grupos

femininos, 6 a masculinos, e 8 a mixtos, é dicir, grupos constituídos tanto por homes coma por mulleres. En xeral, os grupos femininos adoitan compartir características psíquicas ou físicas (*as Ferruxas, as Monas, as Negritas*), mentres que os masculinos teñen en común algún familiar ou comparten un mesmo nome (*os Felucos, os Toñitos, os Generosos*). No caso dos grupos mixtos, son familias que ou ben proceden dun mesmo punto xeográfico, ou comparten algunha característica psicolóxica, ou teñen en común o mesmo apelido (*os Ribeiros, os de Orense, os Pelotas*).

Se atendemos á antigüidade do alcume, observamos como o 78,6% dos alcumados recibiron o seu alcuño dende moi novos, cando eran uns nenos ou adolescentes. Pola contra, o 21,4% restante obtivérono cando eran xa persoas adultas. Como trazo característico dos alcumes, cómpre dicir que moitos deles sobreviviron ó paso do tempo, pasando dunha xeración á outra, independentemente de se os descendentes do alcumado compartisen con el a motivación do seu alcuño ou non. É máis, en moitas ocasións o alcume vén de tan atrás que os propios portadores descoñecen a súa orixe (*o Borrallo, o Cereixo, o Chabolo*). Non obstante, durante a nosa investigación, á hora de conversar cos veciños, comprobamos como algúns deles, a pesar de coñeceren a causa que motivaba moitos sobrenomes da zona, amosáronse pouco partidarios de manifestar abertamente ese tipo de información, xa fose por pudor, por prudencia ou por discreción. E é que moitos dos alcumes recollidos constitúen caricaturas lingüísticas que nalgúns casos non gustan e, polo tanto, non son ben aceptados polos seus portadores (*a Paxarota, o Mariquiña, San Cagán*). Isto, ó mesmo tempo, dámos unha pista de como son as relacións sociais entre veciños e de como son vistos e considerados entre eles.

Unha vez feitas estas observacións, analizaremos a seguir as características fonéticas, morfolóxicas e semánticas que definen os alcumes recollidos. Neste punto, hai que destacar que algúns deses trazos son debidos ás características dialectais da fala da parroquia e da zona, que, seguindo a Fernández Rei (1990: 152-154), está enclavada na que el chama *área pontevedresa* (C), dentro dela na *macrosubárea Verdugo - Miño* (C-2), e dentro desta na *microsubárea Morrazo - Fragoso* (C-2b). Algunhas das súas características serían os plurais en *-ns* (v.g. *os Molidáns*), a presenza de *gheada* (v.g. *José o Jalo*), o *seseo* explosivo (v.g. *o Espabílate ansuelo*) e implosivo (v.g. *lus*); metafonías nominais e outras alteracións do timbre (v.g. *èla, hòra, tempo*), o ditongo *-ui-~-oi-* (v.g. *muíto~moito*) en alternancia con *-ou-* (v.g. *coiro~couro*), a terminación *-án* (v.g. *o Jartán*), o pronome suxeito *ti*, a vogal temática *e* na 2ª persoa do pretérito dos verbos da 2ª conxugación (v.g. *colleches*), o sufixo número-persoa na 5ª persoa maioritario en *-des* (v.g. *cantades*) e o deíctico *isto* hipercaracterizado.

5.1. Características fonéticas

Os alcumes son recursos lingüísticos de orixe popular propios dunha linguaxe informal. O seu principal vehículo de transmisión é a fala, polo que resulta natural que estean suxeitos ós fenómenos fonéticos atribuíbles á área dialectal á que están circunscritos. Por conseguinte, tendo en conta que a parroquia de Darbo se encontra na península do Morrazo, se analizamos os alcumes recompilados dende un punto de vista fonético, obsérvase como algúns deles presentan trazos que son característicos da zona dialectal á que pertencen. Deses trazos deixamos constancia na transcripción fonética estreita que se fixo de cada alcume recollido.

En primeiro lugar, identificamos nos nosos alcumes a presenza do fenómeno da *gheada*, pois en vez de aparecer a oclusiva ou aproximante velar sonora ([g] ou [u]) respectivamente) do galego común, os veciños de Darbo posúen unha fricativa velar xorda ([x]), a pronuncia máis habitual das falas próximas á costa. Algúns exemplos deste fenómeno dialectal atopámoslos en alcumes como *Paulino o Bocane[x]ra*, *José o ne[x]ro*, *Manuel o [x]alo*, *o [x]afón* e *o Portu[x]és*. No caso dos alcumes que conteñen no seu interior o grupo *-ng-*, neles consérvase a oclusiva velar sonora, de maneira que non presentan *gheada* (*o Mangarrachada* e *o Menga*).

Outra característica dialectal da zona do Morrazo e que atopamos nos alcumes do corpus é a presenza de *seseo* explosivo realizado a través sobre todo dunha pronuncia predorsal (*o Cabe[s]iña*, *o Fran[s]ia*, *Maruja pelos de Tar[s]án*, *Carme a Fran[s]esa...*). Ora ben, hai que salientar que esta pronuncia predorsal é exclusiva das xeracións máis vellas, xa que a xente nova tende a articular o /s/ como unha sibilante apical [s̺] (e mesmo nalgúns casos xa aparece a interdental [θ]).

En relación coas sibilantes, está tamén outro trazo que se reflicte na fonética dos nosos alcumes, como é a despalatalización do fonema fricativo prepalatal (ou alveopalatal) xordo /j/, como se pode oír en alcuños como *a Bru[s]a*, *Maruja cara de cai[s]ón*, *o Co[s]o*, entre outros. Na maioría dos casos, o son resultante alterna entre un fricativo despalatalizado xordo [s̺] e a despalatalización total, isto é, un s apical [s̺]; aínda que non é estraño escoitar un [s] predorsal a algúns dos veciños máis vellos da parroquia. Por comodidade e operatividade, na nosa transcripción fixemos uso do símbolo [s̺] en todos os casos.

Chama tamén a atención o alcuño *o Dente*, pois presenta a vogal tónica fechada [e], outro trazo dialectal da zona e tamén do galego occidental, pechazón que historicamente se debe á influencia da nasal trabante sobre a vogal tónica aberta etimolóxica.

Por outra banda, aínda que non constitúen fenómenos dialectais como tales, senón que teñen que ver coa pronuncia tradicional ou popular do galego, destacan algunhas vacilacións vocálicas, por veces como consecuencia dunha pronuncia rápida e descoidada. Coma tal, no alcuño *o Caimán*, pronunciado como [ɔ keɪ'mãŋ] reflíctese o fenómeno de palatalización do /a/ átono debido á influencia da semivogal palatal /i/ do ditongo. Pola súa parte, en *as Filisiñas*, creado a partir do nome propio *Felisa*, e tamén en *o Pirico*, pode oírse unha harmonización vocálica da vogal pretónica /e/ por influencia do /i/ tónico, que o fai pechar ([e] > [ɛ] > [i]), algo semellante á asimilación entre vogais átonas que se produce en *o Pirriquito*. Tamén atopamos algún caso de apócope de -e final, coma no caso de *o Peixe*, que xunto á despalatalización do /ʃ/, dá como resultado unha pronuncia do tipo [o 'peɪs], moi identificativa da fala da nosa zona. Xa nos ditongos, é salientable a ditongación secundaria ou espontánea de /o/ no alcume *José o Ouvella* e a sinérese na terminación -ao do alcume *Serafín o Carabao*, pois os falantes da zona de Darbo tenden a pechar un grao a última vogal, de xeito que en vez de dicir *Carabao* pronuncian [ɔ kara'βau].

Finalmente, hai que ter en conta que ó transmitírense a través da oralidade, os alcumes son vítimas do desgaste constante na fala así como dos fenómenos fonéticos ós que están expostos. Desta maneira, no caso daqueles vocábulos descoñecidos e non rexistrados nos dicionarios, á hora de indagar sobre eles xorden certos problemas e confusións, pois ás veces dubidamos se estamos ante fenómenos de seseo ou non (*o Casán / Cazán*, *o Chirulisio / Chirulicio*), de despalatalización ou non (*o Rabiso / Rabixo*), de gheada ou non (*o Cachajo / Cachago*, *Rodolfo o Jalurcho / Galurcho*) ou non.

5.2 Características morfolóxicas

Os alcumes dan conta de como é a fala coloquial da comunidade á que pertencen. Nacen da creatividade popular sen estaren suxeitos a normas estritas, o que orixina fórmulas moi diferentes. Os seus creadores, aproveitando esa liberdade de creación, non dubidan en botar man de varios recursos lingüísticos para conseguir ese ton festivo, burlesco e irónico que caracteriza o alcume. A continuación, a partir da análise do noso corpus, observaremos como é a estrutura que presentan os alcumes e cales son os procedementos morfolóxicos implicados na súa formación.

En primeiro lugar, observamos como moitas veces o nome propio do individuo forma parte do seu alcume (*Alejo o Canena*, *Juanita a Loba*, *Tito o Capilú* etc.), constituíndo así unha unidade fixa, de xeito que, se se elide o nome propio, o alcuño perdería toda a súa función denominativa. Non obstante, son moito máis frecuentes

os apelativos que carecen do nome de pía (*o Cachulo, o Canijo, o Pilo* etc.). Os alcumes do noso corpus adoitan presentar as seguintes estruturas:

- **Nome propio + artigo determinado + alcume** (25,9%): *Manolo o Tourón, Josefa a Tetina, Carmen a Salpirona, Mucha a Rola...*
- **Artigo determinado + alcume** (65,4%): *o Quiche, o Chispa, as Churas, o Chilino, a Pavita...*
- **Nome propio** (que pode aparecer ou non) + **alcume** (3,7%): *Finucha correquechove, Arsenio San Roquiño, San Cagán...*

No caso dos alcuños que relacionan ó individuo coa motivación do seu alcume (lugar xeográfico, obxectos etc.) teñen a seguinte estrutura:

- **Nome propio** (pode aparecer ou non) + **artigo determinado + preposición de + alcume** (4,5%): *os do Piñón, José o do Sota, Maruja a da Cuadra...*
- **Nome propio + preposición de + alcume** (0,4%): *José de Noite.*

Como vemos, o emprego do artigo co alcume é semellante ó do nome propio: ou carece del ou está incorporado forzosamente e o seu uso, segundo Rebollo Torío (1993: 348-349), confírelle ó alcuño un maior grao de vulgarismo ou popularismo. Ademais, serve para indicar, xunto cos morfemas flexivos, o número e o xénero, que neste caso coincide co sexo, xa que o referente son persoas. Ó ser o alcume un nome, o artigo debe concordar sempre con el e co nome propio da persoa (no caso de que apareza). Con todo, cómpre puntualizarmos o seguinte: no caso dos sobrenomes que relacionan o alcumado coa motivación do seu alcuño, o artigo concorda unicamente co seu referente, por exemplo *José o das burras, José o das nenas, os da Regueira* (cuxo referente implícito é un grupo formado por homes e mulleres).

Por outro lado, tal e como mencionamos anteriormente, a oposición de xénero tamén se pode expresar mediante morfemas flexivos, desta maneira atopamos alcumes coas seguintes terminacións:

- **Masculinos en -o / femininos en -a**: *o Cacholo / a Cachola, o Burro / a Burra, o Churrero / a Churrera, o Pirraco / a Pirraca...*
- **Masculinos en -ís / femininos en -isa**: *o Canfís / a Canfisa.*
- **Masculinos en -án / femininos en -ana**: *o Cazán / a Cazana.*
- **Masculinos en -e / femininos en -a**: *o Chinchirrie / a Chinchirria.*
- **Masculinos en -ón / femininos en -ona**: *o Picón / a Picona, o Rañón / a Rañona.*

Son relevantes tamén aqueles alcumes que deforman a palabra orixinal que toman como base, adaptándoa ó xénero da persoa á que alude. Algúns exemplos disto son os alcumes *a Carrapicha*, *a Carroucha*, *a Chichona* e *o Madaleno*. Nestes casos, os nomes comúns que constitúen o alcuño non se rexistran nos dicionarios co xénero que presentan en Darbo, pero si co xénero contrario (*carrapicho* en vez de **carrapicha*, *carroucho* no canto de **carroucha*, *chichón* por **chichona* e *madalena* en vez de **madaleno*). Á súa vez, atopamos un caso en que o alcume, a pesar de ter xénero masculino, en realidade fai referencia á unha muller (*o Castrón*).

Sobre á expresión de número, pode manifestarse a través do artigo determinado e de morfemas flexivos. A flexión é a normal no galego, de xeito que as palabras rematadas en vogal forman o plural engadindo -s (*as Chafinas*, *os Marrixos*) e cando acaban en consoante engaden -es (*os Cordobeses*, *os Portugueses*). No caso dos alcumes rematados en consoante -n, os veciños de Darbo engaden -s para formar o plural (*os Molidáns*, *os Rañóns*), formación típica da súa área dialectal (e tamén do galego estándar).

Canto ás categorías gramaticais dos alcumes pode verse a Táboa 2 seguinte:

Unidade lingüística	Subtipo	%	Exemplo
Substantivos		38,3%	<i>o Pajarillo, o Bambú, o Chispa...</i>
Antropónimos	Nomes propios	4,1%	<i>os Felipes, as Filisiñas...</i>
	Apelidos	2,0%	<i>o Culío, os Mariños...</i>
	Hipocorísticos	0,8%	<i>Manuel o Nelo...</i>
	Haxiónimos	0,8%	<i>San Cagán, Arsenio San Roquiño...</i>
Topónimos		4,5%	<i>os Torrosos, os de Vigo, os de Orense...</i>
Adxectivos		17,7%	<i>Cecilio o Ancho, o Fiero...</i>
Frases	Fr. Substantivas	2,1%	<i>a Señorita puerca, Pepe Papá del Cielo...</i>
	Fr. Prepositivas	3,7%	<i>o do Mariñán, os do Piñón...</i>
	Coordinadas	0,4%	<i>o Pan e porco</i>
	Loc. adverbial	0,4%	<i>Agustín o Chou</i>
Oracións		1,6%	<i>José o Faime-rir</i>
Outros		23,5%	<i>o Languiño, a Saulera...</i>

Táboa 3: Formas e categorías gramaticais dos alcumes.

En primeiro lugar, na Táboa 3, destacan por número os substantivos, xeralmente relacionados co mundo animal (*o Pajarillo, María a Perrita, Manuel o Burro*) e vexetal (*o Bambú, a Carriza, o Cereixo*), aínda que tamén atopamos substantivos vinculados ás profesións (*o Zapateiro, o Enterrador, o Canastreiro*) e a características psicolóxicas (*o Chispa*). A continuación, como substantivos tamén que son, destacan os alcuños formados a partir de antropónimos. Dentro deste grupo podemos distinguir entre os alcumes constituídos por antropónimos baseados nun nome propio (*os Felipes, as Filisiñas, o María Flores*), nun apelido (*o Culío, os Mariños, o Vilas*), en hipocorísticos (*Manuel o Nelo*) e en haxiónimos (*San Cagán, Arsenio San Roquiño*). Tamén destaca o uso de topónimos, sempre acompañados de artigo determinado e ás veces da preposición *de* (*os Torrosos, os de Vigo, os de Orense*).

Seguen os alcumes procedentes dun adxectivo, que ou ben dan conta dalgunha característica física (*Cecilio o Ancho, Regina a Coxa, Salustiano o Doble*) ou describen algunha calidade psicolóxica (*o Fiero, o Caguelo, o Serio*).

En quinto lugar, non debemos obviar os sobrenomes formados a partir dun sintagma, que ou ben é unha frase substantiva composta por un núcleo (subst.) e o seu modificador, que pode ser tanto un adxectivo como unha frase preposicional (*a Señorita puerca, Maruja cara de caixón, o Merda para as mulleres, Maruja pelos de Tarzán, Pepe Papá del cielo*); ou ben unha frase preposicional, na que identificamos unha preposición que introduce un substantivo (*o do Mariñán, os do Piñón, José o do Sota*). Así mesmo, dentro do grupo das frases, sobresaí o alcume *o Pan e porco*, constituído por unha estrutura coordinada de dous substantivos; e *Agustín ó Chou*, cuxo sobrenome é unha locución adverbial. Por último, aínda que son menos habituais, atopamos alcuños formados a partir de oracións (denominados *delocutivos*), como *Finucha corre-que-chove, o Espábilate anzuelo* ou *José o Faime-rir*. No apartado de “Outros” clasificamos nomes de alcumes que non teñen entrada nos dicionarios, pero pola súa morfoloxía deducimos que son maioritariamente substantivos e adxectivos

Con respecto ós procesos gramaticais que interveñen na súa formación, os máis frecuentes son os seguintes:

- A **conversión**: ben por medio da substantivación de adxectivos (*José o Alto, o Caguelo, o Serio*), ben resultado da transformación en comúns de nomes propios (*os Toñitos*) e apelidos (*o Vilas, os Ribeiros, os Mariños*) a través do artigo e da flexión do plural.
- A **derivación**: por medio da adición unicamente de sufixos, tanto galegos coma tomados do castelán. En xeral, estes afixos engaden á palabra base unha significación de tamaño, magnitude ou aprecio, sen alterar a categoría

gramatical da palabra á que se unen. Os máis produtivos son os sufixos diminutivos como *-iño/a* (*o Languiño, o Cabeciña, as Filisiñas, Arsenio San Roquiño*), *-elo* (*o Caguelo*), *-ete* (*o Tolete*), o castelanista *-illo* (*José o Cafrillo, o Pajarillo*), e *-ina* (*Josefa a Tetina*). Tamén é frecuente o sufixo de orixe castelá *-ito/a*, que nalgúns casos se comporta coma un diminutivo (*os Toñitos, Maximina a Gordita, as Negritas*), mentres que noutros parece achegar certo valor despectivo (*a Pavita, María a Perrita, Carmucha a Pechita*). Así mesmo, encontramos sufixos que aínda que posúen valores diminutivos, nalgúns alcuños presentan quizais algún matiz pexorativo ou festivo, como por exemplo o sufixo *-ote/a* (*o Machote, a Paxarota*) e *-olo/a* (*o Cacholo, a Parrola*). Tamén son numerosos os sufixos *-ón/ona*, que nalgúns alcumes ten valor despectivo (*Manolo o Tourón, o Gafón, o Castrón*) e noutros aumentativo (*os Saltóns*); e *-eiro/a*, que pode coexistir coa forma castelá *-ero/a* (*o Relojero, o Churrero*): pode engadir significado de profesión (*o Zapateiro, o Carrasqueiro*) ou de cualidade (*o Papeiro*). Por último, aínda que son menos frecuentes, identificamos os sufixos *-osa* ‘abundancia’ (*Josefina a Baballosa*), *-dor* ‘axente’ (*o Enterrador*), *-ado* ‘resultado, calidade’ (*Suso o Queimado*), *-ana* ‘xentilicio’ (*Manuela a Asturiana*), *-án* ‘xentilicio’ (*Paco o Belusán*), *-és* ‘xentilicio’ (*o Portugués, o Cordobés*), e os sufixos con valor diminutivo e/ou despectivo *-uco* (*os Felucos*), *-ucha* (*a Nelucha*) e *-aca* (*Josefa a Perraca*). Cabe subliñar que os sufixos poden engadirse tanto a unha palabra simple coma a un hipocorístico.

- A **composición**: xeralmente a partir da unión de dúas ou tres palabras, que poden ser simples ou derivadas. O resultado final é unha unidade sintáctica e léxica con significado unitario e fixo. De entre todos os alcumes formados a partir deste procedemento, sobresaen aqueles que son *compostos patrimoniais xustapostos* constituídos por dous elementos, que poden ser: substantivo + adxectivo (*o Bocanegra, o Caraancha, o Ferrovello*); substantivo + verbo (*a Conacheira*) ou á inversa, verbo + substantivo (*Plácido Faiforzas, o Botavento*); cuantificador + substantivo (*o Milhomes, o Cuartoquilo*); ou un verbo + adverbio (*Marchabien*). Tamén é habitual atopar *compostos patrimoniais sintagmáticos*, tanto *asindéticos*, constituídos por dúas palabras (*o Paxaro mono, a señorita puerca*), como *sindéticos*, formados por tres elementos ([*Maruja*] *pelos de Tarzán*, [*Pepe*] *papá del cielo*, [*Maruja*] *cara de caixón*). No caso dos compostos patrimoniais sintagmáticos asindéticos, o normal é que os elementos asociados sexan ou ben dous substantivos, ou un substantivo e un adxectivo; mentres que os sindéticos están compostos por un substantivo e o seu modificador, que adoita ser unha frase preposicional.

Outros procedementos morfolóxicos menos rendibles, pero que tamén aparecen no noso corpus son as interxeccións substantivadas, aparentemente sen significado (*os Eilos*) e o uso de onomatopeas, como en *José o Cucú*.

No Gráfico 1 mostramos a porcentaxe de cada proceso implicado:

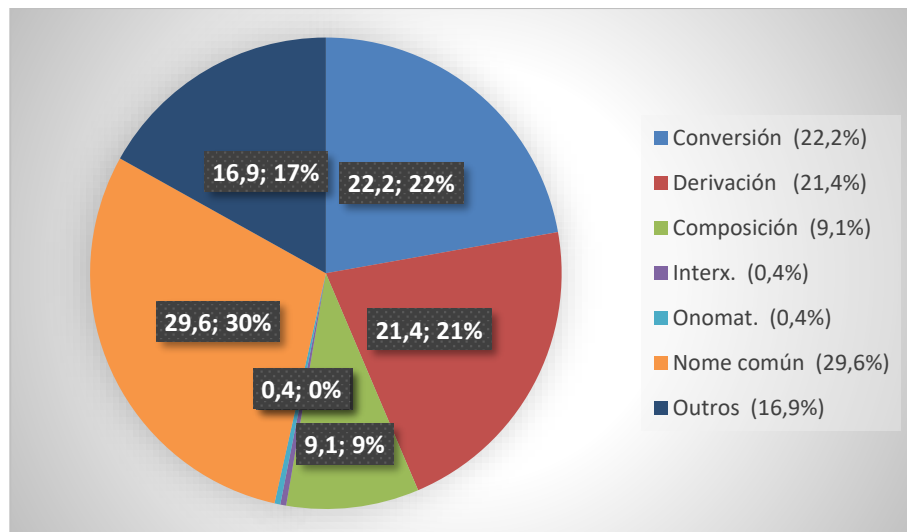

Gráfico 1: Procesos morfolóxicos utilizados na creación de alcumes (en %).

5.3 Características léxicas e semánticas

Como xa sinalamos no apartado anterior, os alcumes nacen en contextos informais e coloquiais e son o resultado da creatividade e espontaneidade da xente, que non se sente suxeita a regras lingüísticas á hora de facer as súas creacións. Por outra parte, nas sociedades rurais, que é na que se centra este traballo, os creadores destes apelativos adoitan ser veciños residentes da parroquia de toda a vida, dedicados a actividades tradicionais, como poden ser os traballos do campo, do mar ou da casa. Ademais, apenas teñen estudos e resultan facilmente vulnerables á adaptación de formas castelás que a cotío poden oír na radio ou televisión. Como consecuencia disto, resulta lóxico e natural atopar alcumes cuxa morfoloxía sería considerada «incorrecta» dende un punto de vista normativo, así como, interferencias lingüísticas, castelanismos, que ademais de supoñer unha seria ameaza para a integridade da lingua galega en xeral, conseguen formar parte dun rico patrimonio lingüístico que non lles corresponde.

De entre todos os alcumes compilados na parroquia de Darbo, arredor do 16% poderían ser considerados castelanismos. Todos eles, salvo un caso, son castelanismos plenos, xa que a forma foránea suplantou totalmente a galega (*o Canijo, o Relojero, o Churrero, o Fiero, os Generosos, Josefa a Jirafa...*). Só localizamos un castelanismo adaptado á fonética galega, *o Conexo*, neste caso, «o fonema castelán [x] grafía (j) ou (g) +e, i adáptase como o fonema galego /š/ grafía (x)» (Graña 1993: 94).

Por outro lado, ademais dos castelanismos, destacan tamén formas híbridas, é dicir, alcuños compostos por un elemento galego e outro doutra lingua. No noso corpus, todos os híbridos localizados están formados por un elemento galego, que adoita ser a palabra base, e un elemento castelán, concretamente un sufixo (*Maximina a Gordita, o Machote, a Paxarota...*). Só atopamos un alcuño híbrido composto por un verbo galego máis un adverbio castelán (*Maruja Marchabien*).

Centrándonos xa no ámbito semántico, no Gráfico 2 móstrase a porcentaxe de alcumes que abrangue cada un dos campos semánticos establecidos na nosa base de datos (véxase o apartado 4.5).

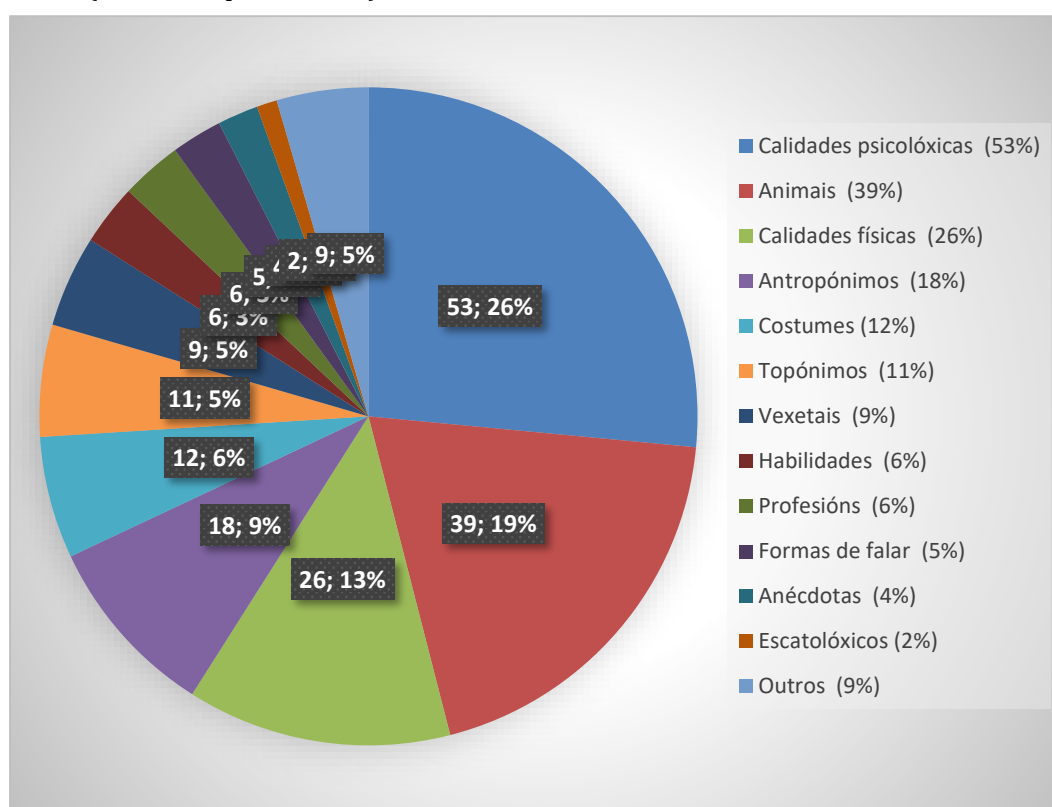

Gráfico 2: Porcentaxe dos campos semánticos en que se clasifican os alcumes recollidos.

Como se pode ver no gráfico, o campo semántico no que existe unha maior riqueza léxica é o que fai referencia ás calidades psicolóxicas, xa sexan actitudes (*as Chenchas, o Gafón*), formas de ser (*o Chispa, Agustín o Chou, Lisita a Coca*), como comportamentos ou condutas (*a Carrapicha, Pepe o Demo*).

En segunda posición encóntranse os alcumes creados a partir de nomes de animais (*a Burra, o Canario, o Carroucho, o Choco, o Castrón...*). Este tipo de alcuños o que fan é establecer un paralelismo metafórico entre un animal concreto e a persoa alumada, ben porque ambos presentan comportamentos semellantes ou porque comparten xestos ou trazos físicos. Así mesmo, con respecto ás outras categorías semánticas, é neste grupo onde resulta moi doado apreciar a ironía e a metáfora.

Séguenlles os alcuños que describen algunha característica ou deficiencia física (*o Cuartoquilo, Marujiña Pernastortas*). A ironía volve ser un recurso moi empregado e con moito éxito na creación deste tipo de apelativos, pois por exemplo o alcume *Pepe o Cabelo*, non sabemos se alude á unha persoa con moito pelo ou todo o contrario, a un individuo calvo, xa que ignoramos por completo a súa motivación.

Destacan tamén os alcumes creados a partir dun antropónimo. Na nosa base de datos son máis numerosos os alcuños constituídos por antropónimos baseados nun nome propio ca nun apelido.

Por outro lado, aínda que son menos frecuentes, atopamos alcumes que relacionan ó portador coa súa profesión (*Pepe o Carrasqueiro, o Churrero*), con algunha habilidade (*Julián o Bruxo*), coa súa forma de falar (*o Papeiro, a Ramoná*), co mundo vexetal (*o Gamallo, a Garnacha*), con algún costume (*a de Mi alma, o Relojparado*) ou anécdota (*a Cojona*). Tamén son habituais os alcumes de tipo escatolóxico (*Pablito o Cagón, a Conacheira*), caracterizados por provocar un divertimento fácil entre os seus coñecedores.

Á súa vez, contamos cunha serie de alcumes que se agrupan conformando un novo grupo semántico de carácter heteroxéneo, ó que denominamos «Outros». Neste caso, os alcuños están constituídos por nomes comúns non rexistrados en ningún dos dicionarios consultados e dos que se ignora a súa orixe e motivación, o que dificulta o noso labor de investigación. Algúns exemplos deste grupo son *o Cachago, o Cachulo, Alejo o Canena, o Canfís, a Canisa, o Canitró, Tito o Capilú, o Cazán, a Chafina, a Chechina, o Chilino, José o Chimé, o Chinchirrie, a Chirrí, o Chirulicio, Pepucha a Chupitina, a Coralda, a Corota, a Felderechera, Jesusa a Funicha, o Jamagatos, o Jartán, o Languiño, Gilito o Manicotes, o Marrixo, as Meiranas, o Menga, o P de potes, a Pechencha, a Pelana, a Pintarrosa, as Quichas, José o Quirro, as Safanuchas, Carmen a Salpirona, a Saulera...* Neste grupo tamén identificamos outra clase de alcumes como *a Muñeca, Josefa a Millonaria, e os Bosteiros*, entre outros. Estes alcuños fórmanse a

partir de nomes comúns rexistrados nos dicionarios, pero á hora de clasificalos semanticamente presentan problemas de adscrición a un grupo semántico determinado, pois poden pertencer á máis dun (o que volve demostrar a dificultade de establecer unha clasificación semántica dos alcumes).

Por último, de todos os alcumes que conforman o noso corpus, o 70% refírense a voces que rexistramos nos dicionarios. Así e todo, aínda que moitas deles son fieis ó significado que presentan alí, a meirande parte delas destórcense, de xeito que entre a motivación do alcuño e o significado do nome común que o constitúe existe unha relación, pero mínima. Por exemplo, parece claro que *Josefina a Baballosa* recibe o seu alcuño por ‘babeear’ moito ó falar e que *a Bruxa* seguramente sexa unha ‘muller mala, que causa dano ou provoca conflitos de maneira intencionada’. Non obstante, *Paco o Faquillo* non se trata dun *faco* (‘cabalo ruín e pequeno’), senón dunha ‘persoa demasiado atravesada e medio delincuente’: os veciños establecen unha relación entre o alcumado e o seu alcume.

6. Conclusións

Os alcumes son formas expresivas tan antigas coma o propio ser humano. Teñen unha relación moi próxima ó nome propio, co que comparten unha mesma orixe e unha mesma función, a denominativa, aínda que o alcume destaca por ser moito máis preciso. Pode dicirse que o alcume posúe trazos propios do nome común e do propio, situándose nunha fronteira entre ambos os dous. A diferenza do nome propio, que perdeu totalmente o seu significado léxico, o alcume orixínase a partir dunha motivación e pode ter diversos creadores, aínda que polo xeral dan conta dalgún trazo característico da persoa á que se refiren dun xeito burlesco, irónico e festivo. Adoitan estar vencellados ó mundo rural, pero non é estraño tampouco escoitalos nas cidades e, actualmente, na xente nova velos nas redes sociais mediante os chamados *nicknames*.

Canto ás características fonéticas, morfolóxicas e semánticas dos alcumes, grazas á recolleita de 243 alcumes feita na nosa parroquia de Darbo, comprobamos que ó transmitírense oralmente están expostos ás características dialectais propias da zona, son froito da creatividade da xente e non se rexen por ningún tipo de normativa lingüística. Dende o punto de vista morfolóxico observamos como os alcuños máis frecuentes son os que presentan a forma de artigo determinado máis o alcume e que poden coaparecer co nome propio da persoa ou non. Así mesmo, vimos como os procesos máis produtivos á hora de formar os alcumes de Darbo son a conversión, a

derivación e a composición, e que as categorías gramaticais máis rendibles son os substantivos e os adxectivos. Finalmente, desde un punto de vista semántico, destacan por número os que fan referencia a calidades físicas e psicolóxicas e tamén a animais.

Referencias bibliográficas

- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Ariza Viguera, Manuel (1993): «¿Es propio el nombre propio?», en Esperanza R. Alcaide / M^a del Mar Ramos / Francisco J. Salguero, (eds.), *Estudios lingüísticos en torno a la palabra* Sevilla: Universidad de Sevilla, 33-40.
- Bouzas Rosende, Paula (2007): «Sobrenomes en documentos betanceiros dos séculos XII-XVI», en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 115-126.
- Cárdenas, Bruno (1994): «El apodo: una práctica de integración y funcionalidad social», *Documentos Lingüísticos y Literarios* 20, 36-41. Recuperado de <https://humanidades.uach.cl/documentos_linguisticos/document.php?id=384>. [Consulta do 23/03/2020]
- Carrasco Molina, José S. (2009): «Vivir en un pueblo: los apodos», *Revista electrónica de estudios filológicos* 17 [en liña]. [Ref. de xullo de 2009]. Disponible en: <<https://www.um.es/tonosdigital/znum17/secciones/tintero-3-pueblo-apodos.htm>>. [Consulta do 27/04/2020]
- Dannemann, Manuel (2017): «Uso elusivo y función satírica de los apodos», *Boletín de Filología* 31, 633-645. Recuperado de <<https://boletinfilologia.uchile.cl/index.php/BDF/article/view/46596/48596>>. [Consulta do 08/04/2020]
- Escourido Pernas, Ana B. (2007): «Sobrenomes na parroquia de Miñotos (Ouro, Lugo)», en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 149-158.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais.
- García Aranda, María A. (2000): «El apodo en Villacañas (Toledo): historias de un pueblo», *Revista de Estudios de Lingüística* 14, 75-92. Recuperado de <<http://dx.doi.org/10.14198/ELUA2000.14.04>>. [Consulta do 29/03/2020]
- García Porral, Xoán C. (2018): «Antropoloxía do alcume: casuística nunha comunidade rural», en Ana. I. Boullón Agrelo (ed.), *Estudos de Onomástica Galega III. Os alcumes. Xornadas de estudo*. Pontevedra: Real Academia Galega, 9-32. Recuperado en

- <<https://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/download/337/338/1103-1?inline=1>>. [Consulta do 24/03/2020]
- GDXL = Carballo Anllo, Xosé M. / Hermida Gulías, Carme / Iglesias Sierra, Primitiva / Ares Vázquez, Carme / Lema Xosé M^a / López Fernández, Rosa (2009): *Gran Dicionario Xerais da Lingua*, vol. I. Vigo: Xerais.
- Gómez Macker, Luis A. (1977): «El sobrenombre: implicaciones socioculturales», *Estudios Filológicos* 12, 97-110.
- González Martínez, Déborah (2007): «Os alcumes na antroponimia medieval en Santiago de Compostela (1232-1399)», en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 159-190.
- Graña Núñez, Xosé (1993): «Vacilacións, interferencias e outros “pecados” da lingua galega». Vigo: Ir Indo.
- Guerrero Rodríguez, Magdalena (2006): «El apodo en Tunja: un estudio morfo-semántico de esta realidad lingüística», *Cuadernos de Lingüística Hispánica* 8, 57-68. Recuperado de <<http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=322240663007>>. [Consulta do 25/03/2020]
- Iglesias Ovejero, Ángel (1980): «La función eponímica en la onomástica popular: los mote actuales en el Rebollar (Salamanca)», *Español Actual* 37-38, 7-22.
- Jespersen, Otto (1975): *La filosofía de la gramática*. Barcelona: Anagrama.
- López de los Mozos Jiménez, José R. (2018): «Los mote y apodos como exemplo de la realidad lingüística y social. El mote en la provincia de Guadalajara», *Boletín de Literatura Oral* 8, 177-192. Recuperado de <<https://doi.org/10.17561/blo.v8.10>>. [Consulta do 19/03/2020]
- López García, Ángel / Ricardo Morant (1991): *Gramática femenina*. Madrid: Cátedra.
- Moliner, María (1998): *Diccionario del uso del español*, vol. I. Madrid: Gredos.
- Morera Pérez, Marcial (1991): «Diminutivos, apodos, hipocorísticos, nombres de parentesco y nombres de edad en el sistema de tratamientos populares de Fuerteventura (Canarias)», *Tebeto: Anuario del Archivo Histórico Insular de Fuerteventura* 4, 195-220. Recuperado de <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2234105>>. [Consulta do 01/04/2020]
- Oro, César (1999): «Los apodos según algunos documentos gallegos medievales», en Dieter Kremer (ed.), *Actas do V Congreso Internacional de Estudos Galegos*, vol. 2. Tréveris: Asociación Internacional de Estudos Galegos, 755- 767.
- PDXL = Carballo Anllo, Xosé M. / Carme Hermida Gulías / Primitivo Iglesias Sierra / Carme Ares Vázquez / Xosé Mª Lema / Rosa López Fernández (1997): *Pequeno Dicionario Xerais da Lingua*. Vigo: Xerais.

- Piñeiro Castro, Josefa / Benigno Fernández Salgado (2016): «Nicknames: identidades infantís en Internet», en O. Días Fouces / P. García Soidán (eds.), *Redes y retos: Estudios sobre la comunicación en la era digital*. Barcelona: Octaedro, 159-176.
- Ramírez García, Raquel / Ramírez Martínez, Jesús (2005): «Los apodos: Identidad, memoria y creatividad literaria», en N. Rebetez / N. G. Ganduglia (coords.), *El descubrimiento pendiente de América Latina: diversidad de saberes en diálogo hacia un proyecto integrador*. España: Foro Latinoamericano «Memoria e Identidad », 89-98. Recuperado de <[https://www.file:///C:/Users/HP/Downloads/Dialnet-LosApodos-1335450%20\(1\).pdf](https://www.file:///C:/Users/HP/Downloads/Dialnet-LosApodos-1335450%20(1).pdf)>. [Consulta do 26/03/2020]
- Ramírez Martínez, Jesús (2004): «Aprovechamiento educativo y didáctico de los apodos del campo de Cartagena», *Revista Murciana de Antropología* 11, 261-274. Recuperado de <<https://revistas.um.es/rmu/article/view/72851>>. [Consulta do 23/03/2020]
- Ramírez Martínez, Jesús (2011): «El uso social de los apodos como discurso sintético en las sociedades rurales», *Sociedad y Discurso* 19, 49-71. Recuperado de <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3715543>>. [Consulta do 19/03/2020]
- Rebollo Torío, Miguel A. (1993): «El apodo y sus características», *Anuario de Estudios Filológicos* 16, 343-350. Recuperado de <<https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/58796.pdf>>. [Consulta do 19/03/2020]
- Ríos Santomé, Soledad (2005): «Algunhas consideracións sobre os alcumes en Moaña», *Pontenova. Revista de novos investigadores*, 47-52. Disponible en liña: <bibliomoana.blogspot.com/2016/03/algunhas-consideracions-sobre-os.html>. [Última consulta: 09/04/2020]
- Rodríguez Rodríguez, Anaí / Moo Pedrosa, Xosé Manuel (2007): «Aproximación ao estudo formal dos alcumes de Leirado (Salvaterra de Miño - Pontevedra) e Vilaverde (Santa María de Quins, Melón - Ourense)», en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 215- 226.
- Rodríguez Ruibal, Fátima (2007): «Os nomes de casa da Amil (Moraña)», en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 257-273.
- Soto Arias, Mª Rosario (2007): «Estudo dos alcumes de catro localidades Galegas», en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 313- 326.
- Soto Arias, Rosario (2018): «Alcumes e sobrenomes medievais en Galicia», en Ana. I. Boullón Agrelo (ed.), *Estudos de Onomástica Galega III. Os alcumes. Xornadas de estudo*. Pontevedra: Real Academia Galega, 9-32. Recuperado en <<https://http://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/download/337/338/1103-1?inline=1>>. [Consulta do 08/04/2020]

Vázquez López, Fernando (2007): «Os nomes de casa de Buriz», en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 337-350.

Zapico Barbeito, Pilar (2007): «Os alcumes nas encrobas », en L. Méndez / G. Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega «Frei Martín Sarmiento»*, vol. I. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 363-374.

Recursos en liña

DdD = Santamarina, Antón (2006-2020): *Dicionario de dicionarios da lingua galega* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://sli.uvigo.es/ddd/index.html>>.

DIGALEGO = *Dicionario de galego*. Xunta de Galicia. Dispoñible en: <<https://digalego.xunta.gal/gl>>.

DRAE = Real Academia Española (2001): *Diccionario de la lengua española* (22.ª ed.). Dispoñible en: <<http://www.rae.es/rae.html>>.

DRAG = González González, Manuel e Antón Santamarina Fernández (dirs.) (2006-): *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en: <<http://academia.gal/diccionario>>.

ESTRAVIZ = Alonso Estraviz, Isaac e Carlos Durão (dirs.) [s.d.]: *Dicionário Estraviz*. Portal Galego da Língua. Dispoñible en: <<http://www.estraviz.org/>>.

Priberam = *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa* [em linha], 2008-2020. Dispoñible en: <http://www.priberam.pt/dlpo/chave>

TLPGP = Álvarez, Rosario (coord.) (2009-): *Tesouro léxico patrimonial galego e português* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://ilg.usc.es/Tesouro>>.

AGUAFUERTES GALLEGAS, UNHA MIRADA DA PAISAXE ALLEA Á CONSTRUCIÓN CULTURAL GALEGA

***Aguafuertes gallegas, an outsider's perspective
to the Galician landscape***

Nuria Bouzas Antas

Universidade de Vigo

bouzasantasnuria@gmail.com

Resumo: Roberto Arlt, arxentino fillo de emigrantes humildes, chega a España como correspondente de *El Mundo*. Nas *Aguafuertes gallegas* recolle a súa viaxe por Galicia, na que dá unha imaxe da xeografía externa á construción cultural que se tiña feito da paisaxe. En Galicia, esa construción estivo principalmente en mans dos escritores, que contestaron os tópicos contra Galicia xerados na literatura española desde o século XVI, entre eles os referidos á paisaxe. En *Aguafuertes gallegas* o autor arxentino distánciase da imaxe creada nalgúns aspectos, e aseméllase a ela noutros. Por tanto, o tópico influíu nel en varias direccións: escribe por oposición aos estereotipos que traía da Arxentina e acepta e reforza a imaxe que se creara en Galicia e que coñece ao tomar contacto coa poboación galega. Pensa Bos Aires mediante Galicia e defende os galegos emigrados na Arxentina ante os seus lectores porteños.

Palabras chave: Roberto Arlt, paisaxe, construción cultural, paisaxes invisibles, emigración e identidade.

Abstract: Roberto Arlt, an Argentine son of humble emigrants, arrives to Spain as a correspondent for *El Mundo*. In *Aguafuertes gallegas*, he recounts his journey through Galicia, in which he gives an image of Galician geography external to the cultural construction of the landscape. In Galicia, the cultural construction was, mainly, in the hands of the writers, who answered the stereotypes against Galicia generated in the Spanish literature since the 16th century, including those related to the landscape. In *Aguafuertes gallegas*, he distances himself from the created image in some points, and it conforms the stereotype in others. Therefore, the stereotype influenced him in several directions: he wrote in opposition to the stereotypes that he brought from Argentina accepting and reinforcing the image created in Galicia, which he learned when he met Galician population. He thinks about Buenos Aires through Galicia and defends the Galicians emigrated in Argentina before his readers.

Keywords: Roberto Arlt, landscape, cultural construction, invisible landscapes, emigration and identity.

1. Introducción¹

O presente traballo busca reflexionar sobre a construción cultural da paisaxe galega e como se relaciona cunha mirada allea a esta cultura, a do escritor arxentino Roberto Arlt. Por isto, analizaremos os procesos de creación de paisaxe e como se desenvolveron en Galicia, para posteriormente establecer unha comparación cos artigos recollidos en *Aguafuertes gallegas*, rexistrando en que puntos coinciden e en cales difiren. Así, valoraremos a posible influencia do estereotipo en Arlt, pero tamén a relevancia de Arlt no estereotipo, ao que achega un punto de vista novo.

Roberto Arlt vén a España en 1935, nunha época convulsa da historia do país. Na súa volta, como conta a súa filla Mirta Arlt no prólogo de *Aguafuertes españolas* (Arlt 1971: 8), recordará as folgas e manifestacións previas á guerra civil. A viaxe realízase como correspondente do xornal arxentino *El Mundo*, onde publicaba columnas diarias co nome de «Aguafuertes porteñas», que recollían descrições, costumes e tradicións desa terra. Iso, sumado á obtención, co seu segundo libro, do «Tercer Premio Municipal de Literatura», outorgáballe xa certo recoñecemento (Arlt 1997: 5).

Nada máis chegar comeza a redactar columnas de xornal nas que describe o seu paso polo territorio peninsular. Deses artigos, 21 están dedicados ao seu paso por Galicia, onde visitou as cidades de Vigo, Pontevedra, Santiago de Compostela, A Coruña e Betanzos, entre outras. Esas novas foron compiladas e publicadas por primeira vez na Arxentina 60 anos despois, en 1997, da man de Rodolfo Alonso, un escritor arxentino fillo de galegos². O libro comparte nome co seu espazo no periódico: *Aguafuertes gallegas*. É ese libro o que utilizaremos para analizar a súa visión da paisaxe galega externa á construción cultural que se fixera por medio da arte.

Ademais do incentivo da propia viaxe, hai dous motivos esenciais polos que Arlt acepta a encomenda do xornal, e que xa sinala Mirta Arlt no seu prólogo (Arlt 1971: 7): un deles era o económico, pois a distinción de ir a España reportaríalle un incremento do soldo; o outro era manter o interese polas súas columnas, «amenazado por el desgaste de cinco años de crónicas de la ciudad y del país». É singular, de calquera xeito, a escolla de Galicia, por dous motivos principais, sinalados por Cobas Carral (2016: 2):

¹ O presente artigo é unha adaptaptación do meu Traballo Fin de Grao, defendido na Facultade de Filoloxía e Tradución da Universidade de Vigo no curso 2019-2020. Gustaríame amosar o meu agradecemento a Anxo Angueira, profesor que me guiou e dirixiu na súa elaboración.

² Compilacións como as *Aguafuertes porteñas* foron recollidas xa en vida do autor. L. J. Rosso publica *Aguafuertes españolas* en forma de libro en 1936, só un ano despois da súa produción.

resulta doblemente atípica y significativa en tanto es Galicia, por un lado, una zona de figuración ausente dentro del corpus escrito por viajeros argentinos y latinoamericanos y, por otro, en tanto constituye un lugar inesperado en una cartografía que hacia la década del 30 sitúa a Rusia como destino privilegiado por una parte considerable de los viajeros argentinos.

Os seus artigos non se basean na descrición pura que pretende ser obxectiva, senón que inclúe a súa interioridade, a súa mirada propia e o seu contacto e impresións dese mundo que está a observar. Isto permite que os seus compatriotas se poidan sentir identificados e somerxerse con máis profundidade na narración, contribuíndo así «a trazar figuraciones persistentes sobre los gallegos en el imaginario argentino» (Cobas 2016: 3), a crear e modificar o imaxinario da paisaxe e da xente galega na Arxentina, onde o número de inmigrantes galegos era abundante.

Como fillo de inmigrantes humildes, de pai alemán e nai austríaca, Arlt empatiza e recorda nos seus escritos os emigrantes galegos, xa que «estaba en inmejorables condiciones de comprender, fraternizar y valorar a este otro pueblo al que sólo las más difíciles circunstancias económicas y sociales —como él mismo bien señala— habían obligado a la emigración» (Arlt 1997: 7). Por isto, constantemente fai referencias aos galegos emigrados na Arxentina, utilizando así Galicia para pensar Bos Aires (Cobas 2016: 12).

Pero, para realizar a análise da súa relación coa construción tópica, primeiro debemos deixar claros o concepto de paisaxe que imos utilizar e a elaboración e evolución do caso galego a través de distintos escritores.

2. A paisaxe como construción social: o caso galego

O termo «paisaxe» provén do francés «paysage», acuñado no século XVI para referirse á representación pictórica dun espazo. A palabra nova non aparecía como un sinónimo máis de territorio, senón como unha ampliación ao mesmo. Só posteriormente tomará o significado máis xeral de «espazo que merece a atención dun pintor», mantendo sempre as connotacións estéticas (López 2009: 100). Como indica López Sández (2008: 48), «paisaxe»:

non se xeneralizou en castelán ata o século XVIII [...]. Ata entón, usárase o termo *país* para a designación da realidade natural máis inmediata, con fortes connotacións afectivas, pero sen a dimensión estética. O país é, en palabras de Alain Roger, o «grao cero» da paisaxe.

Isto pon de relevo a importancia que tivo a arte (non só a pictórica, tamén a literaria) e, en xeral, as actividades culturais, neste proceso (López Sánchez 2008: 48). A paisaxe é unha construción cultural na medida en que a súa existencia precisa do contacto ser humano-natureza, que a modifica fisicamente. Porén, aínda que non haxa tal mudanza e a persoa se atope fronte a unha paraxe virxe, traerá o gusto estético desa cultura, condicionándoo, como dirá Milani (2009: 49), citando as palabras de Assunto.

Así, a paisaxe é, «en primeiro lugar, país, é dicir, representación ou imaxe dunha parte do mundo. Concretamente, é certa extensión de terreo que adquire unidade e independencia debido á atención que alguén lle presta» (López Silvestre 2009: 97); é dicir, require unha mirada, un suxeito que contempla. Isto xa dota a paisaxe dunha primeira parcialidade ou subxectividade, xa que se produce unha selección, consciente ou inconsciente, dun espazo limitado concreto. O punto de vista, a perspectiva, o lugar que toma o suxeito para observar delimita non só polas beiras do noso campo visual, senón tamén polos obxectos que quedan ocultos ao ollo (López Silvestre 2009: 97-98). Pero hai un segundo requirimento ou subxectividade que diferencia a paisaxe dos termos preexistentes: o valor estético, como xa indica a etimoloxía da palabra. O ser humano deléitase (ou sofre) nesa visión da que é espectador, pero tamén da que forma parte, na que vive (Milani, 2009: 48).

Á perspectiva e ao valor estético cabe sumarlle un novo factor: o noso ollar non é completamente noso, cae nunha dobre subxectividade, na individual e na social, a herdada da cultura, a de grupo. Deste xeito, créase «a paisaxe mental, a súa imaxe cultural, socializada e xeralmente estereotipada; ata o punto de que ás veces xa non identificamos como nosa a paisaxe que é realmente a nosa» (Pérez 2010: 20).

Non está claro o nacemento desa mirada estética do país que despois deu lugar á paisaxe, aínda que, como xa foi posto en cuestión por López Silvestre (2009: 100-103), hai tres teorías principais nese debate: a primeira segue a hipótese de Sapir-Whorf, para defender que é necesaria a aparición da palabra concreta para falar da xénese da paisaxe. Outra relaciónaa co desenvolvemento de certas prácticas artísticas, que a maioría dos autores sitúan, no caso europeo, no Renacemento, momento en que se considera que se comezan a retratar paisaxes de maneira autónoma. Non obstante, non todos os investigadores coidan que a independencia paisaxística total na arte se conseguise nesta época. Este é o caso de López Sánchez (2008: 54) que, malia isto, si pon en valor que é un momento en que se modifica «profundamente o modo de representación espacial». A terceira teoría sostén que xa hai certa actitude paisaxística primitiva, anterior á súa aparición na arte ou á súa codificación explícita nun signifiante, representada pola aparición de figuras coma a do viaxeiro.

Sen decantarnos por ningunha das teorías, o que si podemos afirmar é que a emoción estética, igual que o concepto de beleza, mudaron ao longo da historia, e que a percepción paisaxística, chámesele ou non paisaxe, non sería a mesma nestes tres momentos, que funcionaron como evolución ou desenvolvemento dese proceso. Así, «para cifrar a xénese deste cómpre referirse a varias fases: unha puramente perceptiva, unha afectiva ou sentimental e, finalmente, outra conceptual» (López Silvestre 2009: 103).

Pero se a paisaxe depende dunha mirada individual e dunha social construída culturalmente, é lóxico pensar que existe a cara oposta da moeda, os territorios que non se ven (moitas veces porque, socialmente, non se queren ver, ou porque a identidade cultural non os incluíu como propios). En palabras de Nogué (2007: 13),

Nos referimos a aqueles paisajes que, por diversas circunstancias, pasan desapercibidos y no son considerados habitualmente; paisajes invisibles que, sin duda, son objeto de una construcción social y que, por lo mismo, para unos sí son visibles, porque no olvidemos que la invisibilidad no es independiente de la mirada.

Cabe preguntarse, como fai López Sánchez (2008: 61-72), cal é o motivo ou función social desta emerxencia da paisaxe. Citando a distintos autores, chega á conclusión de que, entre outras moitas razóns, esta eclosión artística da paisaxe funciona como «compensación daquilo do que os cambios históricos provocan a perda» (2008: 62). Respondería, por tanto, ao aumento da explotación da natureza correspondente coa Revolución Industrial, e ao intento artístico de «compensar este proceso mediante unha recuperación simbólica» (2008: 62).

Por suposto, este non é o único factor relevante, senón que forma parte dun conxunto de sucesos que son, como indica López Sánchez (2008: 64) tomando as teorías de Federico López Silvestre:

o desenvolvemento da xeografía, [...] o crecemento dun novo mercado burgués, a autonomización da arte, a institucionalización do xénero paisaxístico e o desenvolvemento de medios de reprodución de masas como propiciatorios da paisaxe, ao que se suma o propio uso ideolóxico nacionalista.

O sentimento de perda tamén se pode relacionar coa perda constante, e psicolóxica, do «paraíso perdido da infancia», que tomaría un importante potencial semiótico na modernidade. Deste xeito, «paisaxe e infancia comparten a condición de alteridade, unha característica combinada, paradoxalmente, coa pertenza íntima á propia identidade» (López Sánchez 2008: 65). Ademais, a mesma autora defende que a paisaxe, por ser un territorio ambiguo, un espazo de liberdade onde se poden proxectar distintos valores (incluso opostos), toma o potencial de converterse en elemento esencial sobre o cal plasmar o imaxinario (2008: 66).

Normalmente, é o dominante quen modela este imaxinario sobre a paisaxe dominada, á cal, como elemento compensatorio pola dominación, se lle outorga a calidade estética, a beleza ou o misterio. A parte dominada, á súa vez, pode utilizar, principalmente, dous mecanismos que invertan esa imaxe: por negación, rexeitando a descrición que lle foi dada; ou por apropiación, tomando a descrición dominante e resemantizándoa, mudando os códigos de valores (López Sánchez 2008: 70). Como xa ten observado López Sánchez (2008: 78-79), isto serviulle a autores como Taine para reflexionar sobre o determinismo que a paisaxe inoculaba nas razas, no elemento étnico. Así, a construción cultural da paisaxe (coas súas paisaxes invisibles e as súas estereotipacións artísticas) fundamenta gran parte da confección da identidade propia e social, e, en último termo, o nacionalismo.

Para atender ao tratamento da paisaxe no caso galego, servirémonos das obras literarias que contribuíron de maneira esencial a esa construción cultural. Os textos escollidos serán importantes dentro do canon, xa que son os que tiveron un efecto real na consideración social da paisaxe galega, creando verdadeiro imaxinario común. Na elección establécese, ademais, un criterio cronolóxico, que nos permita abarcar o problema dunha maneira diacrónica, que represente unha continuidade no tempo.

A literatura en Galicia, como xa indicou Angueira (2014: 155):

asumiui, como en tódalas literaturas das nacións subalternas, especialmente aquelas con lingua propia, o proxecto político da súa liberación. Neste proxecto político e literario, que chega ós nosos días, ten unha importancia extraordinaria o territorio, a terra, a paisaxe.

Deste xeito, o político é indisociable da literatura que toma como protagonista a paisaxe, das correntes reivindicativas provincialistas que posteriormente darían lugar ao rexionalismo e ao nacionalismo, das que Sarmiento, coa súa obra, é pai e alicerce, como indica Axeitos no prólogo ás copras do Padre Sarmiento (Sarmiento 2002: 8).

Consideramos a Sarmiento como iniciador da introdución da paisaxe na literatura galega, precisamente por esa intención política da apropiación do territorio. Con anterioridade, xa algúns trobadores e xograres medievais galegos se vincularan cun lugar representativo (Martín Códax con Vigo, Meendiño con San Simón, Xohán de Cangas con San Mamede etc.). Aínda que, como recorda Angueira (2014: 154-155), esta relación, máis que política, respondía a un desexo de facer publicidade dalgún santuario e, sobre todo, de buscar un selo propio, unha sinatura, algo que crease identidade propia na súa obra. Sarmiento, co seu *Coloquio de 24 gallegos rústicos*, sitúase nun lugar elevado próximo a Pontevedra, concretamente na Chan da Parafita, e, nas primeiras copras do texto, fai unha descrición de todo o que, dende alí, logra abarcar a mirada, é dicir, da paisaxe:

No chan que en Morrazo
chaman os galegos
chan de Parafita
que chega hasta o ceo,
que está no camiño
que vai ao Ribeiro
dendes Pontevedra,
a vila do reino,
a unha legoiña,
camiño dereito,
fai conta que sigues
o rumbo surlesto
se sube en relanzo
por todo o vieiro
sen muita fadiga
nen muito tormento,
axiña se chega
ao chan que dixemos,
e mais é ben ancho
todo o seu terreo.
Alí corren lebres,
e cazan coellos
os homes nas festas,
despois van vendelos.
Dalí, daquel chan,
tan alto en extremo,
se ve toda a vila
cos seus ardeiros;
se ve o mar bravo,
se ve o mar quedo,
de Ons e de Tambo
as illas ao lexos
se ven Portonovo
e xunto San Xenxo,
Marín e Combarro,
Lourido e Campelo;
se ven o Castrove,
e mais Montecelo,
tamén San Cibrán
e mais o Castelo
Do norte está posto
o lindo convento

dos frades de Lérez
que está nun outeiro;
Alí donde sempre
van muitos romeiros
ao San Benitiño,
santiño ben feito.
Tamén daquel chan
se ven que están preto
os ollos da Ponte
e o Burgo pequeno.
Morrazo, se fora
máis chan seu terreo
se vira de fronte
casi todo enteiro.
Por fin os navios
e barcos dos pescos
se ven navegare
e máis se están quedos.
Os ollos se fartan
con tanto recreo
da terra, de verde
de mar e de ceo.

(Sarmiento 2002: 41-42)

E dicimos «paisaxe» non só porque sexa un terreo delimitado por unha mirada concreta, senón porque, ademais, prodúcese o pracer estético necesario, plasmado nas palabras da copra 16, a última aquí citada, onde se destaca o «recreo», o gozo que producen as vistas descritas. A isto xa prestaron atención outros autores, como Angueira (2014: 156), que tamén indica como, deste xeito, Sarmiento constrúe unha defensa da paisaxe galega fronte ás aldraxes literarias que contra Galicia existían, como tamén fará Rosalía de Castro. E elabora esta defensa tomando como referencia e apropiándose dunha terra que lle era coñecida: Pontevedra e a súa contorna.

Estas propostas iniciais de Sarmiento, sumadas ás doutros precursores poéticos como Diego Cernadas e Antonio Francisco de Castro (os dous curas de Fruíme) ou Nicomedes Pastor Díaz, medran e culminan coa obra da figura central da literatura galega, Rosalía de Castro (Pérez 2010: 37-38). É a través do prólogo desta autora a *Cantares gallegos*, segundo López Sánchez (2008: 96), onde aparece por vez primeira o termo «paisaxe» traducido ao galego. Rosalía de Castro non só explicita o termo, senón que manifesta o desexo de mudar a concepción colectiva da identidade e territorio galegos (2008: 98), sendo quen, a través de dito prólogo, establece «a máis

resoante formalización escrita e literaria da oposición Galicia / España a través da paisaxe» (Angueira 2014: 157). Así, presenta a España describindoa como «aquelas soledades de Castilla que dan idea do deserto; eu que recorrín a feraz Estremadura e a estensa Mancha, donde o sol cai a promo alomeando monótonos campos», e, en oposición, a Galicia como «esta Galicia competidora en clima e galanura cos países máis encantadores da terra, esta Galicia, donde todo é espontáneo na natureza» (Castro 1989: 9). Expón, do mesmo xeito, a dominación e humillación de España cara á Galicia escrava, equiparándoa coas ofensas de Francia á propia España.

Xa na dedicatoria, que fai significativamente a unha muller, xustifica a súa escolla de Fernán Caballero por tratarse de alguén que, cando falou de Galicia nos seus textos, non seguiu os tópicos ou modos de representación negativos habituais. No propio texto do prólogo, declárase consciente do imaxinario dominante, ao que pretende atacar (López Sánchez 2008: 99). Este imaxinario estaba perfectamente representado polo soneto insultante cara á terra e xente galegas atribuído a Góngora, ao que a autora responde directamente no seu prólogo, contrastando o «Pálido sol en cielo encapotado» e as paisaxes ásperas de Góngora (1978: 274) co ceo sereno semellante ao de Italia e os campos verdes, húmidos, espontáneos e fermosos (Castro 1989: 9). Esta resposta xa a destacaron outros autores como Angueira (2014: 158).

Ademais, como este mesmo investigador observa, Rosalía tamén se sitúa «nun lugar elevado, nas Torres de Hermida, e desde alí debuxa cos seus nomes, coma Sarmiento, o que está vendo, a súa Terra de Iria» (Angueira 2014: 157). É dicir, tamén se apropia dun lugar concreto para achegarse á realidade da paisaxe galega.

A imaxe que instaura esta autora é a dunha «natureza salvaxe e espontánea, pola presenza do grandioso e o sublime en simbiose perfecta co belo e o delicado» (López Sánchez 2008: 102), un tipo de paisaxe que xa estaba positivamente valorizada no imaxinario romántico, buscando así que esas connotacións positivas se apliquen, por asimilación, a Galicia. Outro dos trazos esenciais desa paisaxe galega rosaliana é «o seu carácter variado, diverso» (2008: 111). Fronte a esta imaxe doce de Galicia, Pondal presenta unha paisaxe dura, épica, masculina, como xa teñen indicado varios investigadores (Angueira 2014: 158; López Sánchez 2008: 114-115). Non obstante, é a imaxe rosaliana a que perdura e, finalmente, se impón.

Otero Pedrayo é un autor fundamental no asentamento das ideoloxías da paisaxe galega, xa que esta foi sempre protagonista nas súas obras literarias e nos seus ensaios xeográficos. Centrándonos en *Arredor de si* (1930) e as súas semellanzas e achegas novas con respecto a *Cantares gallegos* (1863), cabe destacar que ambas as obras comezan coa antítese Galicia / Castela, como xa observou López Sánchez (2008: 122). Neste caso, o proceso do protagonista pasa por mudar a ideoloxía dominante

castelá que está presente na primeira parte do libro polo desexo de coñecer a ideoloxía e a paisaxe propiamente galegas, nas que atopa, finalmente, a súa identidade individual: «En Santiago, Adrián sempre se coidaba na Europa e máis galego que nunca. A sensación do Estado español estaba para el ausente da cidade» (Otero Pedrayo 2000: 187). Por tanto, Otero non pretende aquí crear un imaxinario territorial novo, senón sistematizar, xeneralizar e fortalecer o xa establecido por obras como a *rosaliana*. En palabras de López Sánchez (2008: 131), «*Arredor de si* non pretende, daquela, modificar ou reorientar o imaxinario agás nun punto, o da valoración». Ten unha base da que partir, o que lle permite profundar máis e abranguer máis espazos da xeografía galega, dando conta dunha ampla variedade.

Dese xeito, o autor pretende reforzar o ideario galego existente para que poida facer fronte á reconstrución que estaban a levar a cabo os autores españois dende a crise identitaria da España imperial tras a perda das últimas colonias, reconstrución coa que os escritores do período Nós non se sentían identificados.

Nos seus traballos como xeógrafo, Otero Pedrayo destaca as paisaxes como elementos cambiantes co paso do tempo e o contacto co ser humano, así como a gran diversidade da paisaxe e do solo galegos (Pérez 2001: 52-53). Ademais, establécese outra relación entre paisaxe e ideoloxía (e identidade) na obra de Otero Pedrayo: o determinismo. López Sánchez (2008: 120) diría sobre isto que «aínda que non é a súa unha visión dun determinismo inxenuo, si se establece no seu pensamento unha correlación entre a paisaxe e o ser (o carácter do pobo), o cal equivale a constituíla en trazo definitorio». Un determinismo máis férreo será o que defenda Vicente Risco en obras como a *Teoría do nacionalismo galego* (1920).

Outro poeta que se apropiará dun territorio será Uxío Novoneyra coa terra do Courel. Faino, como os demais, a través da onomástica concreta. A importancia desta apropiación e introdución na literatura do espazo do Courel xa a recollería Angueira (2014: 159):

o Courel representado por Novoneyra actúa como espazo antihexemónico, defensor dunha nova cartografía decididamente non colonial. Non viña o Courel, naturalmente, en todo o paisaxismo [...] da xeración do 98 española. Pero o caso é que tampouco existía na cartografía literaria de Galicia.

Así, Novoneyra rompe coa normativa estereotipada da paisaxe galega construída dende España, pero tamén coa configurada na literatura propia. A natureza neste autor é abafadora, xigante e todopoderosa, e, dentro dela, o poeta non é máis ca un ser ínfimo. Por tanto, «O Courel de *Os eidos* é un espazo de resistencia porque, segundo cremos, o Courel énos presentado en *Os eidos* coma un espazo contra a uniformización, contra o imperialismo, contra a colonización» (Angueira 2014: 159).

Houbo escritores posteriores que seguiron situando a paisaxe galega nun lugar central da súa obra, creando, modificando e afianzando o establecido. É o caso de Ferrín, que foxe do costumismo e ruralismo para tratar a paisaxe, no seu ciclo textual de *Tagen Ata*, a través dunha liña fantástica e alegórica (López Sández 2008: 132-150). Aínda que este autor, ao igual que Novoneyra, son posteriores á viaxe de Roberto Arlt a Galicia.

3. *Aguafuertes gallegas* e a construción da paisaxe galega

Como vemos, no momento en que Arlt chega ás terras galaicas, 1935, o estereotipo xa fora amplamente impulsado. A popularidade de autores como Rosalía de Castro fixo que un tópico que nacera no ámbito literario se expandise ao mundo cotián. A imaxe da paisaxe romántica rosaliana instálase na mente de diversos sectores da poboación, incluíndo aqueles que non estaban en contacto coas esferas culturais. Isto crea un efecto dominó que vai transmitindo a ideoloxía da paisaxe ás seguintes xeracións mediante cancións populares, contos etc., sumados á rutina diaria do contacto con esa natureza idealizada. Deste xeito, vai callando na conciencia social, no imaxinario colectivo, e formando parte da vida cotiá ata o noso tempo, no que o tópico segue presente case sen mudanzas.

Neste punto é onde entra a importancia dunha figura externa como era Roberto Arlt, que, criado nunha cultura diferente e sen os mesmos referentes artísticos, chega a Galicia traendo unha ollada nova, distinta. Non obstante, desde que entra en contacto coa paisaxe e a poboación galega, tamén o fai co estereotipo, onnipresente en Galicia. É por este motivo polo que analizaremos, a continuación, en que elementos se distancia o arxentino do tópico e en que se asemella a el nas súas descrições, o que nos levará necesariamente a unha reflexión: afectoulle a imaxe social preexistente? E, en caso positivo, tentaremos ponderar en que medida o fixo.

3.1. Diferenzas

Tanto na imaxe da paisaxe galega creada polos autores españois coma na configurada, en oposición e resposta, polos escritores autóctonos, existen paisaxes invisibles, espazos que non se tiveron en consideración á hora de crear, social e culturalmente, a identidade galega. Un deses lugares é a cidade. Xa outros estudos teñen reflexionado sobre como as cidades, en xeral, son paisaxes invisibles por distintos motivos:

en primer lugar, su propia configuración nos impide que, cuando estamos en ella, podamos capturarla con la mirada; en segundo lugar, el uso parcial y segregado del espacio urbano al que nos vemos abocados los ciudadanos induce visiones fragmentarias y sesgadas; y, finalmente, la sensación de riesgo que entraña en muchos casos la experiencia urbana inhibe la curiosidad y fomenta la ocultación. Por todo ello la ciudad es paisaje latente. Ahora bien, hay todavía otro argumento poderosísimo por el que podemos considerar la ciudad como un paisaje invisible: en la actualidad, la ciudad es ante todo un proyecto de futuro, un paisaje existente sólo en ciernes (Nel-lo 2007: 192)

Non obstante, o caso galego, polo menos no ámbito literario e artístico, vai máis aló. O provincialismo e o rexionalismo marcaron unha literatura e unha reflexión identitaria na que o rural e os campesiños se erixían como figuras centrais. O nacionalismo seguiría o mesmo camiño, e non sería ata a chegada de *A esmorga* de Blanco Amor cando o proletariado e a cidade entraran con forza na literatura e no imaxinario galego. Por iso resulta tan rechamante que en Arlt as cidades e as descrições das paisaxes urbanas ocupen tanto espazo. Percorre e adícalle columnas enteiras a Pontevedra, A Coruña, Vigo, Santiago e Betanzos, a estas dúas últimas en especial, xa que son o núcleo central dun terzo dos artigos (nove dos vinte e un que compoñen o libro).

Mais Arlt non só inclúe as cidades dun xeito neutro, senón que, rompendo co tópico español de que os galegos eran xente atrasada, bruta e sucia, destaca a modernidade e limpeza de, por exemplo, Vigo (contrastándoa coa monumentalidade inerte doutras cidades como Santiago, que despreza). El mesmo —que chegara cunha serie de prexuízos— se sorprende con esta descuberta, ante a que admite «a mí, esta ciudad moderna de calles anchas, limpias, de comercios holgados, de edificios de seis pisos de altura, construidos con bloques de piedra, me intriga» (Arlt 1997: 64); asombrándose pola limpeza extrema ata nos barrios obreiros cando non vira, en toda a xornada, ningún varredor (Arlt 1997: 64-66). Por último, quebra tamén o estereotipo de brutalidade e pouca cultura dos traballadores a través da educación: «El público trabajador es muy asiduo de los espectáculos públicos. La función se desarrolla en silencio»; e da capacidade reflexiva: «la seriedad a la que me refiero, no es la del ceño fruncido, sino a esa gravedad reflexiva, disuelta en la expresión del semblante, por el hábito de la meditación» (Arlt 1997: 65 e 66, respectivamente).

A natureza na que se centra Arlt non é a espontánea e salvaxe do tópico; cando fala dos bosques, das montañas ou das rías non fai uso de adxectivos con connotacións agrestes, senón que se basea máis no ámbito do cromático: «Montañas verdes, azules, sonrosadas, violetas» (Arlt 1997: 21); «El Miño corre abajo. Caudaloso, formando en ciertos trechos espejos tan cristalinos que la montaña azul y las nubes rosadas se

reflejan en él» (Arlt 1997: 21-22); ou «Sus masas de agua compacta retrepan con hervorosos rollos de blancura verde, las escarpas, sus polvaredas cristalinas se las lleva el viento y la costa se extiende montuosa y sombría al otro lado del océano» (Arlt 1997: 41). Préstalle máis atención á natureza domesticada polo home, ou en simbiose co mesmo: os viñedos, os campos sementados etc.

Ao principio vese obnubilado pola estética da paisaxe, pola fermosura; pero, finalmente, «al alejarse de una concepción más o menos romántica del paisaje, Arlt descubre a los actores que se desarrollan sobre ese suelo» (Cobas Carral 2016: 8). Distánciase, xa que logo, da concepción romántica que tanto calara na imaxe mental popular.

Así, o panorama que máis valora é o da natureza viva, en contacto coa xente, o da interacción ser humano-paisaxe, na que ambos evolucionan á vez, da man un co outro, nunha simbiose en ocasións dura, pero perfecta. En contraposición, rexeita diametralmente a monumentalidade medieval e católica mortas. Isto que digo xa foi posto en consideración por Cobas Carral (2016: 10):

El imponente paisaje gallego que embelesa a Arlt —y que estalla ante sus ojos ocupado por los hombres y mujeres que viven, se divierten y producen en ese espacio— se contrapone con una monumentalidad inerte, medieval y religiosa que Arlt, por los límites que le impone su propia poética, no puede más que denostar.

Estes espazos desprezados concéntranse, principalmente, na cidade de Santiago de Compostela, aínda que tamén noutros como a Torre de Hércules: «No experimento esa melancolía romántica que es de rigor sufrir en presencia de antiguallas. La torre se me importa un pepino» (Arlt 1997: 41).

En Arlt, falar da paisaxe galega é falar do ser humano que a poboa, ambos os elementos son indisociables, «porque en Galicia el paisaje no es independiente del hombre. No es un decorado donde la vida se desliza, con prescindencia de la naturaleza. En Galicia, el hombre y la naturaleza forman una soldadura racial», dirá (Arlt 1997: 24).

Outro elemento diferencial é que Arlt fará fincapé na dureza da paisaxe galega, que obriga o home a esforzarse, en numerosas ocasións: «Esto no es un juguete. Aquí, en Galicia, aunque se esté entrenado para subir pendientes, hay que hacer un alto cada cien metros», «El panorama es idílico, pero cuando el hombre se abandona en él, el monstruo muestra la cara. El Cantábrico y el Atlántico se tragan todos los años muchas vidas humanas», «Yo pienso con amargura cómo me las arreglaré para caminar por aquí. Porque una cosa es mirar el paisaje, y otra andarlo. Se necesitan para estas alturas piernas de acero. Y yo tengo piernas de hombre de ciudad», «Este mar, estas casas y este paisaje es siniestro como una novela de Luis del Val, leída junto

al lecho de un enfermo en una tarde de invierno », etc. (Arlt 1997: 16, 17, 21 e 40, respectivamente). Xa falara da dureza da paisaxe, como vimos, Pondal (así como, máis adiante, o fará Novoneyra). Non obstante, a deste autor era unha dureza épica, grandiosa, dominante, case mitolóxica, mentres que a arltiana é física, cotiá, rebaixada, non sublime. Ademais, a representación natural creada por Pondal non é a que permanece no imaxinario popular, no que callara con máis forza a visión rosaliana.

Esa natureza dificultosa era a que, nun primeiro momento, a beleza estética non lle permitía ver. Pese á dureza do mesmo, mantén durante toda a obra a idea de que é «el paisaje más hermoso y más dulce de España» (Arlt 1997: 22) na estética da mirada, na contemplación, e é cando o ser humano entra en contacto real con esa paisaxe, cando interactúa con ela como suxeito activo, cando percibe e comprende ditas dificultades. Por este motivo, por esta dobre concepción paisaxística, hai ocasións nas que semella que se contradí, con palabras como «su montaña no es brutal, sino idílica» (Arlt 1997: 23).

Tras todo isto, compréndese que Arlt constrúe o seu discurso sobre a paisaxe tensionando na dicotomía formada pola paisaxe ideal e o factor humano, que entran en conflito e conviven no texto.

3.2. Semellanzas

Ese discurso de contrastes vese acrecentado polas diferenzas que o autor atopa entre as distintas paisaxes e poboacións galegas, en palabras de Cobas Carral (2016: 11): «la itinerancia arltiana habilita una representación dinámica y contradictoria de Galicia. Entre el paisaje y la monumentalidad, entre la naturaleza campesina y las ciudades, Arlt recorre Galicia y recupera en sus textos la diversidad de una sociedad con matices». Diversidade que, como vimos, xa recollía o tópico galego, sobre todo coa obra de Otero Pedrayo, que indagaba, a través dunha viaxe iniciática, por distintos lugares de toda Galicia.

Porén, na súa viaxe, Arlt percorre só dúas das catro provincias galegas: A Coruña e Pontevedra. Estas eran, tamén, as provincias das que máis literatura galega se tiña escrito, sendo moi escasas as obras que establecían as coordenadas espaciais en Lugo e Ourense (exceptuando, se cadra, a capital desta última, que tivera xa máis recoñecemento). Isto mudará con *Os eidos*, de Novoneyra, que, incluíndo un territorio novo como será o Courel, crea un espazo de resistencia e trae á luz a unha paisaxe latente, invisible na literatura e na imaxe cultural galega. Por iso, aínda que Arlt lle faga oco ás cidades dentro da súa narración, neste caso cumpre o estereotipo, poñendo o foco sobre os lugares centrais do tópico literario galego.

Nas *Aguafuertes gallegas* é recorrente que Roberto Arlt elabore as súas descrições, tanto paisaxísticas coma humanas, a través de comparacións antitéticas. Así, establece:

la composición de un orden discursivo que contrasta estructuras, espacios y representaciones sociales: aquí los gallegos de Galicia, allí los gallegos de Buenos Aires; aquí los gallegos trabajadores, limpios, serios, con inquietudes artísticas, allí los andaluces como su cara opuesta; aquí los gallegos muy distintos de aquellos que el estereotipo moldea allí en Buenos Aires. (Cobas 2016: 8)

Nas oposicións Galicia-Castela propias da literatura galega e da construción de identidade nacional, Castela representaba, metonimicamente, a toda España. En Arlt, o contraste entre galegos e andaluces é semellante, concedéndolle adxectivos sempre opostos a unha e outra comunidade: «estoy buscando la razón de ese contraste social tan enorme que Galicia ofrece con Andalucía» (Arlt 1997: 64). Reforza, deste modo, a antítese que levara ata o seu punto máis extremo Rosalía de Castro, e coa que continuaron outros autores como Otero Pedrayo.

Pero esta non é a única comparación que o arxentino establece, xa que tamén lle adica tempo a recordar os galegos emigrados na Arxentina e os estereotipos que alí se crearan sobre eles. Afirmar, en moitas ocasións, estar en completo desacordo cos prexuízos que traía aprendidos, tratando de convencer os seus compatriotas a través da experiencia persoal. «Si en Del Río el estereotipo se impone como un criterio embrutecedor, en Arlt, en cambio, se cae a pedazos y se revierte proyectándose sobre el lector porteño», dirá Cobas Carral (2016: 8), a raíz de comparar a obra *Un argentino en Galicia. Crónicas de la aldea*, de Gustavo del Río, coas *Aguafuertes gallegas* arltianas.

Do mesmo xeito que algúns autores galegos, como Otero Pedrayo ou Vicente Risco, buscaran na paisaxe elementos que lles permitisen explicar e describir a maneira de ser galaica, Arlt cre adiviñar nas particularidades xeográficas trazos definitorios do carácter galego. «Al inicio de su viaje Roberto Arlt queda por completo impactado por el paisaje —a la vez imponente y misterioso— que tiene ante sus ojos y en el que intenta fundar el carácter de los gallegos», reflexiona xa Cobas Carral (2016: 7-8).

Amosa Arlt, entón, un pensamento determinista, que deixa ver en moitos momentos da recompilación de artigos: «Panorama donde flota un velo de melancolía tierna, la misma ternura tan femenina y dulce de las mujeres gallegas», «Son gente de montaña. De allí su naturaleza concentrada, ese perfil limpio y bárbaro, la mirada de un cristalino tan vitrificado», «Y bajo la miel, la nervadura de acero que ha estratificado la montaña: su voluntad, la voluntad decidida, que les permite dar el gran salto a las Américas», «La muchedumbre gallega es silenciosa, reposada. Se

pasea, charla, pero lo hace con discreción. ¿Influencia de la montaña? No lo sé», «El brumoso temperamento gallego es inexplicable sin el paisaje» etc. (Arlt 1997: 22, 23, 23, 29, 139, respectivamente).

Ao mesmo tempo que despreza a monumentalidade romana e medieval, Arlt adopta as teorías celtistas:

las referencias a las tradiciones romana, medieval y católica son rechazadas, por otro lado, Arlt recupera la tradición celta, nórdica y profana como genealogía que origina lo más vivo que encuentra en Galicia. El «mito celta» —que surge hacia el XIX, pero que se difunde en los 20 a través de las tesis del nacionalismo gallego— se desempeña como legitimador de una forma de entender la galleguidad a contrapelo de lo que sostiene el lugar común de la época. (Cobas Carral 2016: 11)

Concorda coas teorías do nacionalismo galego tan presentes no tempo que o arxentino pasa en Galicia, distanciándose das tradicións que ligan a Galicia co latinismo e apoiando o atlantismo que xa propuña Risco na *Teoría do nacionalismo galego*. Este mesmo autor, para reforzar os seus postulados, defendía o elemento louro: «É un feito que se non pode discutir seriamente, que no pobo galego hai un predominio marcado do elemento loiro centro europeo, como non sucede en ningún outro pobo da Península» (Risco 1920: 18-19). Pois ben, Arlt recolle este mesmo elemento, sumado á irmandade das nacións celtas, ao falar de Galicia:

El gallego es celta, y en los primeros tiempos del cristianismo, adoraba las piedras, una montaña misteriosa, que se cree sea el Pico Sacro y las cascadas de agua. Pertenece a la misma raza que los hombres de Bretaña, Irlanda, Cornualls y Armórica. Por eso tienen muchos los ojos verdes y el cabello rubio. (Arlt 1997: 22)

A relación da terra e a poboación galega foi un tema amplamente tratado na historia da literatura galega. Dende «a miña terra n'é miña» do «Adiós, ríos; adiós, fontes» (Castro 1989: 56), onde destacaba a denuncia social, ata o sentimentalismo e unión que Risco defende na súa *Teoría do nacionalismo galego*: «Eu insisto no valor da terra, primeiramente, pol-o fondo *sentimento da terra* que distingue á y-alma galega e que é algo ben noso» (Risco 1920: 17).

Ese mesmo sentimentalismo e unión coa paisaxe inunda o texto de Arlt, sobre todo cando recorda os emigrantes galegos en Bos Aires, cos que empatiza:

sé que aquí el trabajo es rudo, más rudo que en ninguna otra parte de España; pero sé también que el ojo del varón o de la mujer, que han bebido el paisaje de montaña, lo llevan tan esculpido dentro del corazón, que todas las lágrimas que en la soledad vertieron en un momento, en Buenos Aires, los ojos gallegos tienen algo de la misma substancia que las aguas de estos ríos, el Sil, el Cabrera y el Miño [...]. Sé hasta qué profundidad tienen metido el amor de su Galicia. (Arlt 1997: 23-24)

Por esta razón, non pode pensar a paisaxe galega sen o elemento humano, pero tampouco pode tratar de comprender ao individuo illado do factor medioambiental, da terra con carácter estético, da paisaxe.

Por conseguinte, as *Aguafuertes gallegas* teñen unha forte compoñente social. Os seus principais suxeitos de reflexión son os emigrantes, cos que se solidariza de maneira explícita: «me siento gallego, pero gallego no en España sino en Buenos Aires» (Arlt 1997: 24); e as mulleres que traballan no campo e coidan do fogar, a outra cara da emigración. O autor sorpréndese pola preeminencia feminina nos labores agrícolas, dos que di: «se puede afirmar sin quedarse largo en el cálculo, son trabajadas en el setenta y cinco por ciento de su extensión, por mujeres» (Arlt 1997: 70).

Estas mulleres, «viúvas de vivos e de mortos», son os suxeitos activos centrais da meirande parte da poesía rosaliana, que establece unha defensa férrea da muller e crea identidade colectiva a partir de entes femininos. Mais Arlt non só inclúe ao campesiñado, senón que cobran presenza o proletariado e os barrios obreiros, que estaban esquecidos no tópico literario galego. E, sobre todo, atende a un tipo humano dobremente subalterno, a muller traballadora:

Me detengo junto a un barco que está cargando. Hay varias cargadoras limpias. Quiero fotografiar a una, y me dice que espere. (Arlt 1997: 64).

3.3. Arlt e o estereotipo

Despois desta análise, poderíamos pensar se a construción cultural da paisaxe galega afectou a Arlt á hora de escribir as súas *Aguafuertes gallegas*. Pero para comezar esta reflexión primeiro habería que cuestionarse cal era a imaxe de Galicia á que el estivera exposto antes da súa viaxe.

Nun primeiro nivel temos o estereotipo que Arlt vivira e adquirira na Arxentina, onde se creara un concepto de Galicia como pobre e embrutecida e de xente ignorante e moi traballadora, pola estigmatización dos inmigrantes galegos que alí se atopaban. Nun segundo chanzo atoparíase a influencia da literatura, da que el mesmo fala nos seus artigos. É de supoñer que despois tería coñecemento indirecto de Galicia a través das súas conversas con xentes do resto de España, principalmente de Andalucía, que é o lugar que precede a Galicia na súa ruta polo país. Por último, durante a súa estadía en terras galegas, estivo en contacto coa construción cultural da paisaxe polo testemuño dos propios habitantes, que xa tiñan o imaxinario mental da Galicia creada pola literatura.

O estereotipo base (o arxentino) é semellante ao establecido por España e concibe a paisaxe e a sociedade galega cunhas connotacións negativas. Arlt afirma en varias ocasións non concordar co tópico aprendido: «Los argentinos hemos sido tremendamente injustos (sin la intención de serlo) con los gallegos. No les conocemos» (Arlt 1997: 27).

Tendo en conta os seus lectores, os arxentinos, Arlt vese, por distintos motivos, na situación e necesidade de romper coa imaxe estereotipada que alí existía: primeiro, porque, tras a súa experiencia en Galicia, non está de acordo cos presupostos establecidos; ademais, busca así limpar a imaxe dos inmigrantes galegos, aos que comprendía e cos que simpatizaba. Por isto, Arlt potencia, nas súas columnas, os puntos positivos de Galicia e positiviza os negativos, resemantizándoos. Deste xeito, en palabras de Cobas Carral (2016: 12):

Arlt se autopresenta como el que confronta sus saberes con la experiencia de un contacto que lo habilita para cuestionar y discutir los estereotipos presentándose casi como un mediador cultural entre los lectores porteños y los gallegos de aquí y de allá.

No seu desexo de mudar o imaxinario do outro lado do Atlántico, en ocasións coincide, moitas veces de maneira inconsciente, co tópico literario galego, e noutras afástase del. Non obstante, as producións literarias que el manexa sobre Galicia non son as mesmas que conformaron a imaxe popular. El mesmo cita a súa maior conexión coas descricións literarias da paisaxe galega: Valle-Inclán. Deste di:

El literato que más leemos en América, don Ramón del Valle Inclán, famoso por sus pinturas de ambiente gallego, nos ha transmitido de Galicia un paisaje grotesco, con personas y atmósfera de leyenda y milagrerío, tan despojado de realidad y tan abundante de chocarrería tabernaria, que uno aquí, en estas ciudades gallegas, no puede menos de preguntarse a qué Galicia se refiere el señor Valle Inclán. (Arlt 1997: 69)

Tamén fala da visión que transmitiron os poetas da paisaxe, argumentando que as imaxes que estes creaban semellaban xardíns, mentres que a realidade, para el, é que «los más famosos jardines de la tierra, palidecen junto a esta natural disposición del bosque, del prado, del cortijo y de la casona de piedra» (Arlt 1997: 70). Toma distancia, así, con todas as imaxes previas a súa viaxe, tanto as adquiridas da construción social, coma da literaria ou cultural, sempre indisociables.

Entón, chega a Galicia buscando deconstruírse e edificar un novo imaxinario para el e para as persoas que o len, e aquí entra en contacto cunha nova imaxe, cun novo tópico endémico, construído dende dentro. Descubre por esta vía as teorías celtistas da orixe cultural galega, e inflúeno de tal modo que as adopta, desprezando as construcións, tradicións, cultura, etc., que proveñen da póla latina e admirando as celtas.

No seu contacto coa poboación, familiarízase coa idea do sentimentalismo pola terra, de xeito que a adscribe non só aos galegos que atopa, senón aos da súa memoria, aos emigrados, enlazando terra e ser humano coma se formasen un único ente, ambos feitos da mesma materia.

A coincidencia ou semellanza do determinismo en Arlt e os autores galegos é probable que non tivese que ver co seu encontro real, senón coa tendencia da época. É dicir, as teorías do determinismo xeográfico levaban xa tempo desenvolvéndose cando Arlt fai a súa viaxe en 1935, mais aínda non estaban superadas. Por tanto, a relación do comportamento humano coa paisaxe era habitual e aceptada nas teorías e estudos do momento, e moi probablemente terían estado presentes nas *Aguafuertes gallegas*, aínda que non houbese autores deterministas en Galicia.

Por outro lado, a insistencia da dureza da paisaxe, malia a súa beleza estética (ou unha vez superada esta), ten que ver co seu interese polo factor social. De maneira que, para establecer unha defensa dos galegos e buscar unha empatía cara eles por parte das persoas que len, destaca o esforzados e traballadores que son e fundaméntao nas dificultades da terra. Este argumento sérvelle para facer unha comparativa coas terras arxentinas, moito máis chás e fáciles de sementar, explicando así por que os galegos emigrados se poden esmerar tanto no seu labor, e por que eles non poderían facer o mesmo: «Si nosotros, los argentinos, tuviéramos que emigrar a Galicia a ganarnos la vida, moriríamos de hambre. Y erróneamente definimos con estolidez lo que es temperamento de hombre de acción» (Arlt 1997: 17).

En resumo, o tópico ou construción cultural da paisaxe galega afectoulle á hora de escribir as súas columnas, principalmente, en dúas direccións: por unha banda, utilizou a imaxe que el traía en negativo, por oposición, como referente daquilo que había que quebrar; por outro lado, tómase como positivo o imaxinario que existía en Galicia sobre a paisaxe galega, e que recibiu de xeito directo polo contacto coa poboación e coa cultura autóctonas. Como xa indicou Cobas Carral (2016: 8) na súa comparación dos textos de Gustavo del Río e os de Arlt: «Si en Del Río el estereotipo se impone como un criterio embrutecedor, en Arlt, en cambio, se cae a pedazos y se revierte proyectándose sobre el lector porteño». Das súas propias experiencias, sumadas a esta mestura de imaxinarios e intencións, e tendo en conta o seu público obxectivo e a imaxe que lles quería transmitir, nacen as *Aguafuertes gallegas*.

4. Conclusión

Arlt representa unha mirada allea, externa, pero, como vemos, moi influenciada, tanto por ideoloxías persoais coma por factores sociais. Como resultado desa visión propia, conscientemente subxectiva, o autor pode resultar nalgúns ocasións contraditorio. Así, por exemplo, defende a beleza estética da paisaxe natural, cando noutro momento comentara como cada espazo da natureza galega era alcanzado e cultivado polo home: «Allá arriba, donde únicamente pueden andar las cabras, en la cima del monte, en un retazo de tierra, avanza la sembradura» (Arlt 1997: 16).

A súa descrición da paisaxe ten unha dobre función social. Por un lado, crea conciencia na súa patria sobre os emigrantes galegos, que eran menosprezados. Faino a través da solidariedade e empatía por unha situación que el vivira de preto: a da emigración por necesidade. Na outra banda, sérvelle para pensar Bos Aires, reflexionar sobre a realidade social e cultural arxentina e a súa identidade por medio da súa experiencia galega. Xa Cobas Carral (2016: 12) puña a atención sobre isto a raíz da comparación dos textos de Arlt e Gustavo del Río:

Si el viaje históricamente se liga con la producción de narrativas modeladoras de la identidad nacional, *Un argentino en Galicia* de Gustavo del Río y *Aguafuertes gallegas* de Roberto Arlt pueden ser leídos, respectivamente, como la reafirmación y la ruptura de las representaciones estigmatizadoras sobre los emigrantes gallegos vigentes en el imaginario argentino de las primeras décadas del siglo xx.

Arlt contribúe, co seu testemuño, á consolidación da paisaxe galega construída polos escritores e pensadores da época como defensa da súa terra. Deste xeito reforza, cunha mirada externa, a identidade diferencial galega.

Ademais, ofrece un cambio de perspectiva con respecto á literatura galega, poñendo o foco en suxeitos e paisaxes subalternos, como o proletariado, a muller proletaria e a imaxe da cidade. Ao visibilizalos dese xeito, está a levar a cabo unha clara reivindicación social, sempre en relación co seu ideario político.

Do mesmo xeito, consideramos que o seu obxectivo central era servir, cos seus textos, de punto de partida para un cambio de paradigma do imaxinario porteño sobre Galicia. Para logralo, entra en confrontación directa cos prexuízos históricos e literarios cos que sabe que os seus lectores medraron, xa que son os mesmos que el traía. En moitos casos, fai uso do recurso da comparación antitética entre dous grupos (Galicia-Andalucía; galegos de Galicia-galegos emigrados; visión literaria-visión realista etc.), construíndo os seus textos como un tramado de dicotomías onde trata de construír ou reforzar, a través da identificación e solidariedade, a imaxe identitaria galega.

Referencias bibliográficas

- Angueira, Anxo (2014): «Literatura, paisaxe e toponimia: outra vez Sarmiento», *Madrygal* 17, 153-161.
- Arlt, Roberto (1971): *Aguafuertes españolas*. Buenos Aires: Compañía general fabril.
- Arlt, Roberto (1997): *Aguafuertes gallegas* (ed. R. Alonso). Argentina: Ameghino.
- Castro, Rosalía de (1989): *Obra galega completa*. Madrid: Akal.
- Cobas Carral, Andrea (2016): «Viajeros argentinos en los años 30: Gustavo del Río y Roberto Arlt cuentan Galicia», en M. R. Lojo (ed.), *Galicia en la Argentina: una identidad transatlántica*. *Olivar*, 17. Disponible en: <http://www.olivar.fahce.unlp.edu.ar/article/view/OLle004> [Consulta do 20/05/2020]
- Góngora, Luís de (1978): *Sonetos completos*. Madrid: Castalia.
- López Sánchez, María (2008): *Paisaxe e nación. A creación discursiva do territorio*. Vigo: Galaxia.
- López Silvestre, Federico (2009): «Cara a unha teoría integral da paisaxe», en F. Díaz-Fierros / F. López (coord.), *Olladas críticas sobre a paisaxe*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 93-103.
- Milani, Raffaele (2009): «A paisaxe como institución da estética», en F. Díaz-Fierros / F. López (coord.), *Olladas críticas sobre a paisaxe*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 45-59.
- Nel-lo, Oriol (2007): «La ciudad, paisaje invisible», en J. Nogué (ed.), *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva, 183-198.
- Nogué, Joan (2007): «Introducción. El paisaje como constructo social», en J. Nogué (ed.), *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva, 9-24.
- Otero Pedrayo, Ramón (2000): *Arredor de si*. Vigo: Galaxia.
- Pérez, Augusto (2001): «A paisaxe xeográfica en Otero Pedrayo», *Raigame* 12, 48-53.
- Pérez, Roxelio (2010): «A descuberta cultural da paisaxe», en R. Pérez / F. J. López (eds.), *Cultura e paisaxe*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 19-51.
- Risco, Vicente (1920): *Teoría do nacionalismo galego*. Ourense: La Región.
- Sarmiento, Martín (2002): *As coplas galegas do Padre Sarmiento*. A Coruña: Edicións do Castro.

APROXIMACIÓN XEOLINGÜÍSTICA AO LÉXICO RAIANO GALEGO-PORTUGUÉS A TRAVÉS DO XÉNERO DOCUMENTAL

*Geolinguistic approach to the Galician-Portuguese frontier
lexicon through the documentary genre*

Fernando Groba Bouza

IES Pazo da Mercé

fernandogrobabouza@gmail.com

Resumo: O obxectivo principal deste traballo é amosar, comparar e analizar, a partir de testemuños orais reais e espontáneos, as características do léxico de diferentes puntos xeográficos que se prolongan a través de boa parte da raia galego-portuguesa. Estas localizacións espállanse a través de 130 quilómetros fronteirizos que se atopan situados entre os municipios de Castro Laboreiro e Caminha (do lado portugués) e entre os de Lobios e O Rosal (do galego). Ao mesmo tempo, e, ao partir da análise lingüística de diversas mostras de lingua que foron extraídas mediante transcripción de diferentes documentais, este estudo trata de abrir, valorar, comprobar e introducir unha nova vía e unha nova ferramenta na laboura da pescuda que axude, de forma complementaria (ou mesmo central), en futuras análises dialectais e xeolingüísticas.

Palabras chave: dialectoloxía, xeolingüística, lexicoloxía, lexicografía, galego, portugués.

Abstract: The main purpose of this work is to show, compare and analyze, from real and spontaneous oral testimonies, the characteristics of the lexicon of different geographical points that extend through much of the Galician-Portuguese border. These locations are scattered across 130 frontier kilometers that are located between the municipalities of Castro Laboreiro and Caminha (on the Portuguese side) and between those of Lobios and O Rosal (on the Galician part). On the basis of the linguistic analysis of various language samples that were extracted through the transcription of different documentaries, this study tries to open, evaluate and introduce a new tool in the research field that might help complementary (or even central) dialectal and geolinguistic analyses in the future.

Key words: dialectology, geolinguistics, lexicology, lexicography, galician, portuguese.

1. Introducción¹

É incríbel o semellantes e descoñecidos que chegan a ser galegos e portugueses na súa fala e a infinidade de situacións en que uns e outros se asombran por se recoñeceren nela (cfr. Santos Raña / Suárez Quintas 2014: 103)². Esta situación de aparente afastamento é o resultado da constitución dunha fronteira, coñecida como a «raia»³, que xa conta con case nove séculos de idade, unha liña que, a pesar de querer separar en dous o territorio en que naceu a lingua e a cultura galego-portuguesa e de vivir continuas «políticas de costas viradas», non conseguiu separar persoas e pobos que, no fondo, nunca deixaron de se necesitaren, procuraren e comunicaren. O contrabando, a emigración, os casamentos, os mitos, as lendas, as tradicións e a lingua —que continúa conservando incluso léxico que comparte aínda o territorio común da antiga Gallaecia (Álvarez 2015 e Fernández Rei 2002)— son marcas da súa identidade e as falas raianas o medio de comunicación para se entenderen⁴.

Así, sobre esta liña administrativa divisoria, compartimos, plenamente, o que afirma o limiar de Sousa, Negro Romero e Álvarez (2014: 10):

Os promotores deste volume partimos da convicción de que non hai que contemplar as fronteiras como liñas divisorias senón como rexións de convivencia e intercambio, de osmose e hibridación, nas que se crea un tipo de cultura peculiar con trazos

¹ O noso enorme agradecemento a Noemi Basanta (exlectora de galego na Universidade do Minho, Braga), polos materiais do Centro de Estudos Galegos que nos prestou; á documentalista Diana Gonçalves e ao profesor Eduardo Maragoto, polas súas utilísimas axudas; e ás miñas avoas Clementina (Santiago de Tortoreos, As Neves) e Rudesinda (Santiago de Oliveira, Pontearreas), raianas do norte, por me falaren na lingua de noso.

² Aconteceunos a nós mesmos repetidas veces, na cidade de Braga e na súa universidade, que atopamos persoas que, cando nos escoitaban falar en galego, pensaban que estabamos a falar en portugués. A primeira vez foi cunha alumna da propia universidade bracarense que concertou connosco, vía correo electrónico e en portugués, unha reunión para informarse sobre os doutoramentos na Universidade de Vigo. No día acordado e despois de intercambiar as primeiras informacións orais (ela en portugués e nós en galego), dinos «Ó professor, não é preciso que fale português. Esteja á vontade. Pode falar em espanhol. Eu compreendo sem problema» e dixémoslle nós «Eu non che estou falando en português. Eu estouche a falar en galego». Obviamente, ficamos ambas as partes abraíadas.

³ A «raia» é a denominación popular da fronteira administrativa entre Galiza e Portugal.

⁴ Para ampliar información sobre a historia da fronteira galego-portuguesa, pódense consultar os estudos de Baliñas Pérez (2014), García Mañá (2014) e Godinho (2014) ou incluso as introducións dos seguintes estudos xeolingüísticos: Álvarez (2015: 2-3), Álvarez Pérez (2013a: 100-101), Álvarez Pérez (2013b: 29-30), Fernández Rei (2002: 147-148) e Pousa Ortega (2014: 227-230).

característicos comúns a diferentes áreas fronteirizas. Esa perspectiva centra o noso interese presente: a raia galego-portuguesa contemplada non como un límite senón como unha costura.

E destacamos a conclusión á que chega o profesor García Mañá (2014: 73):

Pódese afirmar que a importancia da raia fronteiriza hispano-lusa decaeu de forma considerable con tal motivo, quedando reducida a unha liña esvaída que lonxe de separarnos, como en séculos pasados, nos achega ós nosos irmáns ibéricos.

Pois ben, durante unha estadía de tres anos (2014-2017) na Universidade do Minho (Braga), tivemos a oportunidade de descubrir e coñecer unha serie de persoas e materiais que nos introduciron neste mundo tan próximo como descoñecido para nós: as variedades lingüísticas da raia. Entre eses recursos, houbo un grupiño de traballos que deixaron dentro de nós unha inqueda e un pouso que nos gustaría desvelar neste artigo: un total de catro documentais que achegan unha mostra valiosísima das variedades lingüísticas fronteirizas.

Foi entón, a partir destes filmes, sobre os que alicerzamos este estudo acerca do léxico das falas que pertencen a estes territorios do sur de Galiza e do norte de Portugal, desde Castro Laboreiro e Lobios até Caminha e O Rosal, para ver que trazos característicos posúen.

Malia sabermos que as dialectoloxías galega e portuguesa actuais teñen traballado, sobre todo, con cuestionarios lingüísticos —tales como o *Atlas Lingüístico da Península Ibérica* (ALPI), o *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa) ou o *Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza* (ALEPG)—⁵ que serven como base para elaborar magníficos traballos como poden ser moitos dos que se poden atopar na nosa bibliografía e que non é a primeira vez que a galega se basea en textos orais (Fernández Rei 1991 e Fernández Rei / Hermida Gulías 2003, por exemplo), cremos, salvo erro, que nunca se fixo un estudo dialectal galego ou portugués a partir de textos audiovisuais e que poucas veces se analizaron mostras de lingua que non foron feitas, na súa orixe, ou recollidas para un estudo dialectal *ex professo*. Deste xeito, tamén consideramos que estamos, con esta humilde e sucinta achega, a abrir, a valorar, a comprobar e a introducir un camiño innovador para a investigación que cremos que pode ser de grande utilidade para a comunidade científica galega, lusófona e mesmo mundial.

⁵ Ou mesmo os que elaborou, dun xeito moito máis concentrado mais non menos importante, a profesora Pousa Ortega para os seus estudos que publicou en 2002 e 2014.

2. Apuntamentos metodolóxicos

Para elaborarmos este artigo, primeiramente, seleccionamos un total de catro documentais⁶ (Alén filmes / TVG / Coyote 2006, Gonçalves 2009, Vilaverde *et al.* 2011 e 2016) que, ao se basearen en entrevistas en que as persoas contan experiencias vitais sobre temas concretos (contrabando, santa compañía e lingua), conteñen diferentes testemuños orais de habitantes de diferentes zonas rurais ou vilegas que pertencen á raia fluvial (parte da fronteira galego-portuguesa que coincide coa bacía do río Miño) e a un primeiro treito da raia seca (parte da fronteira na que non hai río) que se sitúa entre Cevide (Cristóval, Melgaço) e Torneiros (Río Caldo, Lobios) (véxase despois a Ilustración 1). Estas persoas caracterízanse tamén por teren idades comprendidas entre os 35 e os 109 anos e, en xeral, un nivel sociocultural baixo ou medio baixo (cunha única excepción dun profesor universitario que aparece en Gonçalves 2009). Xa que logo, foron a lingua que falan, a localización xeográfica, a variedade xeracional e o nivel sociocultural (pola escasa influencia das variedades estándar) das persoas protagonistas dos filmes os factores que condicionaron a nosa selección.

O seguinte paso foi transcribirmos o contido completo das entrevistas a través dun procesador de textos; xuntamos as intervencións de cada unha das persoas (dado que as montaxes dos vídeos van poñendo anacos de cada unha de forma intercalada e non continuada) clasificándoas tamén de acordo co seu lugar de orixe co propósito de agruparmos tamén as características lingüísticas de cada persoa e de cada lugar; seleccionamos e marcamos todos aqueles elementos lexicais en cada unha das intervencións; e fixemos unha segunda selección das unidades máis peculiares e pertinentes pensando xa nun posterior proceso contrastivo e de comentario máis detallado.

Nesta segunda lectura, o criterio discriminatorio para a escolla das formas susceptíbeis de comentario para as falas das dúas marxes foi a comparativa coa variedade estándar de senllas linguas (DRAG e Priberam). Primeiramente, entre as falas do lado galego co galego normativo; a continuación, entre os falares minhotos e o portugués padrón; en terceiro lugar, entre as variedades dun lado e do outro da raia; e, en último termo, entre os falares da raia seca fronte os da raia fluvial.

⁶ Que aconsellamos ver para un óptimo aproveitamento deste artigo. Tres deles son facilmente accesíbeis posto que están dispoñíbeis gratuitamente na plataforma de Internet Youtube: Alén Filmes / TVG / Coyote (2006), Vilaverde *et al.* (2011 e 2016).

Obviamente, para a fase de marcaxe, tivemos que decidir que tipo de unidades íamos colorear e, ademais de vocabulario propiamente dito monoverbal, tamén incluír unidades pluriverbais e mesmo variantes morfolóxicas do dito léxico raiano.

Na transcripción dos textos, aínda que tratamos de guiarnos por cada un dos estándares escritos das dúas linguas, a verdade é que tamén nos atopamos perante o dilema e a obriga de mesturar algunhas grafías para representar da forma máis fiel e fidedigna posíbel o que estabamos a escoitar.

2.1. Característica dos documentais

Os filmes que usamos como piar fundamental desta investigación comparten unha serie de trazos comúns que lles confire, desde o noso punto de vista, un valor etnolingüístico realmente valioso e irrefutábel para basear un estudo científico desta magnitude. O primeiro aspecto que cómpre destacar é a particularidade de pertenceren, todos eles, ao xénero documental, unha categoría cinematográfica que, dentro do propio cinema, é, se cadra, a que presenta un maior grao de verosimilitude e de fidelidade acreditada debido á súa natureza, obxectivos e metodoloxías. Outra das singularidades que os une é o feito de se basearen, todos catro, en entrevistas directas en que as/os protagonistas nos relatan as súas propias vivencias, as súas vidas, as súas opinións na lingua de seu. E coa lingua ten que ver o terceiro e último elemento común e vertebrador (e tamén o que a nós máis nos interesa desde o punto de vista filolóxico), dado que, nas catro películas, a maioría das persoas⁷ fala nas variedades sintópicas dos seus lugares de orixe e residencia. Xa que logo, contan co valor engadido de recolleren, da forma máis fidedigna posíbel, a lingua oral espontánea das persoas entrevistadas.

Temos que mencionar asemade algunhas lixeiras diferenzas que as singulariza: cada documental abrangue unha parte ou partes do territorio lingüístico da liña que percorre a raia diferente; as temáticas que tratan tamén son, en xeral, variadas (o contrabando⁸, a santa compañía e a lingua) e, aínda que hai dous que tratan o mesmo

⁷ Matizamos «a maioría» porque algúns dos testemuños (poucos) pertencen a persoas que teñen un nivel e coñecemento sociocultural medio ou alto, e isto repercute na variedade lingüística que empregan. Son persoas que presentan unha modalidade lingüística que, pola súa formación académica e formalidade da situación comunicativa, se achegan á variedade estándar e que se poden afastar, uns máis ca outros, das propias variedades locais.

⁸ Se cadra, un dos temas que máis literatura ten creado na zona fronteiriza, seguramente, pola súa repercusión socioeconómica e política e pola súa dimensión tabú (por ser considerada unha práctica oficialmente ilegal e por ocultar, desde as esferas oficiais dos dous estados, determinados comportamentos abusivos, desde o punto de vista administrativo —multas,

asunto, fano de forma totalmente complementaria; a data de realización (ou publicación) tamén obriga a facer unha pequena reflexión, dado que, entre o primeiro (Alén filmes / TVG / Coyote 2006) e o último (Vilaverde *et al.* 2016), hai unha diferenza de 10 anos que non pode, nun primeiro momento, pasar desapercibida pola velocidade que poida ter o cambio lingüístico nunha sociedade de finais do século XX e inicios do XXI. Así e todo, este factor temporal non cremos que afecte substancialmente aos nosos intereses ou que sexa unha pexa que poida lastrar ou prexudicar o resultado da nosa investigación debido ás características das persoas entrevistadas e dos lugares en que viven (rurais).

Os dous documentais máis antigos (Alén filmes / TVG / Coyote 2006 e Gonçalves 2009) abordan o mesmo tema (o contrabando) e neles dáse conta, en cada un, do sucedido en dous puntos concretos da raia fluvial; no primeiro, das zonas de Melgaço-Arbo e O Rosal-Caminha e, no segundo, das zonas de São Gregório-Ponte Barxas e Valença do Minho-Tui. Ademais, cómpre tamén sinalar que, no documental feito por Víctor Coyote, os protagonistas son maioritariamente homes e, no que elaborou Diana, mulleres.

Os máis recentes (Vilaverde *et al.* 2011 e 2016) son da mesma autoría, mais con temáticas diferentes e en dous lugares tamén distintos. En *Em companhia da morte*, os directores tratan o tema da santa compañía con persoas de Castro Laboreiro e, en *A fronteira será escrita*, as persoas entrevistadas son todas dos concellos de Lobios e Entrimo e falan, sobre todo, da lingua, aínda que tamén hai algún tema secundario como o contrabando.

2.2. Os informantes e os puntos xeográficos

Na Táboa 1, sistematizamos e achegamos a información dos máis de 64 intervenientes que aparecen nos catro vídeos. Os campos que contempla son:

- **Id.: identificador.** É un código alfanumérico que identifica o/a informante de forma individual e intransferíbel. O código contén a inicial ou iniciais do concello (A=Arbo, por exemplo), a seguir o identificador de xénero (h=home, m=muller ou v=varios cando falan homes e mulleres á vez e non se poden ver) e, cando hai máis dun individuo do mesmo lugar e do mesmo xénero, engadímoslle un número de orde (1, 2, 3, e así sucesivamente).

expropiacións, encarceramentos e desterrós—, persoal —asasinatos— e mesmo sexual —violacións—). Para ampliar información sobre o tema pode consultarse Domingues (2017).

- **Área:** localiza e distingue catro áreas xeográficas: RFG (raia fluvial galega), RFP (raia fluvial portuguesa), RSG (raia seca galega) e RSP (raia seca portuguesa).
- **Concello (parroquia, lugar):** amosa o lugar de orixe da persoa. O dato mínimo é o concello e, se se coñecer, tamén se achega o nome da parroquia e incluso do lugar concreto da parroquia.
- **Nome:** o nome e os apelidos, se se puider extraer o dato do documental ou mesmo dalgún documento que o acompañar.
- **Ano de nacemento:** achega as datas de nacemento aproximadas (cando van acompañadas polo símbolo $\pm$ e calculadas a partir dunha estimativa elaborada a partir da aparencia física da persoa e restándoa ao ano de publicación do vídeo) ou certa (a Diana Gonçalves facilitounos ela mesma as idades das entrevistadas e entrevistados e nalgúns dos outros as persoas mencionan a súa idade ou o propio ano da súa nacemento).
- **Documental:** sinala o filme ao que pertence o/a entrevistado/a.

Id.	Área	Concello (parroquia, lugar)	Nome	Ano de nacto.	Documental
Ah1	RFG	Arbo	Ignacio Gago	± 1936	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Ah2	RFG	Arbo	Ismael Gregorio Tato	± 1949	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Ah3	RFG	Arbo	Rosendo González	± 1932	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Am	RFG	Arbo	Xosefa Vázquez	± 1937	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
AVv	RSP	Arcos de Valdevez (Soajo, Várzea)	Hortelinda (unha das mulleres)	± 1944	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Ch1	RFP	Caminha	-	± 1940	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Ch2	RFP	Caminha (Lanhelas)	Emílio J. Fernandes	± 1921	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Eh1	RSG	Entrimo (A Pereira, Guxinde)	-	± 1945	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Em1	RSG	Entrimo (A Pereira, Guxinde)	-	± 1934	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Eh2	RSG	Entrimo (A Illa)	-	± 1953	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Em2	RSG	Entrimo (A Illa)	-	± 1971	Vilaverde <i>et al.</i> 2016

Eh3	RSG	Entrimo (A Illa Lantemil)	-	±1940	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Eh4	RSG	Entrimo (A Illa, Lantemil)	-	±1946	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Eh5	RSG	Entrimo (A Illa, Lantemil)	-	±1980	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Ev	RSG	Entrimo (A Illa, Olelas)	-	±1956	VILAVERDE <i>et al.</i> 2016
Eh6	RSG	Entrimo (A Illa, Olelas)	-	±1951	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Eh7	RSG	Entrimo (A Illa, Olelas)	Feuto Adán	±1951	VILAVERDE <i>et al.</i> 2016
Em3	RSG	Entrimo (A Illa, Olelas)	-	±1960	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Em4	RSG	Entrimo (A Illa, Olelas)	-	±1979	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Em5	RSG	Entrimo (A Illa, Olelas)	-	±1946	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Em6	RSG	Entrimo (A Pereira, Bouzadrago)	Irene de Jesús Bernardo Bernardo ⁹	±1942	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Eh8	RSG	Entrimo (A Pereira, Bouzadrago)	Manuel Domínguez	±1942	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Em7	RSG	Entrimo (A Pereira, Bouzadrago)	-	±1978	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lh1	RSG	Lobios (Río Caldo, Vilameá)	-	±1947	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lm1	RSG	Lobios (Río Caldo, Vilameá)	María da Silva	±1943	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lm2	RSG	Lobios (Río Caldo, Vilameá)	-	±1978	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lh2	RSG	Lobios (Manín, Manín)	-	±1949	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lm3	RSG	Lobios (Manín, Manín)	-	1976	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lh3	RSG	Lobios (Río Caldo, Padrendo)	Domingo Vázquez	±1929	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lm4	RSG	Lobios (Río Caldo, Torneiros)	Josefa López	±1930	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lm5	RSG	Lobios (Río Caldo, Torneiros)	Rosa Oliveira	±1935	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Lm6	RSG	Lobios (Río Caldo, Torneiros)	María Martínez	±1932	Vilaverde <i>et al.</i> 2016
Mh1	RFP	Melgaço	Albertino J. Ribeiro	1959	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006

⁹ Naceu en Castro Laboreiro e, con 17 anos, foi para Francia. Foi para Bouzadrago cando casou, mais ela xa ía xogar para alí de pequena.

Mh2	RFP	Melgaço	José Avelino Ribeiro	±1927	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Mh3	RFP	Melgaço (Cequeliños)	Adriano A. Cerdeira	±1946	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Mh4	RFP	Melgaço	Zé da Silva	±1944	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Mh5	RFP	Melgaço	Aurelio A. Domingues	±1939	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Mm1	RFP	Melgaço	Carolina Alves	±1931	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Mm2	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Bico/Seara)	-	±1953	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm3	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Cainheiras)	-	±1931	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm4	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Cainheiras)	-	±1951	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm5	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Portos)	-	±1926	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm6	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Seara)	-	±1913	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm7	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Teso)	-	±1931	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm8	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Teso)	-	±1932	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm9	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Várzea Travessa)	-	±1926	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm10	RSP	Melgaço (Castro Laboreiro, Vido)	-	±1928	Vilaverde <i>et al.</i> 2011
Mm11	RFP	Melgaço (Cousso)	-	1952	Gonçalves 2009
Mh6	RSP	Melgaço (Cristóval, São Gregório)	-	1920	Gonçalves 2009
Mm12	RSP	Melgaço (Fiães)	-	1923	Gonçalves 2009
ORm1	RFG	O Rosal	Elda	±1935	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
ORm2	RFG	O Rosal	Lina	±1945	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
ORh1	RFG	O Rosal	Jaime	±1938	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
ORh2	RFG	O Rosal	Praxíteles González	±1938	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006

ORh3	RFG	O Rosal	Florindo Castro	±1924	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
ORh4	RFG	O Rosal	-	±1926	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006
Pm	RSG	Padrenda	-	1937	Gonçalves 2009
Tm1	RFG	Tui	-	1924	Gonçalves 2009
Tm2	RFG	Tui	-	±1946	Gonçalves 2009
Tm3	RFG	Tui (Caldelas de Tui)	-	1900	Gonçalves 2009
VMm1	RFP	Valença do Minho	-	±1959	GONÇALVES 2009
VMm2	RFP	Valença do Minho (Urgeira)	-	1933	Gonçalves 2009
VMm3	RFP	Valença do Minho (Verdoejo)	-	1930	Gonçalves 2009
VMh	RFP	Valença do Minho (Verdoejo)	- ¹⁰	1925	Gonçalves 2009
VCh1	RFP	Vilanova de Cerveira		1028	Gonçalves 2009
VCh2	RFP	Vilanova de Cerveira	Manoel Pereira ¹¹	±1934	Alén Filmes / TVG / Coyote 2006

Táboa 1. Datos sobre os informantes.

Xeograficamente, eses testemuños orais pertencentes a 64 persoas espállanse, tal e como se pode ver no mapa da Ilustración 1, a través de 14 puntos da zona galega e 19 da portuguesa, 13 da raia fluvial e 20 da raia seca, que se reparten ao longo de 11 concellos raianos (6 galegos e 5 portugueses), que se distribúen, á súa vez e como xa mencionamos arriba, ao longo de máis de 130 quilómetros de fronteira.

Cómpre matizar, por unha banda, que contabilizamos como un único membro de cada lugar as persoas informantes colectivos dos lugares estremeiros de Várzea (Soajo, Arcos de Valdevez) e Olelas (A Illa, Entrimo), que aparecen xusto no inicio de Vilaverde *et al.* 2016 nunha conversa grupal, con algunhas voces en *off* con certa dificultade de asignación, que se dá nun reencontro entre persoas dos dous lados. E, por outra, que, no reparto de número de falantes por punto xeolocalizado, ao termos informacións con especificidades diferentes (dunhas persoas só sabemos o concello do que é —4 informantes de Arbo, 2 de Tui, 6 do Rosal, 5 de Melgaço, 1 de Valença do Minho e 1 de Vila Nova de Cerveira— e doutras coñecemos a freguesía e o mesmo o barrio ou lugar).

¹⁰ Entre o 1963 e 1966 foi garda fiscal en Melgaço (Cristóval, São Gregório).

¹¹ Traballou unha temporada en Melgaço e outra en Caminha.

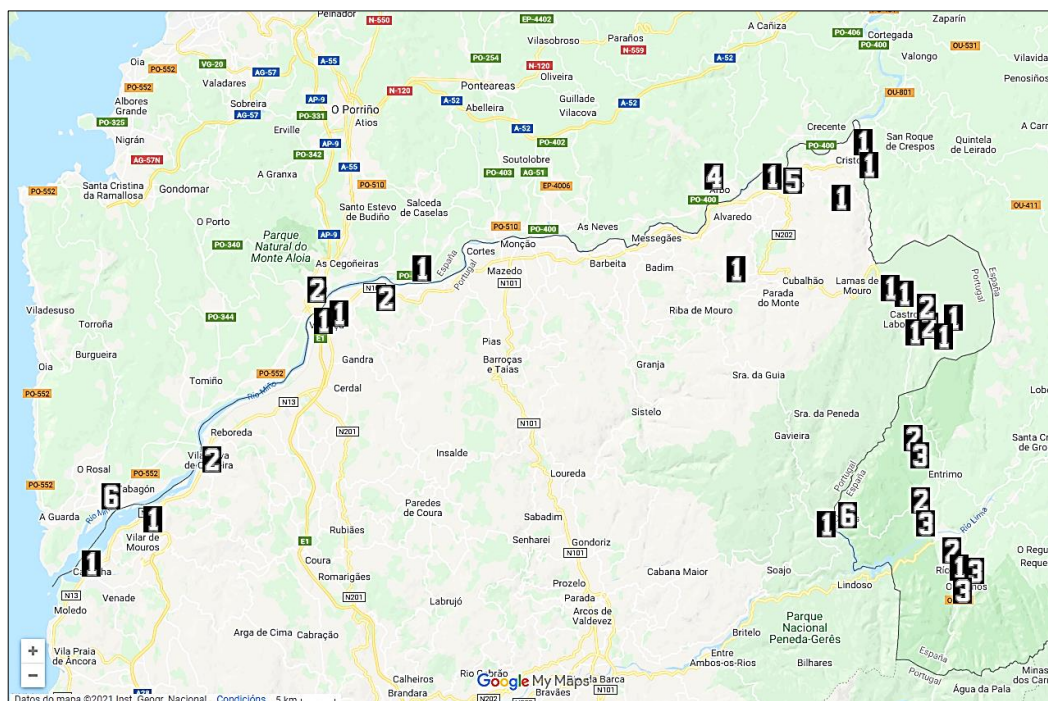

Ilustración 1. Localización do treito fronteirizo estudado, dos puntos xeográficos e do número de informantes que figura en cada un.

Fonte: Elaboración propia (sobre Google My Maps, <https://www.google.es/maps/>).

3. Análise dos resultados

Dado o alto número de persoas que conforma o grupo de entrevistados, o curtas que son algunhas das participacións, a imposibilidade (e mesmo ineficacia) de agregar as transcricións que fixemos do contido dos filmes a este artigo e o complicado e extenso que podería ser unha análise individualizada, o que trataremos de facer será analizar tendencias diatópicas para ver se existen áreas ou zonas con características compactas que permitan describir e individualizar cada unha delas e poder coñecermos tamén que é o que teñen de especial.

Antes de entrarmos na análise polo miúdo e logo de ter reunido, seleccionado e clasificado todo o vocabulario dos catro vídeos, atopamos *a priori* dous aspectos xerais que cremos necesarios comentar. Primeiramente, e como xa mencionamos nos aspectos metodolóxicos, existe unha diferenza entre os catro traballos analizados que condiciona, dun xeito fundamental, o léxico das intervencións: a temática.

De acordo con esta particularidade, podemos falar dos tres grandes campos semánticos que sinalamos arriba: o contrabando (tema central dos dous primeiros documentais e mesmo da primeira parte do cuarto), a santa compañía e a morte (no que se centra o terceiro) e a lingua (no cuarto). Ademais dos temas principais, atopamos outros secundarios que completan as temáticas: o léxico temporal que lles permite aos falantes situar as accións no pasado e mesmo comparalas co presente, as accións do contrabando, as denominacións das persoas implicadas, os produtos que se traficaban, os utensilios que se usaban, a familia e os nomes de parentesco, os elementos supersticiosos.

O outro matiz que tamén afecta os textos, e que ten que ver co tráfico de mercadorías, é a presenza de termos que podemos considerar como formantes dunha xerga propia dos contrabandistas. Xa que logo, estas voces difiren socialmente das que pertencen á lingua xeral.

Agora ben, de acordo cos trazos distintivos ou comúns atopados, podemos facer *grosso modo*, dúas grandes divisións das falas raianas: unha de norte a sur, situando a fronteira política polo medio e, outra de leste a oeste, separando as falas da raia fluvial e as da raia seca polo tipo de raia e pola posición xeográfica.

3.1 Marxe galega versus marxe minhota

3.1.1. O que varía

O trazo que presenta un maior calado para distinguir as falas raianas galegas das portuguesas é o **uso frecuente de castelanismos**. É verdade que nas entrevistas do lado portugués tamén topamos algún: 3 ocasións nas que os entrevistados intentan reproducir a fala dunha persoa galega ou mesmo como habilidade ou medio para que o entrevistador entenda, o **donde* (que aparece en 4 entrevistados de forma puntual)¹² e os temas de perfecto dos verbos *ter* (**tuvemos, *tuve, *tuvo*) e *estar* (**estuve, *estuvéramos*) que aparecen en 3 das 9 persoas entrevistadas nos lugares de Castro Laboreiro; porén, nas entrevistas galegas, aparecen a cada pouco. Os máis frecuentes son: **persona, *entonces, *bueno, *ahora, *hasta, *pueblo, *guardia civil, *o sea*.

¹² O LCRTMAD tamén o recolle (s.v. *donde*) e di que o escoitou no cancionero rexional de Macedo de Cavaleiros (Bragança) e en dúas obras escritas. Así como tamén estoutros que atopamos na parte galega: *almendra, linterna, carreteira, entonces, bueno e cartilha*.

A presenza de palabras do castelán no galego é froito da secular situación de contacto lingüístico que existe en Galiza, da situación diglósica na que «conviven» os dous idiomas. Estas palabras penetran no idioma galaico, ante todo, a partir de catro vías sociais básicas: a escola¹³ (**escuela*, **lunes*, **miércoles*¹⁴, **comilla*, **equis*, **estudiaba*, **bachillerato*), a Administración —nomeadamente a estatal— (**cartilla*, **carabineros*, **guardia*, **subasta*, **acuerdo*, **Marina*, **ayuntamiento*), os medios de comunicación de masas¹⁵ (**refugios*, **cojonudos*, **carreteras*, **controles*) e a Igrexa. Neste último, no grupo de exemplos que o compoñen, encontramos desde unidades monoverbais do tipo **Dios*, así como tamén expresións plurivocabulares do tipo **Dios mío* ou **Dios llo perdone*. Esta influencia lingüística castelanizante das prácticas relixiosas queda totalmente confirmada cando sae unha procesión en Vilaverde *et al.* (2016: 22'34") e din «**Alabado sea el santísimo sacramento del altar*».

Outras catro expresións tomadas directamente do idioma de Castela é **lo vi yo*, **ni cielo ni tierra*, **me cago na madre que los pareu* e **Oi que carajo. Me cago en la porra* que se usan cunha intención fática (as dúas primeiras) e eufemística (as outras dúas).

A castelanización tamén está presente mesmo na toponimia: **Puente Barjas* (Pm), *San *Juan de Tabagón* (ORh2), **Orense* (ORh3). E é que «Como é ben sabido, a partir do séc. XVI a lingua galega desapareceu dos textos escritos e, como consecuencia directa para a onomástica, procedeuse a unha case sistemática tradución (ou adaptación) para o castelán» (Boullón 2011: 23).

¹³ Como din Em6 e Eh8: «Aprendían o castellano na escola. Agora xa hai o galego tamén. Por eiquí ja aprenden o galego.» (Vilaverde *et al.* 2016: 14'30"); «Aprendíámolo castellano e a cantar o himno español. Era a primeira cousa que e... esa era a primeira cousa.» (Vilaverde *et al.* 2016: 14'36").

¹⁴ É verdadeiramente interesante o que di Eh1 sobre o cambio na denominación dos días da semana: «Aquí é lunes, martes, cuarta, quinta, sexta, sábado e domingo e ahora en galego verdadeiro é diferente porque ahora en galego é: luns, martes, mércores, xoves, venres, sábado e domingo, non é? En galego. É máis verdadeiro este último que pronunciei. Ese é máis verdadeiro galego.» (Vilaverde *et al.* 2016: 17'24"). E: «Bueno, o de antes era máis portugués. Porque os portugueses din: segunda feira, terza feira, cuarta feira, quinta feira, sexta feira, sábado e domingo e a namorar.» (Vilaverde *et al.* 2016: 17'54"). Ou Eh5: «Na escola, mércores. Se digo cuarta feira igual se botan a min, entón...» (Vilaverde *et al.* 2016: 17'14").

¹⁵ En Vilaverde *et al.* (2011: 23'55"), Mm10, orixinaria do lugar de Vido (Castro Laboreiro), dá mesmo a clave do cambio social que provocou a chegada da televisión: «Pois, antigamente, nun había televisión, antigamente nun había un radio, nun había nada. As pesoas, pra pasar o tempo, ou fan a unha janela ou fan ao camiño ou fan prá casa dun vesiño pasar o tempo, pasar a noite, porque as noites eran grandes no inverno i era cando se sentía muito esas cousas. Agora tu sántaste na cusiña, tes a televisión. A televisión a falar, tu non sentes nada nin ouves o que está fóra. Non é verdade?».

Outro aspecto que tamén marca unha diferenza importante, a respecto da presenza / ausencia do castelán, é que, no léxico analizado que denomina obxectos concretos, a antigüidade da palabra (e do obxecto que designa en cuestión) pode xustificar tamén o uso da denominación estranxeira: **carretera*, **tienda*, **alambre*, **azúcar*¹⁶, **almendra*, **linterna*, **candado*, **coche de línea*, **rodamiento*, **acera*, **puente* (referido a unha ponte moderna de formigón)¹⁷.

Caso á parte poderían ser os castelanismos que coinciden co portugués normativo mais que difiren do galego estándar. Temos que pensar que estamos en zonas que estreman, conviven e mesturan as súas falas e, aínda que non todos, poden formar parte dese léxico compartido. Consecuentemente, **calquer*¹⁸, **agua*¹⁹, **castellano*, **cuando* ou **guarda civil* son, se cadra, variantes dialectais léxicas do propio galego (e portugués) raiano(s)²⁰.

Resulta curioso, e interesante tamén, como, na conversa que aparece entre persoas dos dous lados da raia que aparece no inicio de Vilaverde *et al.* (2016: 1'27" e 4'), non aparece ningunha palabra do castelán nin nas persoas portuguesas nin nas galegas. Pode ser que os galegos, cando falan cos portugueses, evitan as palabras castelás e mellora, en consecuencia, a súa calidade lingüística.

Os **verbos ollar, mirar e ver** tamén nos axudan a sinalar unha liña imaxinaria que separa os territorios da raia. Para alén de confirmar, na parte galega, a isoglosa que distingue unha zona «no centro e sur pontevedrés [...] onde o xeral é a presenza dun arquilexema *mirar* («mirade se empezou o recital do Reixa»; «non te mirei en Santiago o Día da Patria Galega»)» (Fernández Rei 1991: 104), descubrimos que nas falas

¹⁶ E, curiosamente, rexistramos a forma galega *testón de asucre* do outro lado da raia, en VMm3 (Gonçalves 2009: 36'02").

¹⁷ Véxase Álvarez 2015 e Negro Romero / Sousa 2019, sobre a permanencia (e distribución) do léxico supervivente da antiga Gallaecia, a chegada (incursión e dispersión) de novos termos dende a parte meridional de Portugal e o desprazamento das formas lexicais occidentais no noroeste da Península Ibérica por palabras comúns con orixe na área oriental.

¹⁸ Nos testemuños do lado portugués atopamos *qualquer* mais tamén *calquer* na intervención de Mm3 (Vilaverde *et al.* 2011: 13'06").

¹⁹ Así e todo, tamén resulta sorprendente, en primeiro termo, que unha das entrevistadas de Cainheiras (Castro Laboreiro) diga, de forma sistemática, *auga*. Esta forma, a única válida que considera a norma estándar da lingua galega e que continúa a ser a máis recomendábel (DRAG, s.v. *auga*), rexístrase esporadicamente en todo o Minho e Tras-os-Montes (cfr. LCRTMAD, s.v. *auga*); hoxe só en boca de xente maior, moi rural e cun grao de alfabetización baixo. Para a distribución do uso de *auga* en Galiza, pódense consultar os mapas 132 e 401 do ALGab (1999: 164 e 401).

²⁰ Véxase a subepígrafe 3.1.2 a respecto das formas *cando~cuando* e *canto~cuanto*.

portuguesas non se usa, practicamente, o verbo *mirar*; só o topamos, en modo imperativo, na Mm5 que di por dúas veces: «Mira *María*, mira *Manuel*» (Vilaverde *et al.* 2011: 8'38")²¹.

Curiosamente, incluso cremos que acertamos xusto enriba da isoglosa que sinala Fernández Rei xa que Ah2 (de Arbo) distingue ben *ver* de *mirar*, no entanto, Ah3, que vive no mesmo concello, usa *mirar* en todos os contextos («Mirén *eu unha en Portugal nun restaurante que a tiñan alí*») (Coyote 2006: 22'05") e, xa para as zonas de Tui e do Rosal puidemos comprobar que utilizan, como arquilexema o verbo *mirar*, cunha única excepción de ORh2, que usa o verbo *ver* en tres ocasións e de forma correcta; no entanto, outras veces tamén usa *mirar* como arquilexema: «*Como hoxe ves as vacas, antes mirabas as vacas mais a xente*» (Coyote 2006: 35'11").

Outro tanto sucede con *ollar* na parte galega da raia fluvial. A non ser nas falas de Lobios e Entrimo, onde convive como sinónimo de *mirar*, e en Tui, onde Tm1 só o usa cando reproduce a fala dunha matrona portuguesa que a revistou nos seus tempos de contrabandista (Gonçalves 2009: 33'01"), non escoitamos este verbo en ningunha boca das persoas entrevistadas que pertencen á provincia de Pontevedra²². Ademais, en Lobios e Entrimo, semella que existe unha determinada connotación pexorativa e prexuzosa que pode provocar un retroceso de utilización para a propia forma *ollar*, segundo di Eh4: «*Porque nós o mira é coma o que quere ser un pouquiño máis fino, non? Pois ao millor se queremos ser un pouquiño máis finos pois... mira. E se dezemos olla a onde vai, este é de pueblo olla e entón... e a xente, dezemos xente e así...*» (Vilaverde *et al.* 2016: 16'31")²³.

Temos que deternos agora, necesariamente, en ***mais, mas e pero***. Estas tres formas da conxunción adversativa teñen unha sorte semellante aos verbos que acabamos de comentar. Na Táboa 2 que segue, aparece o número de ocorrencias que atopamos de cada unha das formas nos diferentes concellos estudados. O resultado é moi claro e, aínda que as tres formas se usan nas dúas marxes da división territorial, o *pero* é maioritariamente galego e o *mas* e, curiosamente, a variante *mais*, portugueses. Nas falas da parte sur da raia, o *pero* só o encontramos tres veces en

²¹ O TLPGP dá conta da forma *mirar* en só tres concellos de Portugal: Bragança, Vila Real e Torre de Moncorvo. E, no LCRTMAD, en Macedo de Cavaleiros e Parâmio (dous lugares do distrito de Bragança).

²² O TLPGP rexistra *ollar* soamente nun concello de Ourense, noutro da Coruña e 5 de Lugo: Vilardevós, Curtis, Pantón, Monterroso, Vilalba e O Valadouro.

²³ Este e outros comentarios sociolingüísticos sobre palabras comúns e ben valoradas na lingua de Camoões ou sobre a propia lingua portuguesa, que contén Vilaverde *et al.* (2016), veñen corroborar e completar os comentarios e as conclusións de Santos Raña / Suárez Quintas (2014: 102-106 e 110) sobre a identidade lingüística nos falantes galego da raia seca.

dúas persoas de Valença do Minho: VMm3 («*Pero depois aquilo acabou por terminar pra todos*» (Gonçalves 2009: 41'40'') e VMm2 («*Pero acabou todo*» (Gonçalves 2009: 30'38''); e en VCh1 de Vila Nova de Cerveira («*Agora está cheio de mato pero antigamente estaba todo limpinho*» (Gonçalves 2009: 34'47'').

Na táboa, tamén se aprecia, adiantando xa a subepígrafe 3.2 sobre as diferenzas entre a raia fluvial e a seca, que é na parte máis baixa da raia húmida onde o *pero* pasa para o lado portugués e na parte da raia ourensá onde usan as formas *mas~mais* no galego²⁴.

Portugal							
	Castro Laboreiro	Melgaço (sen ser Castro Laboreiro)	Valença do Minho	Vila Nova de Cerveira	Caminha	Total	
<i>Pero</i>	0	0	2	1	0	3	
<i>Mais</i>	22	19	1	1	1	45	
<i>Mas</i>	0	22	2	5	1	30	
Galiza							
	Lobios	Entrimo	Padrenda	Arbo	Tui	O Rosal	Total
<i>Pero</i>	5	11	3	7	0	7	33
<i>Mais</i>	4	1	0	0	0	0	5
<i>Mas</i>	2	1	0	0	0	0	3

Táboa 2. Número de ocorrencias de *pero*, *mais* e *mas* segundo os lugares.

Quen non cruza a fronteira para o sur é a forma **ganar**. Nas falas galegas, aparecen *gañar* no Rosal e en Lobios, e *ganar* no Rosal e en Arbo; e, nas portuguesas, só *gañar* (localizamos exemplos en Valença do Minho, Melgaço, Caminha e Vila Nova de Cerveira).

Para concluír esta subepígrafe, imos sinalar agora unha selección de palabras, que tamén recompilamos nas entrevistas, que tampouco semellan pasar a raia dun lado para o outro.

²⁴ O TLPGP rexistra só dúas veces a denominación *mais*, co valor de conxunción adversativa, en territorio galegofalante: en Cangas (Pontevedra) e no concello asturiano de Tapia de Casarego. Pola súa banda, o LCRTMAD recolle a locución *e mais* (s.v. *mais*) co significado de 'e no entanto' no cancioneiro rexional de Macedo de Cavaleiros (Bragança).

No lado galaico, temos: *tren* ('convoi'), *eiquí* (var. do adv. *aquí* que aparece en Padrenda, Lobios e Entrimo)²⁵, *il* (var. do pron. persoal *el* que aparece en Padrenda, Lobios e Entrimo), *ise* (var. de *ese* localizada en Entrimo)²⁶, *aduanas*, *coche*, *peseta*, *zugata~zucata* ('recortes de chapa de cobre')²⁷, *munico* ('cesto feito de vimbios, vergas, varas entretecidos ou plástico')²⁸, *hostiá*, *limbada* ('mulime de herba e xuncos'), *pisco* ('contrabando'), *isqueiro* ('contrabandista'), *chatarra* ('conxunto de obxectos vellos de ferro ou doutros metais'), *paquete* ('cousa ou grupo de cousas envoltas xuntas e que forman un conxunto de dimensións non moi grandes')²⁹, *chaleco* ('colete'), *chisme* ('calquera obxecto, sobre todo cando non se coñece ou non se lembra o nome; couso'), *prismáticos* ('aparello para ver ao lonxe, que utiliza unha combinación de prismas e lentes')³⁰.

E no lado minhoto: *comboio*, *arrumar* (var. de *arrimar*), *pronto*, *bocadinho*, *alfândega*, *ganha-pão*, *galhos* ('cornos dos touros'), *balanço*, *passador* ('persoa que pasaba persoas de Portugal para Galiza'), *idoso*, *pessoa*, *batelada* ('son da campá'), *você*, *morremento*, *escribaninha*, *pagela*, *papo-seco* ('pan pequeno de fariña de trigo'), *escudo* ('antiga moeda de Portugal'), *canalha*, *trapiche~trapicho* ('contrabando'), *fol* ('saco'), *lameira* ('horta na que se cultivan legumes'), *acompanhamento* ('estantiga'), *mandrana* ('mandil usado no contrabando')³¹, *perceber*, *até*, *pá*, *saco de oleado*.

3.1.2. O que se mestura e une

Para alén de todo o mencionado, hai moita máis coincidencia ca diferenza entre as variedades lingüísticas das dúas beiras. Por conseguinte, nesta parte, ímonos centrar só naqueles aspectos que consideramos máis salientábeis. A primeira palabra que queremos comentar une xa os dous lados da raia; estamos a falar da forma **gado**. E é no Rosal onde descubrimos esa denominación que os xunta con diferentes partes do concello de Melgaço: no lugar de Portos (Castro Laboreiro), na freguesía de Fiães e en Melgaço parroquia (cfr. LCRTMAD, s.v. *gado*). O atoparmos esta forma tamén apoia a

²⁵ Véxase Rodríguez Rodríguez (2016: 110) sobre os adverbios de lugar.

²⁶ Para *il* e *ise* véxase Fernández Rei (1991: 69-73) e Rodríguez Rodríguez (2016: 105 e 106).

²⁷ Pousa Ortega (2014: 250) rexistrou a variante *zocata* en Camposancos e *sucata* en Caminha.

²⁸ O TLPGP atópao en Cangas.

²⁹ No TLPGP, *paquete* aparece, curiosamente, na esquina nordeste do país luso (e un caso na parte leste central), mais co significado de 'rapaz que axudan de pastor' ou 'rapaz dos recados'. Esta cuestión tamén a confirma o LCRTMAD (s.v. *paquete*).

³⁰ O LCRTMAD compila tamén as denominacións *coche*, *peseta*, *hóstia*, *pisco*, *chisme* na parte lusa, mais con outros significados.

³¹ Pousa Ortega (2014: 244) recolle as variantes *baldranas~mandrana* como substantivo plural.

descrición que fai Fernández Rei (1991: 58-59): «Así, gando ocupa case toda a provincia da Coruña (queda fóra o extremo norte e puntos da parte máis oriental) e a de Pontevedra (exceptúase o extremo suroccidental)». Este mesmo investigador afirma:

As formas *cuatro*, *cual*, *guadaña*, *guarda*, con mantemento do wau (mapa 18) procedente do lat. cl. QUA- e do lat. vg. GUA- (resultado vulgar da adaptación dos xermanismos con W-), forman unha grande área que comprende todo o galego oriental, a maior parte de Ourense e falares do Baixo Miño pontevedrés. No resto do territorio galego son xerais as formas evolucionadas *catro*, *cal*, *gadaña*, *garda*. (Fernández Rei 1991: 52)

No entanto, atopamos un **cando** en Lm4 (Torneiros, Río Caldo, Lobios) e o máis curioso (e salientábel) é a gran cantidade de formas evolucionadas que rexistramos nos lugares de Castro Laboreiro, 13 *cando* (en Vido, Várzea Travessa, Teso e Cainheiras) fronte a tan só 3 *quando* (en Portos, Cainheiras). Ademais, dentro do mesmo concello, en Melgaço, achamos 2 *cantas*, 2 *quando* e 1 *cuanto* na parroquia de Couso e 3 *cando* e 1 *quando* en Fiães. E aínda, en Valença do Minho, 2 *cantos* e 1 *cando* en Verdoejo e 2 *cantos* en Urgeira³².

O mesmo acontece con **muíto~moito e mui~moi**. Fernández Rei (1991: 50) dá como solución para o grupo latino -ÜLT- o ditongo *oi* nunha gran zona que tamén abrangue os concellos de Lobios e de Entrimo, como confirma Rodríguez Rodríguez (2016: 93). Ora que nos testemuños das persoas entrevistadas nestas zonas en Vilaverde *et al.* (2016) só rexistramos 1 forma con *oi* en Lm2 e 21 con *ui* en Eh1, Eh2, Eh6, Eh7, Lh2, Lm1, Lm3 e Lm4. A forma apocopada *mui*, que é usada en galego perante adxectivos e adverbios, é practicamente inexistente na parte de Portugal estudada. Así e todo, atopamos este alomorfo do adverbio en dous de tres posíbeis casos nas falas de Catro Laboreiro, concretamente, en Várzea Travessa e Cainheiras: *mui rudo* e *mui tarde*. Neste lugar, só Mm2 (dos lugares de Bico e Seara) di *muíto forte*³³.

Para as formas de 1ª persoa do plural do copretérito (ou pretérito imperfecto de indicativo), topamos unha dobre posibilidade de acentuación, grave ou esdrúxula: **íamos / íamos**. Na Táboa 3, as frecuencias de uso indican que hai dúas zonas (unha con acentuación proparoxítona, que abrangue os falantes do Rosal e Tui, e outra paroxítona, nos lugares de Castro Laboreiro) que tamén comparten este trazo dialectal.

³² O TLPGP rexistra tamén formas evolucionadas na Ilha Terceira (Açores), Sátão, Resende, Alcobaça, Baião e Alijó; e o LCRTMAD, en Barroso (Montalegre), Parâmio (Bragança) e Cimo de Vila (Chaves). En troca, Rodríguez Rodríguez (2016: 95) só rexistra formas co mantemento do wau no concello de Entrimo.

³³ O que non atopamos na parte sur da raia foron formas co ditongo *oi* tal e como o fai o LCRTMAD (s.v. *moito*) e que a sitúa na freguesía de Sanfins do Douro (Alijó).

Portugal							
Acentuación	Castro Laboreiro	Melgaço (sen Castro Laboreiro)	Valença do Minho	Vila Nova de Cerveira	Caminha	Total	
Esdrúxula	2	26	10	1	9	48	
Grave	4	1	0	0	0	5	
Galiza							
	Lobios	Entrimo	Padrenda	Arbo	Tui	O Rosal	Total
Esdrúxula	1	3	1	0	4	13	22
Grave	1	6	10	5	1	3	26

Táboa 3. Acentuación das formas P4 do copretérito segundo os lugares.

Se comparamos con Fernández Rei, atopamos unha nova diferenza. El comenta:

As formas do IPI (*cantabamos*, *-ades*), do IFP (*cantariamos*, *-ades*) e mais do IPP (*cantaramos*, *-ades*) con acentuación paroxítona, son características de todo o centro e sur do territorio lingüístico galego (mapa 32). No occidente e nordeste coruñés, centro e norte de Lugo, unha franxa do suroeste de Pontevedra, occidente de Asturias e algunhas falas de León e Zamora produciuse un desprazamento acentual da vocal do SMT á VT. (Fernández Rei 1991: 85)

Ora ben, a franxa que indica para o suroeste de Pontevedra afecta ao concello da Guarda mais non ao do Rosal nin ao de Tui nos que atopamos un total 17 realizacións con acentuación proparoxítona mais tamén 4 paroxítonas.

Por último, entre estas similitudes, existe unha serie de características puntuais, que nin sempre son sistemáticas, que tamén transgreden a fronteira política galego-portuguesa. Do lado galego, achamos:

- No Rosal: *lá* (adv. de lugar), *meio*, *gaxo*, *colega*, *niún*, *millor*, *te* (pronome átono de 2ª persoa de complemento indirecto).
- En Arbo: *agua*, *pior*, *millor*, *guardiñas*, *quando*, *mañán*, *soltai* (imp. de *soltar*), *cordear*.
- En Lobios: *chá* (a infusión), *cravo* (a flor), *pecaram* (3ª persoa do plural do pretérito perfecto de indicativo), *mandaram*, *foram*, *encarregar*, *descarregar*, *cuatro*, *cuitadinho*, *ouvín*.

- En Entrimo: *acreditar, dezemos, dizer, tu, olha, cuarta* ('terceiro día da semana'), *quinta, sexta, vírgola*³⁴.

E do lado portugués:

- En Caminha: *fumos* (vb. *ser*), *mais* (conx. adversativa).
- En Vila Nova de Cerveira: *non, millor, cartos, entón, mais, camión, niún* (cfr. LCRTMAD, s.vv. *milhor e neum*).
- En Valença do Minho: *mais, convençón, despois, canto* (cfr. LCRTMAD, s.v. *osdepois*).
- En Melgaço (sen Castro Laboreiro): *non, tamén, allea, irmáns, unha, atón~etón~entón, remuíño, propietario, despois, presa* ('barragem'), *viaxe, camión, estade* (imp.), *persoas, nin, cantas, homes, geraçón, naquel, queríamos, dous, mais, idea, neñunha, cando, marchar embora* (cfr. LCRTMAD, s.vv. *tamém, antão, presa, nim, home*).
- En Castro Laboreiro: *che* (pronome átono de 2ª persoa de complemento indirecto), *mailos, tamén, coma* (conxunción comparativa), *ouviar* ('emitir o seu son o lobo'), *entón~antón, unha, andades, despois, dixer, díxome, así, muíño, propiedade, caístes* (2ª p. sg. do pret. perf. de ind.), *irmán, homiño, ningún, viñestes, hai, dous, televisón, oraçón, bendición, cans, alá, cousa*³⁵, *daquel* (cfr. LCRTMAD, s.vv. *maila, assi, próprio*).

3.2. Raia seca versus raia fluvial

Que as falas do interior pertencen a zonas rurais ou a núcleos urbanos de pequena densidade poboacional e industrial e teñan unha influencia externa menor da que sufriron as entidades de poboación que están máis próximas ao mar e a núcleos urbanos maiores, que a raia que coincide coa provincia de Ourense non teña un río que non teña dificultado a comunicación e que fose máis difícil de controlar para os seus vixilantes (guardiñas e carabineiros) semella que supuxo diferenzas entre os falares que son costeiros e os que non o son.

³⁴ Cfr. con Rodríguez Rodríguez (2016: 106) sobre o pronome *tu* no concello de Entrimo.

³⁵ Véxase Dias (2013: 112) sobre a distribución xeográfica de *cousa~coisa~cosa* no portugués continental e LCRTMAD para *cousar* (s.v. *coisar*).

Así, non é de estrañar que haxa menos castelanismos nos falantes dos concellos de Lobios e Entrimo en comparación co resto das áreas galegas, nin que Castro Laboreiro (e o resto dos lugares de Melgaço analizados), Lobios e Entrimo sexan as falas fronteirizas que maior confluencia e semellanza amosan entre elas.

Pola súa banda, a parte fluvial tamén amosa unha riqueza léxica maior no que respecta ao argot contrabandista que reflicte diferenzas que se espallan polos diferentes lugares da ribeira do Miño. Deste modo, a través dos documentais, descubrimos que existían diferentes tipos de embarcación condicionados polas características do río, a *batela* na zona de Arbo-Melgaço e o *barco* na do Rosal-Caminha³⁶; que o tren tiña un compartimento chamado *folgón* (Arbo) onde o *factor*³⁷ levaba a *mercadería*; que o contrabando era tamén chamado, no Rosal, *pisco* e a quen nel traballaba *pisqueiro*; que o tal *pisco* era chamado *trapiche* ou *trapicho* polos gardas de Valença do Minho³⁸; que os *carneiros* (en Melgaço) eran os *pasadores*³⁹ que *pasaban* as persoas *a salto* para Galiza na emigración ilegal; que usaban *chalecos* no Rosal para levar *chapas de cobre* (tamén chamadas *zugata~zucata*, en Arbo e O Rosal, respectivamente)⁴⁰ e *mandranas* (cfr. co adxectivo *mandrano* 'preguiçoso' en LCRTMAD) en Valença do Minho para levar *café* e *ovos* para Tui; e que, do lado galego, non había *barqueiros* ou *navegantes*, tal e como din os entrevistados de Arbo, senón que eran todos portugueses⁴¹.

Por último, gustaríanos resaltar nesta subepígrafe catro características dialectais pola súa singularidade:

- O morfema de número e persoa da 3ª persoa do plural *-nos* no copretérito (pret. imp.) que atopamos no Rosal e en Melgaço: *empezábanos á noite*; *Logo xa levábanos nós a Vigo*; *mirábanos como está a maré*, *entrábanos porque*

³⁶ Pousa Ortega (2002: 248) compilou a denominación *batela* en Tui. E, no LCRTMAD, Cabral recolle *batel* co significado de 'pia de madeira' que escoitou en Brunhoso (Magadouro).

³⁷ Empregado que nas estacións de ferrocarrís está encargado de recibir, enviar e entregar equipaxes e mercadorías.

³⁸ Pousa Ortega (2014: 250) sitúa *pisco* en Goián e *trapiche* en Valença do Minho.

³⁹ O LCRTMAD rexistra a voz *passador* con este mesmo significado 'engajador; persoa que ajuda os emigrantes a pasar clandestinamente a fronteira'.

⁴⁰ Pousa Ortega (2014: 250) compila a variante *zocata* en Camposancos e *sucata* en Caminha; ademais de rexistrar *socata* na páxina 239 sen asignación sintópica.

⁴¹ De todo o vocabulario que aparece no parágrafo, o TLPGP só contempla *navegante*, cunha aparición en Portugal (en Vila do Conde) e outra en Galiza (en Foz) —puntos que están a 330 km de distancia— e *barqueiro*, en dous de Galiza (Foz e Vilalba) e un en Portugal (Ilha de Madeira).

*sabíanos; Pois nós luitábanos coa vida; Cuando non pasábanos aquí; e entón agachábanos até vir o día no monte*⁴².

- Formas do verbo *facen* na parte galega: *facen* (Arbo, Tui, Lobios), *faer~faere* (O Rosal), *faguer* (Entrimo) (cfr. Fernández Rei 1991: 95 e Rodríguez Rodríguez: 2016: 107 e 109).
- As formas *dizer* e *dezemos*, en Entrimo⁴³, e *ouvín*, en Lobios (cfr. Fernández Rei 1991: 93 e 97 e Rodríguez Rodríguez: 2016: 109).
- As formas verbais *pon*, *ten*, en Castro Laboreiro, para a 3ª persoa do plural no presente de indicativo dos verbos *pór* e *ter*: *esas casas onde pon os vellos; I- agora ten encontrado muitos mortos na casa [...] e ten muitos aparecidos mortos na casa*⁴⁴.

4. Para concluír

Para alén de ser unha fascinante viaxe a través de 130 quilómetros de fronteira luso-galaica escoitando persoas e palabras que fan saltar a mente dos lingüistas dun lado para o outro da raia (na parte fluvial) ou mesmo sentir como se dilúe tal diferenza nas falas da raia seca, este estudo revelounos que os/as investigadores/as teñen, ao seu alcance, unha nova ferramenta altamente fiábel sobre a cal elaborar futuros traballos sobre xeografía lingüística: o documental de entrevistas.

Así, nós, seleccionando e servíndonos do contido de catro películas deste xénero cinematográfico, puidemos descubrir e comprobar unha serie de diverxencias e converxencias que existen entre as variedades lingüísticas da área xeográfica á que pertencen as persoas que nelas saen a falar. A presenza / ausencia de castelanismos, a diferenza de uso e mesmo de significado entre *mirar* / *ollar* / *ver*, a distinta distribución que presentan *mais~mas* / *pero*, *ganar~gañar*, *gado~gando*, as formas con ou sen wau (*cando~cando*), os ditongos *oi~ui* (*moito~muito*), as formas paroxítonas ou proparoxítonas do copretérito (*íamos~íamos*), entre outros fenómenos, permitíronnos marcar dúas liñas divisorias que dan conta de catro zonas lingüísticas diferentes: área galega da raia seca, área minhota da raia seca, área galega

⁴² Nesa zona, o mapa 4 do ALGaa (1990: 52) recolle esta desinencia verbal en Baiona e Tomiño.

⁴³ En troques, o ALGaa (1990: 462) recolle, para Entrimo, a forma *dezer*.

⁴⁴ Para a distribución das formas *pon/poñen* en Galiza, pódese consultar o ALGaa (1990: 618). Rexistra a primeira variante, entre outros lugares, nos concellos raianos de Lobios, Entrimo, Padrenda, Tomiño e A Guarda.

da raia fluvial e área minhota da raia fluvial. Tamén obtivemos informacións que poden matizar ou completar outros estudos de maior calado.

Por outra banda, esta metodoloxía non está exenta de determinados contratempos, e así como cremos que pode resultar ser unha óptima ferramenta para a análise fonética ou fonolóxica e morfolóxica, para facer un estudo máis completo e profundo sobre a variación do léxico non nos resultou, de todo, cómoda por trataren os vídeos temas moi diversos (tal e como adoito tamén acontece cos textos de voz gravados).

En segundo lugar, se ben é certo que temos mostras de bastantes puntos xeográficos do treito seleccionado, tamén é certo que non se dispersan dun xeito regular ao longo do espazo raiano, senón que van formando grupos de puntos entre os que hai, nalgúns casos, unha distancia considerábel (é o caso de Padrenda e Caldelas de Tui entre os que distan 42 km ou de Couso e Vila Nova de Cerveira, 28,5 km).

E, en terceira instancia, ao traballarmos con testemuños que se circunscriben a unha área territorial relativamente pequena, tampouco nos permitiu nin deseñar áreas lexicais ou lingüísticas de maior envergadura como podemos atopar noutros traballos (Cintra 1962, Dubert García / Sousa Fernández 2002, Álvarez Pérez 2010 e 2014, Álvarez Pérez / Saramago 2012, Mouzo Villar / Pérez Capelo 2014, Álvarez 2015, Negro Romero / Sousa 2019, entre outros exemplos) nin entrar en moito maior debate con elas do que aquí describimos. Tampouco a falta de coincidencia entre as formas lexicais entre as nosas mostras e as destes estudos axudaron.

Neste breve estudo, tratamos de desvelar os trazos peculiares do vocabulario dunha parte das falas de fronteira de Galiza e Portugal; non obstante, fica aberta a posibilidade de facer un estudo fonético e pragmático que pode resultar aínda máis ou, cando menos, igual de interesante. Se mal non recordamos, escoitamos pronuncias con gheada en Mm3 (Vilaverde *et al.* 2011: 12'16" e 12'19"), malia ser negada, por exemplo, por Fernández Rei (1991: 28), Pousa Ortega (2002: 273)⁴⁵ ou Mouzo Villar / Pérez Capelo (2014: 147 e 150-151).

Referencias bibliográficas

Alén filmes / TVG (prods.) / Víctor Coyote (dir.) (2006): *Traballadores do contrabando* [Documental]. Vigo: Alén Filmes e TVG.

⁴⁵ «A pesar de que foi rexistrada por Alves Pereira en Paredes de Coura e por Carballo Calero no Alto Minho, sen precisar onde (Fernández Rei 1990: 177, n. 53)», afirma a propia Pousa Ortega (2002: 273).

- ALGaa = Fernández Rei, Francisco (coord.) (1990): *Atlas lingüístico galego. Volume I: Morfoloxía verbal*, vols. I.1 e I.2. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALGab = González González, Manuel (coord.) (1999): *Atlas lingüístico galego. Volume III: Fonética*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Álvarez, Rosario (2015): «Constituição e consolidación da fronteira galego-portuguesa. A difusión do léxico», en M. Ferreira (org.), *Descrição e ensino de línguas*. Campinas, SP: Pontes editores, 85-110. Dispoñíbel en: <https://ilg.usc.gal/sites/default/files/publicacions_investigadores/rosario_alvarez_fronteira_galego_portugues.pdf>. [Consulta do 13/03/2021]
- Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2010): «“E os da banda d’alá son máis estranxeiros ca os de Madrí?” Estudo contrastivo de designacións galegas e portuguesas no campo semántico da gandaría», *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 37, 57-88. Dispoñíbel en: <<https://minerva.usc.es/xmlui/bitstream/handle/10347/6008/59-90.pdf?sequence=1&isAllowed=y>>. [Consulta do 13/03/2021]
- Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2013a): «A fronteira entre galego e portugués. A perspectiva portuguesa», en E. Gugenberger / H. Monteagudo / G. Rei-Doval (eds.), *Contacto de linguas, hibrididade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega e Instituto da Lingua Galega, 97-136. Dispoñíbel en: <https://minerva.usc.es/xmlui/bitstream/handle/10347/9472/XoseAfonsoAlvarezPerez_2013_hibrididade.pdf?sequence=3&isAllowed=y>. [Consulta do 14/03/2021]
- Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2013b): «Cartografía lingüística de Galicia e Portugal: presentación dun proxecto e estudo de dous casos», en E. Casanova / C. Calvo Rigual (coords.), *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas* 6. Berlin / Boston: De Gruyter Mouton, 29-39. Dispoñíbel en: <<https://www.geolinguistica.org/artigos/CILPR26.pdf>>. [Consulta do 14/03/2021]
- Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2014): «(Des-)continuidade de léxico dialectal na fronteira galego-portuguesa», en X. Sousa / M. Negro Romero / R. Álvarez (eds.), *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 171-200. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 13/03/2021]
- Álvarez Pérez, Xosé Afonso / João Saramago (2012): «Áreas lexicais galegas e portuguesas: um novo olhar para a proposta de Cintra», *Estudis romànics* 34, 55-97. Dispoñíbel en: <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000181%5C00000009.pdf>>. [Consulta do 14/03/2021]
- Baliñas Pérez, Carlos (2014): «*A flumine mineo usquein tagum*: os camiños diverxentes de Galicia e Portugal na Idade Media (700-1100)», en X. Sousa / M. Negro Romero / R. Álvarez (eds.), *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 27-54. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 17/03/2021]

- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2011): «O artigo na toponimia galega: aspectos de estandarización», *Revista Galega de Filoloxía* 12, 11-35. Dispoñíbel en: <http://illa.udc.es/rgf/pdf/RGF_12_enteiro.pdf>. [Consulta do 14/03/2021]
- Cintra, Luís F. Lindley (1962): «Áreas lexicais no territorio português», *Boletim de Filologia* XX, 273-307. Dispoñíbel en: <http://cvc.instituto-camoes.pt/hlp/biblioteca/areas_lexicais.pdf>. [Consulta do 13/03/2021]
- Dias, Ana Paula Veloso Prata (2013): *A variação ou~oi em Portugal continental*. Lisboa: Universidade de Lisboa. Dispoñíbel en: <https://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/10138/1/ulfl147999_tm.pdf>. [Consulta do 14/03/2021]
- Domínguez, Ana (2017): «Viagem à raia minhota. Entre o contrabando e Rosalía», en F. Groba Bouza / P. Dono López (coords.), *Galegos no Minho. 20 anos do Centro de Estudos Galegos na Universidade do Minho*. Vila Nova de Famalicão: Edições Húmus, 51-62. Dispoñíbel en: <<https://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/53207/1/Galegos%20no%20Minho.pdf>>. [Consulta do 24/06/2020]
- Dubert García, Francisco / Xulio Sousa Fernández (2002): «As áreas lexicais galegas e portuguesas. A proposta de Cintra aplicada ó galego», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.), *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega e Consello da Cultura Galega, 193-222. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>>. [Consulta do 18/03/2021]
- DRAG = González González, Manuel (dir.) (2012): *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñíbel en: <<http://www.realacademiagalega.org/dicionario>> [Consulta do: 08/04/2021].
- Fernández Rei, Francisco (1991): *Dialectoloxía da lingua galega* (2ª ed.). Vigo: Xerais.
- Fernández Rei, Francisco (2002): «Do Ortegal ó Douro e de Fisterra ó Navia e ó Padornelo. Notas sobre léxico moderno da Gallaecia e do seu litoral», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.), *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega e Consello da Cultura Galega, 147-192. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>>. [Consulta do 18/03/2021]
- Fernández Rei, Francisco / Carme Hermida Gulías (eds.) (2003): *A nosa fala. Bloques e áreas lingüísticas do galego*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/arquivos/asg/anosafala.php>>. [Consulta do 14/03/2021]
- García Mañá, Luís Manuel (2014): «A fronteira galego-portuguesa», en X. Sousa / M. Negro Romero / R. Álvarez (eds.), *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 55-74. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 13/03/2021]
- Godinho, Paula (2014): «Fronteira, políticas de centro e prácticas da cultura: o “Tratado de límites” de 1964, o interese dos estados e a resistencia da poboación», en X. Sousa / M. Negro Romero / R. Álvarez (eds.), *Lingua e identidade na fronteira galego-*

- portuguesa. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 75-89. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 28/04/2021]
- Gonçalves, Diana (prod. e dir.) (2009): *Mulleres da raia* [Documental]. Tui: Diana Gonçalves.
- LCRTMAD = Cabral, A. M. Pires (2013): *Língua charra. Regionalismos de Trás-os-Montes e Alto Douro*, vol. I A-E, vol. II F-Z. Lisboa.
- Mouzo Villar, Rosa / Carolina Pérez Capelo (2014): «De Vilanova de Arousa a Vila Nova de Foz-Côa: a fronteira galego-portuguesa a estudo a partir dos materiais do ALPI», en X. Sousa / M. Negro Romero / R. Álvarez (eds.), *Língua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 143-170. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 13/03/2021]
- Negro Romero / Marta / Xulio Sousa (2019): «Áreas léxicas e dominios lingüísticos no noroeste da península ibérica», *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 22, 223-239. Dispoñíbel en: <<https://revistas.ucm.es/index.php/MADR/article/view/66861/4564456552362>>. [Consulta do 28/03/2021]
- Pérez Capelo, Carolina (2013): «Os nomes do vento en Galicia e Portugal. Un estudo dos datos do ALPI», *XXIX Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Lingüística*. Coimbra: Faculdade de Letras da Universidade de Coímbra, 23-25. Dispoñíbel en: <https://minerva.usc.es/xmlui/bitstream/handle/10347/9530/Os_nomes_do_vento_Carolina_P_Capelo.pdf?sequence=3&isAllowed=y>. [Consulta do 13/03/2021]
- Pousa Ortega, Helena (2002): «Léxico fronteirizo no Baixo Miño: a pesca con barco», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.), *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega e Consello da Cultura Galega, 245-278. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>>. [Consulta do 14/03/2021]
- Pousa Ortega, Helena (2014): «Os verdadeiros amigos na raia miñota: os cognados», en X. Sousa / M. Negro Romero / R. Álvarez (eds.), *Língua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 225-258. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 16/02/2021]
- Priberam = *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*. Lisboa: Priberam Informática S.A. Dispoñíbel en: <<https://www.priberam.pt/dlpo/>> [Consulta do 12/04/2021]
- Rodríguez Rodríguez, Reyes (2016): «Aproximación dialectal á fala de Entrimo», *Cumieira. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega* 1, 87-116. Dispoñíbel en: <http://webh03.webs.uvigo.es/wp-content/uploads/2016/12/8-REYES-RODR%C3%8DGUEZ-RODR%C3%8DGUEZ_Aproximaci%C3%B3n-dialectal-%C3%A1-fala-de-Entrimo.pdf>. [Consulta do 16/04/]
- Santos Raña, Irene / Soraya Suárez Quintas (2014): «Percepción e actitudes lingüísticas na fronteira galego-portuguesa. Unha aproximación á perspectiva ourensá», en X.

Sousa / M. Negro Romero / R. Álvarez (eds.), *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 91-113. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 14/03/2021]

Sousa, Xulio / Marta Negro Romero / Rosario Álvarez (eds.) (2014): *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Dispoñíbel en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2642>>. [Consulta do 16/03/2021]

TLPGP = Álvarez, Rosario (coord.): *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñíbel en: <<http://ilg.usc.es/Tesouro>>. [Consulta do 08/04/2021].

Vilaverde, Vanessa / Eduardo Maragoto / João Aveledo (prods. e dirs.) (2011): *Em companhia da morte* [Documental]. Santiago de Compostela: Filmes de Bonaval.

Vilaverde, Vanessa (2016): *A fronteira será escrita* [Documental]. Santiago de Compostela: Filmes de Bonaval.

SOBRE A ALTERNANCIA NAS LOCUCIÓNS PREPOSICIONAIS CON *BASE* E *RESPECTO*. ESTUDO CONTRASTIVO GALEGO-ESPAÑOL

*On the alternation in prepositional locutions with base and
respecto. A Galician-Spanish contrastive study*

Antonio Martín Piñero

Universidade de Vigo
antonio3bhe@gmail.com

Resumo: Este artigo aborda a alternancia de preposicións que se dá, en galego e en español, nas locucións preposicionais construídas con *base* e *respecto*. Esa variación, observada en senllos corpus, non só se describe senón que se explica seguindo modelos discursivos e cognitivos (de forma aproximada). O obxectivo é, por tanto, comprobar de maneira contrastiva que preposicións teñen maior ou menor rendibilidade nestas locucións e os motivos pragmáticos que iso poida ter. A alternancia das preposicións nestas linguas —aínda cando existen modelos xa establecidos polas academias da lingua— é abundante e dun grande interese descritivo, dado todo o que implica elixir unha ou outra opción dentro dese paradigma de unidades gramaticais.

Palabras chave: gramática descritiva, locucións preposicionais, lingüística contrastiva, enfoque explicativo.

Abstract: This article deals with the alternation of prepositions in Galician and Spanish in prepositional locutions constructed with *base* and *respect*. This variation, which is present in both corpora, is not only described but also explained according to discourse and cognitive models. The aim is, therefore, to check, in a contrastive way, which prepositions are more or less profitable in these locutions and the pragmatic reasons that this may have. The alternation of prepositions in these languages, even though there are models already established by the respective language academies, is abundant and of great descriptive interest, given all that is involved in choosing one or the other option within this paradigm of grammatical units.

Keywords: descriptive grammar, prepositional locutions, contrastive linguistics, explanatory approach.

1. Introducción¹

A norma, nunha lingua, é un construto artificial que vén referendar unha sorte de convenio tácito establecido entre os falantes: o que a maioría usa, emprega, entende como correcto é a norma. Son moitos os esforzos que tradicionalmente se fixeron desde o prescriptivismo para frear a alternancia e o cambio, para retardar a evolución dun feito natural e propio do sistema lingüístico como é a variación; estes esforzos, en maior ou menor grao dependendo da actitude que se teña fronte á institución reguladora, foron en balde, xa que, como dicía Andrés Bello, a máis alta autoridade lingüística son os falantes.

Dada esta tendencia natural a expandir os contextos de uso e as posibilidades combinatorias dos elementos paradigmáticos no discurso, pódense evidenciar e evidéncianse unha serie de alternancias como as que aquí se tratan. En sintaxe é habitual que, en función da localización xeográfica, sociocultural ou de situación comunicativa, o falante empregue unha ou outra combinación —xeralmente aceptada polo conxunto social, xa que, de non ser así, causaría estrañeza ou rexeitamento—. Para este estudo, obsérvase unha alternancia entre preposicións, que se dá ao redor de dous núcleos: *base* e *respecto*. Aínda que se pode abordar desde unha perspectiva meramente sintáctica, aquí achegárase un enfoque semántico-cognitivo: darase unha explicación á alternancia preposicional máis aló da posibilidade de combinación e conmutación de distintos elementos nun contexto determinado. Desta maneira, avánzase desde un modelo descritivo a un explicativo, que se detallará a continuación no marco teórico. Este artigo é, en calquera caso, unha aproximación á cuestión.

Esta é unha investigación que parte da observación da realidade, de como os falantes, de maneira consciente ou non, alternan estruturas na súa fala espontánea e escrita. Tomando como punto de partida esa experiencia, acudiuse a senllos corpus de español e galego na busca da devandita alternancia entre locucións preposicionais que, neste caso, actuasen como elementos discursivos cun perfil determinado, que tamén se expoñerá nas epígrafes seguintes.

Por tanto, o obxectivo deste artigo non é outro que dar conta da alternancia sintáctica entre estas bases nominais e achegar unha explicación, como punto de partida de futuras investigacións, a esa variación.

¹ O que neste artigo se expón é froito de catro anos de aprendizaxe cursando o Grado en español: Lengua y Literatura na Universidade de La Laguna e mais un ano de Máster en Lingüística Aplicada na Universidade de Vigo. Quede aquí o meu agradecemento a todo o profesorado.

2. Marco teórico

Como se apuntou na introdución, neste artigo hai interese non só por observar e describir o cambio e variación que se dá nestas locucións, os seus contextos e a súa diferenza entre ambas as linguas, senón tamén por achegarse á cuestión desde un enfoque semántico, cognitivo, que se apoie nas teorías descritivistas e forneza unha explicación a ese cambio. Non falamos só dun cambio como elemento textual, de onde se sitúa, senón dun cambio na forma en que a preposición complementa e amplía a matriz semántica de toda a cláusula: *sobre a base de*, por exemplo, sitúa á base, por unha banda, no polo positivo dun punto de referencia disposto de forma vertical (Morera: 1999)² e, por outra, cun matiz semántico nocional de pertenza. Con todo, *en base a* presenta esa mesma palabra como unha situación de localización absoluta (Morera: 1999) e como un movemento de aproximación a un punto determinado. Partimos de que todo cambio na forma implica un cambio no significado, e así se pode asumir e asumimos que o primeiro caso é unha expresión moito menos certa, que non se sitúa plenamente na realidade discursiva, senón sobre ela —é dicir, sen contacto coa ‘superficie’—, e como un feito máis ou menos accidental que depende do contexto.

Pola súa parte, o segundo caso si presenta este marcador discursivo e o argumento que introduce como totalmente apoiado na realidade e cun destino final que chega a esta de xeito seguro, xa sen incerteza. Así, a elección entre estas dúas formas, máis aló do valor e razón do texto, pode acharse na intención ou vontade de compromiso coa mensaxe que tivese o emisor, sexa este absolutamente consciente diso ou non, posto que son eleccións que se fan nun paradigma amplo en apenas un segundo. Esta teoría sobre o español (Morera: 1999), aínda que se centre na devandita lingua, pode extrapolarse ao galego, pois a diferenza de usos e de descrición gramatical da súa base semántica en materia preposicional non dista moito.

De maneira similar sucede con *respecto*: se comparamos as locucións *con respecto a* e *ao respecto de*, temos, no primeiro caso, unha relación positivamente concomitante que se dirixe a un punto final, unha certeza —sitúase á beira do exposto e en dirección directa cara a iso—; mentres que a segunda combinación expresa, primeiro, o movemento de aproximación e, segundo, unha circunstancia espacial de pertenza (Morera: 1999), polo que o discurso —argumento— introducido non se

² Trátase de anotacións da súa obra *Apuntes para una gramática del español de base semántica* (1999-2000), expostas no «Curso sobre Gramática Descriptiva de Base Semántica del Español: Morfología y Sintaxis» na Universidade de La Laguna (2017-2018). Por ese motivo, cítanse sen páxina.

entende establecido xunto, senón en constante movemento. Isto non indica, necesariamente, maior incerteza, pero si unha distinta vía de relacionarse o emisor coa súa mensaxe, de expresar a súa situación cara a este.

Mais non só a elección paradigmática das preposicións se establece por cuestións de inferencia cognitiva, senón tamén, dentro dun rexistro (semi)formal, por presión da norma. Para o galego, a Real Academia Galega (RAG) propón como *preferibles* as formas «Ao respecto» e «A respecto de», xa que refire a estas ao resto de combinacións que recolle; e, para *base*, a pesar de non achegar directamente un exemplo ou recomendación, emprega a locución «Sobre a base de» no seu Dicionario en liña (RAG 2021: s.vv. *respecto* e *base*, respectivamente). Para o español, a Real Academia Española (RAE), sinala como preferentes para *respecto* e *base*, respectivamente: «con respecto a», «con respecto de», seguidas de «respecto a», «respecto de»; «sobre a base de», «con base en», e recomenda evitar o uso de «en base a» (RAE 2021: s.vv. *respecto* e *base*, respectivamente). Visto isto, e dado o apego que existe no plano de expresión culto pola norma académica, pódese supoñer que no devandito rexistro se empregarán estas formas recomendadas.

Compararanse as dúas linguas porque, aínda que a diferenza de vontade comunicativa depende da persoa, do que queira expresar, esta elección non se pode dar se o paradigma e a conmutación combinatoria dunha lingua concreta non o permiten: en español, por exemplo, non pode combinarse a forma *respecto* coa preposición *ante*, **ante respecto de*, porque socialmente non se deu. Do mesmo xeito, en galego, tampouco se pode esperar unha combinación do tipo **por base en* —así se poderían enumerar exemplos para a gran maioría de preposicións de ambas as linguas—. O que pretende a comparación é observar que padrón ou tendencia son os que predominan en cada sistema, sobre a base dos corpus consultados.

Finalmente, cómpre chamar a atención sobre o feito de que non todos os exemplos son válidos na práctica, xa que o que aquí se busca son marcadores discursivos cun sentido nocional, que expresen idea, vontade, pensamento, aínda que logo se oriente de xeito espacial ou de pertenza. Non se admiten a estudo construcións que expresen sentidos físicos, aínda que sexan propios da palabra nuclear, como «sobre a base de terra batida crecen mellor as plantas». O referido ás eleccións de exemplos válidos para a análise discútase a continuación.

3. Metodoloxía e corpus

Para este estudo, unha vez advertida na contorna unha posible variación discursiva, realizouse unha procura de cada un dos núcleos nominais das locucións preposicionais. Así, para o caso do español, fixéronse dúas procuras en *SketchEngine*, no corpus *SpanishWeb2018*, dos exemplos en contexto dos lemas *base* e *respecto*; e, para o galego, unha procura homónima no corpus TILG. Nas devanditas buscas non se engadiu ningunha preposición concreta, senón que se consultou unicamente o lema e fóronse seleccionando os exemplos pertinentes.

Aínda que para o *SketchEngine*, entre todos os resultados, puido especificarse unha mostra aleatoria, que evitase seguir un padrón determinado, no que se refire ao TILG a procura reduciuse a unha orde por ano. Isto supón o inconveniente de ter varios exemplos do mesmo autor; pero, por outra banda, dada a extensión da mostra (80 exemplos, 20 para cada caso), hai distintos autores representados e incluso se atopou variación dentro do mesmo. Ademais, en xeral, como xa se apuntou, non é esperable unha variación preposicional máis aló de dúas ou tres unidades conmutables, polo que o interesante é tamén estudar o contexto e vontade en cada caso. Finalmente, no que atinxe á clasificación dos verbos, acudiuse á ferramenta de ADESSE.

Estes foron os parámetros medidos en cada exemplo:

- Localización (autor(a), obra, ano, medio, canle).
- Rexistro do exemplo (se é (semi)formal ou (semi)informal).
- Contexto dereito (a palabra ou conxunto da palabras á dereita da locución).
- Tipo de palabra nuclear dereita (a nocionalmente ligada á locución).
- Contexto esquerdo.
- Tipo de palabra nuclear esquerda.
- Preposición dereita.
- Preposición esquerda.
- Posición da locución respecto ao verbo (anteposta ou posposta).
- Tipo de proceso verbal (clasificación ADESSE).
- Relación co verbo: se é non argumental.
- Pausa discursiva? (antes ou despois da locución).
- Tras a locución hai información nova?

Estes parámetros pretenden medir tanto relacións sintácticas, de colocación, como nocionais (con que elemento está máis estreitamente ligada a locución). En ocasións resulta difícil delimitar e designar estes elementos, dada a falta de contexto que presentan algúns dos exemplos extraídos. Outro inconveniente, xa referido á elección de exemplos, é que non en todos se establece unha relación nocional, especialmente no caso de *base*, que é empregada en moitas ocasións como un punto de referencia espacial («sobre a base dunha terra fértil crecen mellor as plantas») e mesmo como un lugar físico («a base das operacións» / «a placa base»), o cal levaba a descartar moitos exemplos e a expandir a procura. Tamén no galego se deu o problema da coincidencia de significante entre *respecto*, ‘cortesía, favor cara a alguén’ e o *respecto* que ocupa a locución preposicional. Todos foron, en calquera caso, inconvenientes á hora de seguir buscando, pero non se atoparon problemas durante esta investigación.

Foron un total de 80 exemplos, 20 para cada grupo. Os resultados, dado o seu carácter escrito, móvense entre a semiinformalidade e a (semi)formalidade, aínda que de cando en vez se deu un rexistro informal. Polo demais, son exemplos posteriores ao ano 2000, recollidos tanto de libros (para o galego) como da web (para o español), e con autoría de distinto xénero e idade (factores que non se terán en conta, xa que para o español non hai constancia disto).

Unha vez vistas as características xerais da mostra e a metodoloxía, pasaremos á análise dos datos. Posto que se trata dunha mostra extensa, lanzarase unha serie de táboas-resumo dos datos que permitan unha análise clara destes.

4. Análise dos resultados

A continuación expoñeranse o gráficos-resumo³ da análise aplicada a cada un dos oitenta exemplos que compoñen esta mostra. Partirase das gráficas para ir explicando o obtido e, finalmente, facer as consideracións oportunas para a interpretación.

Os resultados analizaranse, primeiro, dentro de cada lingua e, logo, como contraste entre ambas. Existen catro grupos: locucións formadas con *base* en español, locucións formadas con *respecto* en español, locucións formadas con *base* en galego e locucións formadas con *respecto* en galego⁴.

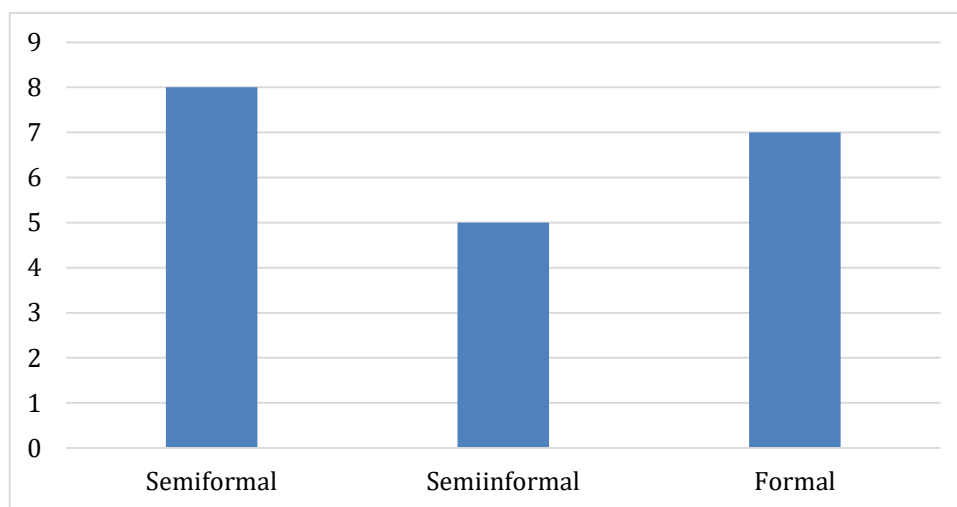
³ Elaboráronse usando a ferramenta estatística *Jamovi*.

⁴ Os exemplos nomearanse co número do apartado correspondente ao núcleo e á lingua (que figura no corpus) máis a letra que se lle asignou; por exemplo, 1.1. h; 1.2. b; 2.1. s; 2.2. j.

4.1. *Base*

4.1.1. *Español*

Neste grupo, como xa se sinalou, recorreuse á ferramenta de procura en corpus *SketchEngine*. Dunha mostra aleatoria de 200 contextos, os 20 exemplos válidos para este estudo obtivéronse tras consultar 155 deles. Estes son os datos que lanzou esta sección da mostra.

Gráfica 1. Rexistro do exemplo (BE)⁵.

Este primeiro gráfico mostra a tendencia para o español dos usos de *base* en relación co rexistro, de máis a menos formal. Non se obtivo ningún exemplo claramente informal; máis ao contrario, todos se moveron na liña da formalidade discursiva, coas características que iso implica (máis apego á norma, máis coidado na escritura etc.). Exprésase aquí, en calquera caso, o dado en todos os usos con *base* como núcleo; a alternancia preposicional verase en representacións seguintes, que é onde verdadeiramente se amosa ese apego ou non á norma académica.

Canto aos contextos dereito e esquerdo, as Táboas 1 e 3 dan conta da súa variación, e as táboas 2 e 4 da variación do seu núcleo nocional⁶:

⁵ BE = Base, español; o mesmo para Respecto (R) e Galego (G).

⁶ Este é a palabra coa que está nocionalmente relacionada a locución, non necesariamente a máis próxima no texto.

Contexto dereito (BE)			
Niveis	Casos	Frecuencias (%)	Frecuencias acumuladas (%)
Oración	7	35.0 %	35.0 %
Nome común	13	65.0 %	100 %

Táboa 1. Contexto dereito (BE).

Tipo de palabra nuclear dereita (BE)			
Niveis	Casos	Frecuencias (%)	Frecuencias acumuladas (%)
Verbos	3	15.0 %	15.0 %
Nome común	16	80.0 %	95.0 %
Nome propio	1	5.0 %	100 %

Táboa 2. Palabra nuclear dereita (BE).

Contexto esquerdo (BE)			
Niveis	Casos	Frecuencias (%)	Frecuencias acumuladas (%)
Oración	15	75.0 %	75.0 %
Texto	2	10.0 %	85.0 %
Nome común	2	10.0%	95.0%
Nexo	1	5.0 %	100 %

Táboa 3. Contexto esquerdo (BE).

Tipo de palabra nuclear esquerda (BE)			
Niveis	Casos	Frecuencias (%)	Frecuencias acumuladas (%)
Verbo	14	70.0 %	70.0 %
Complexo	2	10.0 %	80.0 %
Nome común	3	15.0 %	95.0 %
Nexo	1	5.0 %	100 %

Táboa 4. Palabra nuclear esquerda (BE).

Nestas táboas pódese observar como se comporta o que rodea a locución, o tipo de palabra que tende a aparecer nas marxes da locución. Isto é importante, xa que as locucións empregadas como elemento discursivo necesitan dun contexto determinado para aparecer nun texto e, como norma xeral, debe ter coherencia o elemento que lle segue. No contexto dereito —tras a locución—, apréciase que hai maior concorrencia de nomes comúns (65%), como no seguinte exemplo⁷: (1.1. h): «[...] que tiene como función "re-producirlo" en la lengua meta, deberá decidir respecto de la traducción, por un lado, EN BASE A *su propio criterio profesional*⁸ y, por otro [...]», sendo por tanto o nome común o núcleo máis habitual para este contexto (80%) (ídem 1.1. h). Pola súa banda, no contexto esquerdo existe maior liberdade combinatoria, xa que se trata do contexto que dá pé á locución e depende, á súa vez, do resto do texto. Así, hai exemplos dun contexto oracional (75%), de nome común (10%), que reside nun nexo (5%), e do texto (10%) propiamente dito. Con *texto*, referímonos, xeralmente, a que non hai unha construción claramente relacionada coa locución, tanto para este caso de *base* como para *respecto*, e en ambas as linguas, senón que a antecede unha pausa discursiva longa (punto), unha cadea de elementos ou falta información no corpus sobre ese antecedente. No caso do nexo adoita tratarse doutro marcador textual que serve de apoio ou pausa discursiva leve para introducir a locución, coma en:

(1.1.d): «[...] de GEI. Los pasos que se podrían adoptar, siempre respetando la matriz energética de cada país latinoamericano, y EN BASE A *sus economías serían relacionadas a*: una participación mínima de entre 20-35% de energías renovables en la [...]».

Vese, ademais, un contexto dereito oracional. No caso de *texto*, o núcleo é *complejo* porque non hai unha soa palabra de referencia.

Pasemos xa ao principal obxectivo deste traballo: a alternancia preposicional nestas locucións. Primeiro veremos a combinatoria á esquerda e dereita do núcleo. As preposicións dadas nestes casos son as máis ou menos esperables: *sobre*, *con*, *en*, *de*, *a*, tendo en conta, ademais, as restricións da súa combinatoria. Lembremos que a primeira *recomendación* da RAE era cara ao uso de «sobre a base de» e que, de feito, sinala que é «preferible evitar el uso de *en base a*». Os datos, con todo, son moi reveladores: *en* concentra o 50% dos exemplos, fronte ao 25% de *sobre*, o 20% de *con* e un 5% para *de*. A presión normativa, aínda que se trataba de textos con tendencia á formalidade, non sería aquí un factor que inclinase a balanza cara a un ou outro lado. No lado dereito, consecuentemente, a maior porcentaxe é para *a* (50%), logo *de* (30%)

⁷ Todos os exemplos extraídos son [sic].

⁸ Cursiva engadida para destacar o elemento correspondente.

e por último *en* (20%). Comprobemos nos seguintes exemplos (1.1.i; 1.1. m; 1.1. n; 1.1.ou) se, como se apuntaba no marco teórico, pode percibirse un cambio nocional dado o cambio formal.

(1.1.i) «[...] se pueda. Así nos va en este país. Juan, Buenos Aires Cuando me toca pronunciarme sobre la pena de muerte, no lo hago EN BASE A mi cercanía personal al asesino o a la víctima. Me posiciono en contra por razones éticas, morales y socio-políticas, [...]».

A preposición máis importante é a esquerda, xa que establece a relación en primeiro lugar da locución co texto, é a que o sitúa nun ou outro estado. *En* presenta unha «situación de ubicación absoluta» (Morera: 1999), o cal é o máis apropiado para o sentido que ten o texto: o falante tense que posicionar, situar nun punto concreto, aínda que sexa de forma nocional, «me posiciono», e fala desde unha situación concreta, «mi cercanía», e non simplemente dunha localización imaxinaria. Comprobemos, doutra banda, o que sucede ao alternar *en* por *sobre* no seguinte exemplo:

(1.1.m) «[...] extravertido: Este tipo se da más frecuentemente en los hombres, es un individuo que elabora sus teorías SOBRE LA BASE DE datos objetivos, obtenidos por medio de la percepción sensorial o extraídos de la cultura; la emoción y otros [...]».

Aquí, a preposición indica unha «situación de ubicación relativa [non absoluta, como *en*] en el polo positivo de un punto de referencia dispuesto de forma vertical» (Morera: 1999), unha definición que concorda co sentido dubitativo do texto, case despectivo: «este tipo se da [...] es un individuo que [...]», e fai referencia a «teorías». Estamos, por tanto, no que atingue ás suposicións, as ideas, o que non se sitúa na realidade, senón sobre ela, sen contacto coa súa superficie porque aínda non foi concretado.

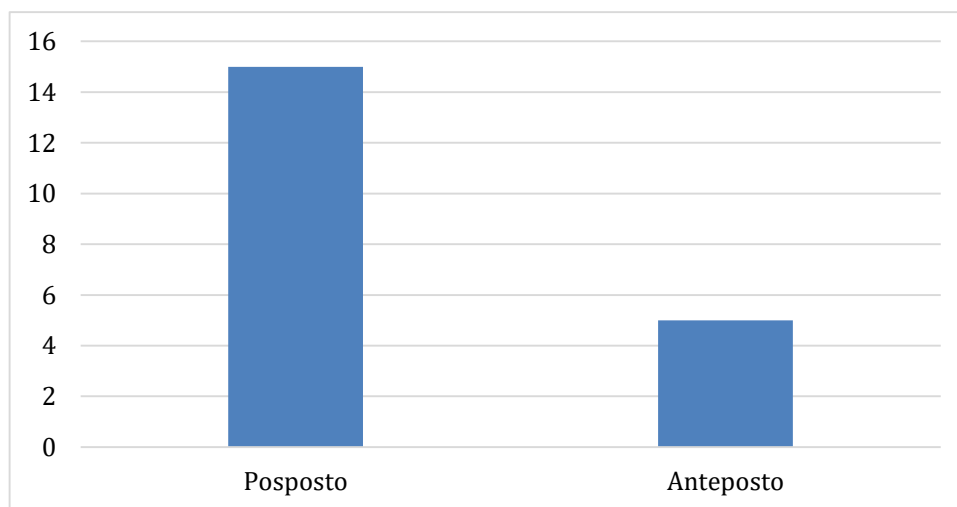
(1.1.n) «[...] religión sin números no hablo. Todas las empresas tienen que cumplir la legalidad. Efectivamente, pero partamos DE LA BASE DE que el Estado Catalán que se cree de la nada va a ser ilegal. Ergo todo tu razonamiento cae cual castillo de naipes. Keep [...]».

Para o exemplo anterior temos *de*, un «movimiento de alejamiento visto desde el origen» (Morera: 1999), xa que, como indica o verbo «partamos», o falante expresa unha situación en movemento e non un punto estático do discurso, o cal pode deberse a que se fala de algo pasado, xa sabido, unha base asentada xa hai tempo; por iso se ve «desde a orixe».

(1.1.o) «[...] a su fin y quienes ahora ostentan el cargo, lo hacen en medio de la ilegalidad, son unos usurpadores realmente". CON BASE EN estas condiciones, la actual dirigencia sindical usurpa funciones. De hecho hasta el momento tampoco ha informado [...]».

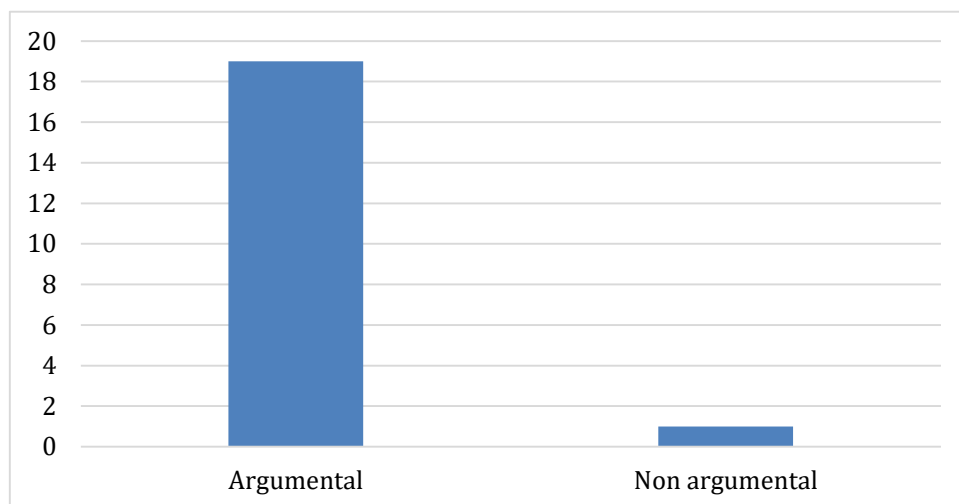
Neste caso, a preposición *con* defínese como «situación de acompañamento positivo respecto dun punto de referencia» (Morera: 2000) e, entre os seus moitos matices conceptuais, aquí téguese da significación de posesión nun sentido conceptual de confianza: xa que existe a confianza que dan «estas condicións, a actual dirixencia sindical usurpa funcións». Pódese entender, mesmo, cun matiz de instrumento: «*usando* estas condicións...». Estas eleccións non parten dun coñecemento activo da teoría descritiva, senón que esta teoría parte, precisamente, das devanditas eleccións, da súa recompilación: o falante límitase a facer unha selección inconsciente do que máis frecuentemente concorre nun ou outro contexto. Nos demais exemplos do corpus tamén se poden observar estes matices, pero elixíronse os máis claros a modo de ilustración. Continuemos cos demais parámetros medidos.

Na Gráfica 2 móstrase a posición da locución con respecto do verbo: se esta se deu anteposta (25%) ou posposta (75%). O verbo que se toma de referencia é o nocionalmente máis próximo á locución, ben porque depende directamente dela, («[...] SOBRE LA BASE DE *adaptarse* a los "requerimientos de la organización productiva" [...]», ej. 1.1.f), ben porque rexe a súa aparición («[...]la única duda *es* EN BASE A si [...]», ej. 1.1.a).

Gráfica 2. Posición da locución (BE).

Por outra banda, a Gráfica 3 lanza os resultados para a relación co verbo: se é argumental (e depende directamente del) ou se non o é (e enténdese con certa independencia semántica). Hai exemplos nos que, malia se dar un verbo central que se toma como referencia para situar a locución, este elíxese porque non hai outro co que comparala, sendo, por tanto, non argumental. Un 95% dos verbos foron argumentais.

Gráfica 3. Relación co verbo (BE).

Aínda que este estudo se centre na combinatoria sintáctica e semántica preposicional, é moi interesante poder aproximarse á estrutura dos textos ao redor dos distintos marcadores textuais, segundo a súa natureza, e como isto pode variar en dúas linguas próximas coma o español e o galego; e, máis aínda, como un cambio do núcleo da construción pode tamén producir alteracións nesa disposición textual. Agora, coa axuda de ADESSE, veremos que tipo semántico tiñan os verbos nestes exemplos e se predominou algún (Táboa 5). Tras iso verase se a locución foi introducida por unha pausa discursiva e se antecedeu a información nova no texto (Gráficas 4 e 5).

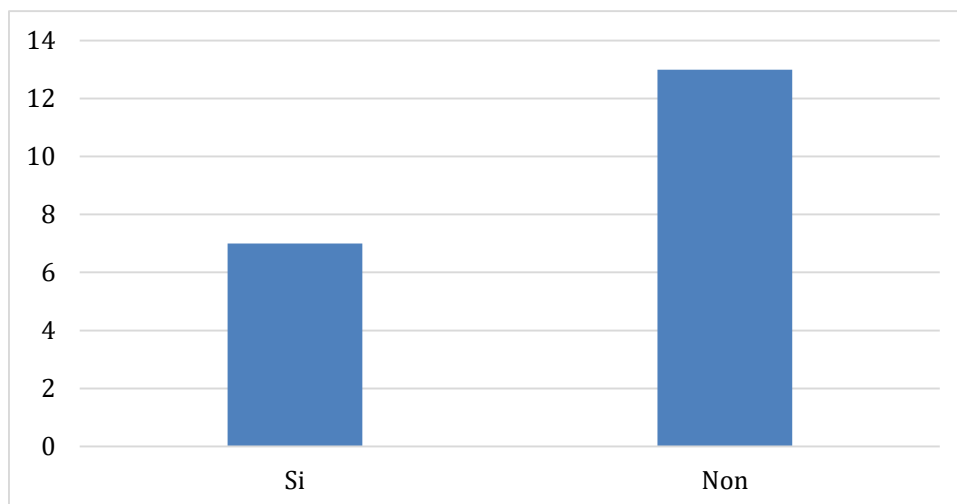
No que ao tipo de proceso verbal respecta, non parece que haxa ningunha tendencia significativa cara a un caso concreto. Si se dá, con todo, unha inclinación perceptible cara a verbos de pensamento, abstractos (atribución, relación, sensación, indución, coñecemento, orientación) e de movemento, físico ou nocional (cambio, adquisición, usurpación), un feito que se podería relacionar coa natureza da preposición correspondente. Pódese facer, por tanto, unha división por grupos de verbos:

- (1) adquisición, atribución, relación e propiedade;
- (2) cambio, desprazamento, creación e orientación;
- (3) causación, indución;
- (4) comunicación e comunicación + competición;
- (5) coñecemento e sensación; e
- (6) usurpación, sen grupo.

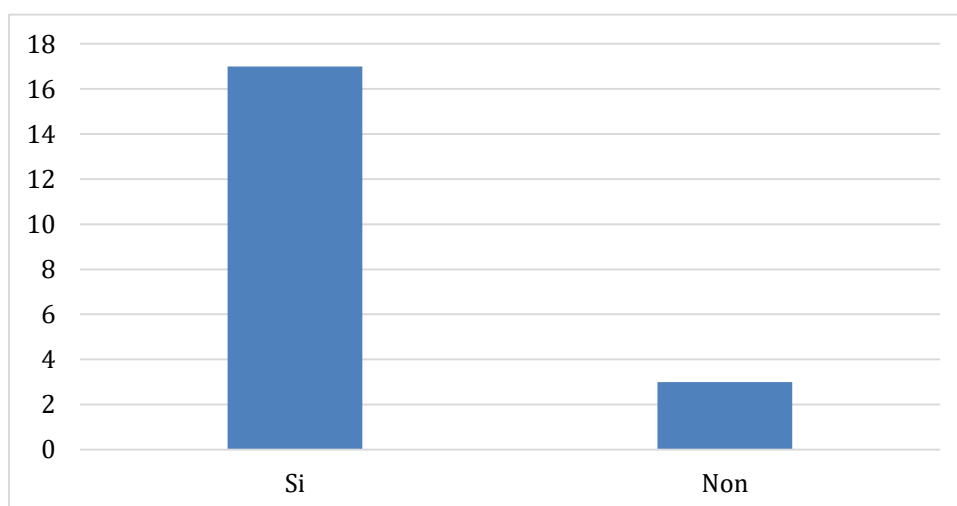
Tipo de proceso verbal (clasificación ADESSE) (BE)			
Niveis	Casos	Frecuencias (%)	Frecuencia acumulada (%)
Atribución	2	11.8 %	11.8 %
Cambio	1	5.9 %	17.6 %
Adquisición	1	5.9 %	23.5 %
Causación	1	5.9 %	29.4 %
Comunicación + competición	1	5.9 %	35.3 %
Relación	1	5.9 %	41.2 %
Desprazamento	2	11.8 %	52.9 %
Usurpación	1	5.9 %	58.8 %
Sensación	1	5.9 %	64.7 %
Indución	1	5.9 %	70.6 %
Creación	1	5.9 %	76.5 %
Propiedade	1	5.9 %	82.4 %
Orientación	1	5.9 %	88.2 %
Coñecemento	1	5.9 %	94.1 %
Comunicación	1	5.9 %	100 %

Táboa 5. Proceso verbal (BE).

As gráficas seguintes 4 e 5, sobre a existencia ou non de pausas discursivas ou a introdución ou non de información nova relaciónanse co foco comunicativo e o tema do discurso: onde haxa unha pausa previa á locución (37% dos casos), xa sexa por unha pausa total (punto) ou leve (comas), faise unha separación e focalización na locución e o que esta introduce; doutra banda, pódese usar e de feito úsase a locución para engadir información nova tematizada (85% dos casos). En calquera caso, esta focalización xa existe mediada pola propia inclusión de elementos discursivos como os que aquí se estudan, e o que un elemento trátase ou non de información nova non o exime de ser tratado como destacado dentro do discurso. Isto verase máis claramente en *respecto*.

Gráfica 4 Pausa discursiva (BE).

Gráfica 5. Información nova (BE).

Expostos os datos e explicacións pertinentes, por extenso, para cada un dos parámetros medidos nas locucións construídas con *base* en español, abordaranse os seguintes puntos dunha forma máis esquemática, que non caia na repetición da información xa dada. Seguirase a disposición indicada: unha vez que se presentan os resultados dunha estrutura para ambas as linguas, compáranse entre si e insírese a análise.

4.1.2. Galego

Á hora de achar as locucións con *base* no corpus do TILG, os exemplos extraéronse entre as 200 primeiras entradas, dispostas por orde de ano. Fixéronse as mesmas consideracións inclusivas e excluíntes que para o español. No que ao rexistro dos exemplos se refire, mentres que para o español foi semiformal ou formal o 85% dos casos, para o galego foi o 65%, cunha notable diferenza entre os exemplos formais, que en español ascendía a sete e en galego redúcese a un. Isto pode indicar unha tendencia do español para usar as locucións construídas con *base* en contextos máis formais ou, mellor, a tendencia para evitar o seu uso en contextos comunicativos máis informais⁹.

Observemos agora, nas Táboas 6 e 7, o tipo de contexto dereito e esquerdo que rodeou as locucións galegas.

Contexto dereito (BG)			
Niveis	Casos	Frecuencia (%)	Frecuencia acumulada (%)
Oración	9	45.0 %	45.0 %
Nome común	9	45.0 %	90.0 %
Nome propio	1	5.0 %	95.0 %
Adxectivo	1	5.0 %	100%

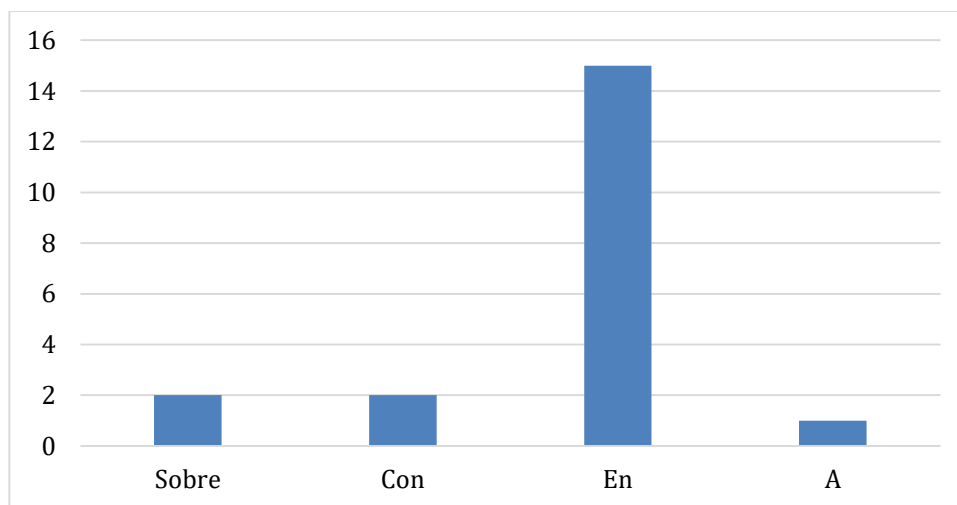
Táboa 6. Contexto dereito (BG).

Contexto esquerdo (BG)			
Niveis	Casos	Frecuencia (%)	Frecuencia acumulada (%)
Oración	14	70.0 %	70.0 %
Texto	3	15.0 %	85.0 %
Nome común	2	10.0 %	95.0 %
Nexo	1	5.0 %	100 %

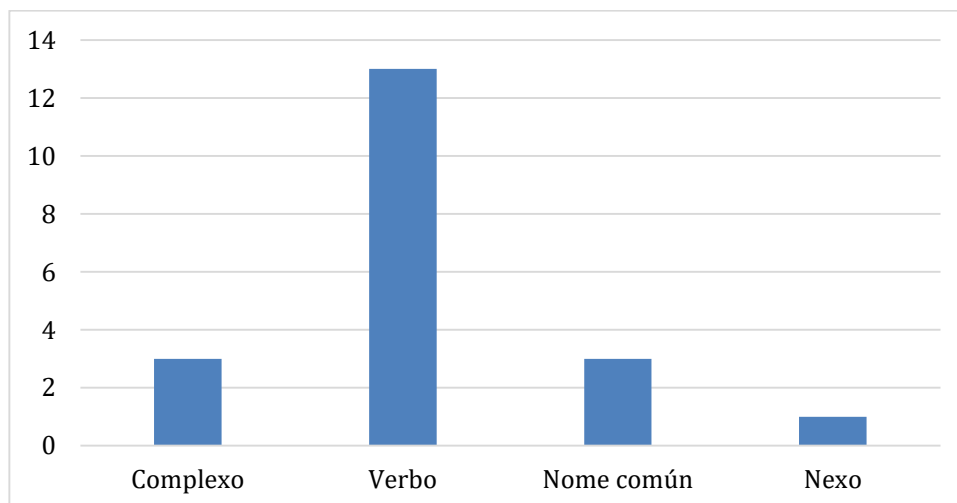
Táboa 7. Contexto esquerdo (BG).

⁹ Dúas aclaracións: por unha banda, necesitaríase un maior número de exemplos para asegurar os resultados da comparación, por iso se fala de *tendencia*; por outra, son todos exemplos de texto escrito, o cal pode limitar a expresión da informalidade nalgúns casos, aínda que se tratase dun texto en liña.

A continuación, trataremos as palabras nucleares á dereita (Gráfica 6) e á esquerda (Gráfica 7). Antes diso, sinalemos como o contexto dereito, en galego, abriuse máis: en español só había nomes comúns (65%) e oracións (35%), en tanto que en galego atopamos oracións (45%), nomes comúns (45%), nomes propios (5%) e adxectivos (5%). Á esquerda, antes da locución, en galego déronse datos case iguais aos do español, 70% oracións, 15% texto, 10% nome común e 5% nexos; o español difire destes datos nun 5% que lle gañan as oracións aos textos.

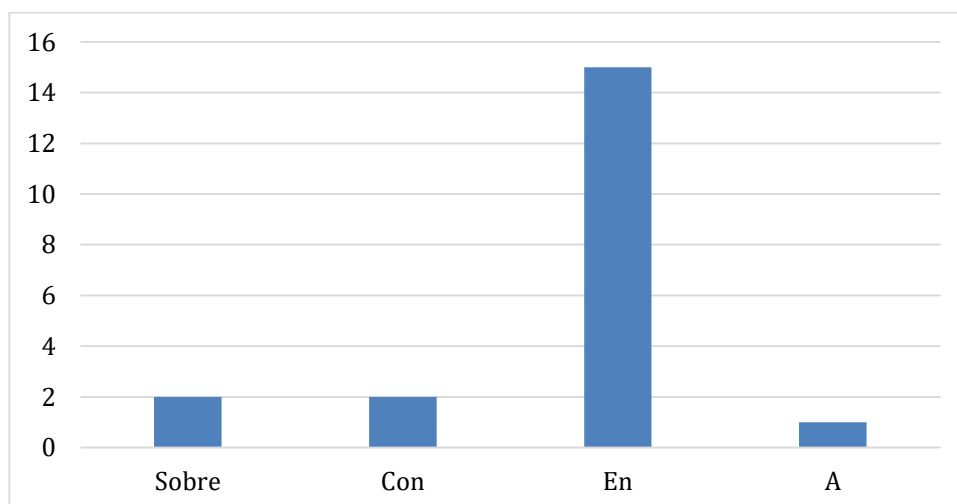
Gráfica 6. Palabra nuclear dereita (BG).

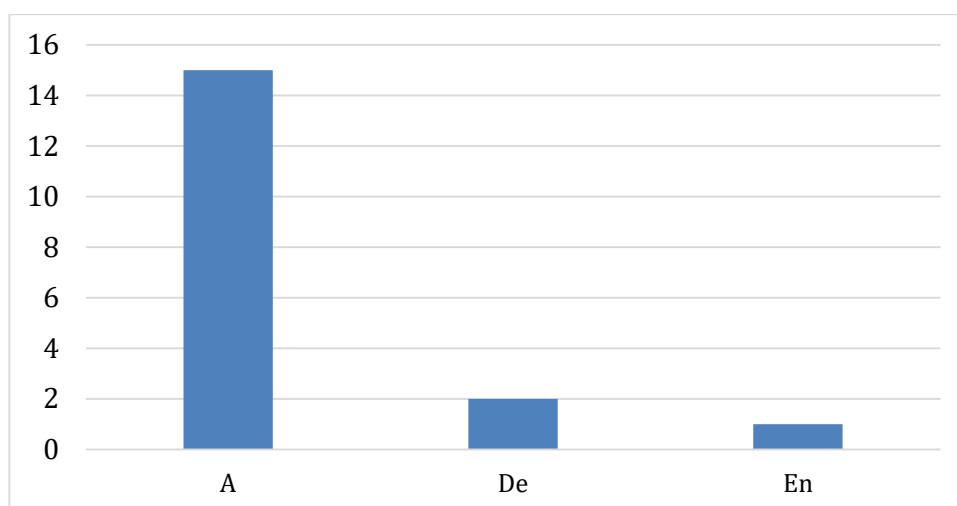
Gráfica 7. Palabra nuclear esquerda (BG).

Neste caso, a palabra nuclear dereita máis habitual mantense como o nome común (85% fronte a 80% do español). No lado esquerdo, mantense igualmente o verbo, cun 65% dos casos en galego e un 70% en español.

Analicemos o comportamento e alternancia das preposicións, e se se pode dar a mesma explicación para esta lingua.

Gráfica 8. Preposición esquerda (BG).

Gráfica 9. Preposición dereita (BG).

Como se pode apreciar, no lado esquerdo hai unha gran preferencia por usar *en* (68% en comparación co 50% do español), e un emprego en menor medida de *sobre*, 12,5% fronte ao 25% da lingua anterior. Neste caso, aínda que a RAG non se mostra tan contundente como a española, si que existe unha guía implícita cara ao uso de *sobre a base de*; é tamén evidente que resultou unha recomendación desatendida, polo menos nestes exemplos. No lado dereito, *a* supón o 83,3% dos exemplos, mentres que en español era só no 50%. Pero acudamos á realidade concreta do corpus para estudar as posibles causas da alternancia, cos exemplos 1.2.e; 1.2. r; 1.2.s.

(1.2.e) «[...] está artellado a partir de unha de as Constitucións máis completas de ou mundo e que esta se elaborou EN BASE A ou voto de ou vinte de maio que , como é ben sabido , gañou ou Presidente por [...]».

A situación de localización absoluta especialízase no exemplo anterior nun sentido material, de punto de partida, como unha maneira de presentar unha situación sólida —neste caso, avalaría a solidez da constitución por ter a súa orixe no voto.

(1.2. r) «[...] para poder establecer un modelo que axude a identificar espazos de actividades metalúrxicas especializadas , SOBRE A BASE que nos dá ou presente (e pasado) etnográfico . Ou espazo de ou ferreiro con adicación a [...]».

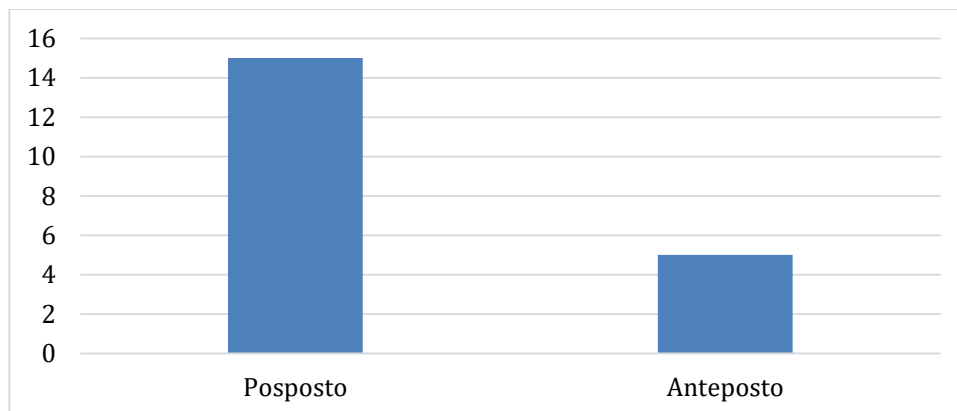
A localización relativa que se mostra no caso anterior ao elixir esta preposición pode vir dada por unha situación temporal dos feitos: «a base que nos dá ou presente (e pasado) etnográfico». Cando un feito non se sitúa de forma universal ou nociónal espacial senón temporal, adoita atribuírselle un grao de inestabilidade, de relatividade.

(1.2. s) «[...] dura realidade de ou país . Sobre todo , a tremenda taxa de paro , que tan só flutúa CON BASE EN vos poucos traballos que se crean de camareiro , peón da construción ou mozo para todo [...]».

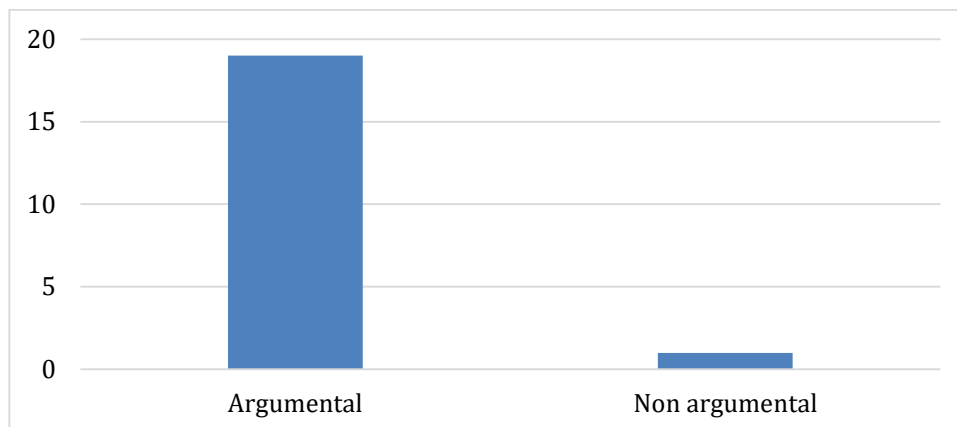
Nesta preposición, pódese recorrer ao seu matiz positivamente concomitante, xa que a «taxa de paro» flutúa á vez, acompañando, a «vos poucos traballos que se crean», e non sobre eles ou neles, xa que non é unha localización determinada senón dependente dun continuo cambio.

Evidénciase nestes exemplos do galego que, aínda que sexan linguas próximas, a alternancia de matices semánticos asociados a unha ou outra preposición non se percibe de forma tan clara. Aínda así, hai unha escaseza de exemplos que non sexan da preposición *en*, que dificulta tamén atopar exemplos ilustrativos.

Pasemos, pois, á posición da locución respecto ao verbo (Gráfica 10), e á relación con este (Gráfica 11):

Gráfica 10. Posición da locución (BG).

Gráfica 11. Relación co verbo (BG).

Existe, igualmente e na mesma porcentaxe (75%) ca en español, unha preferencia pola locución posposta, do mesmo xeito que unha relación co verbo de carácter argumental, coma a que se establece no exemplo seguinte, onde *en base a* se relaciona directamente co exposto:

(1.2. l): «[...] xuízo en ou que eu fun un de vos avogados defensores (con pouco éxito, desgraciadamente) . EN BASE A ou anteriormente exposto , quero facer un firme chamamento a esta Asociación para que se pronuncie sobre a [...] [sic]».

Continuando coa caracterización dos verbos, na seguinte Táboa 8 atópanse clasificados por tipo semántico. De novo, non hai grandes tendencias a unha ou outra caracterización, máis alá das mencionadas para o español como tendencias aglutinantes.

Tipo de proceso verbal (clasificación ADESSE) (BG)			
Niveis	Casos	Frecuencia (%)	Frecuencia acumulada (%)
Atribución + percepción	1	5.6 %	5.6 %
Petición	1	5.6 %	11.1 %
Cambio	2	11.1 %	22.2 %
Disposición	1	5.6 %	27.8 %
Atribución	1	5.6 %	33.3 %
Adquisición	2	11.1 %	44.4 %
Creación	1	5.6 %	50.0 %
Valoración	2	11.1 %	61.1 %
Fase	1	5.6 %	66.7 %
Relación	1	5.6 %	72.2 %
Transferencia	1	5.6 %	77.8 %
Percepción + relación	1	5.6 %	83.3 %
Coñecemento	1	5.6 %	88.9 %
Comunicación	1	5.6 %	94.4 %
Percepción	1	5.6 %	100 %

Táboa 8. Tipo de proceso verbal (BG).

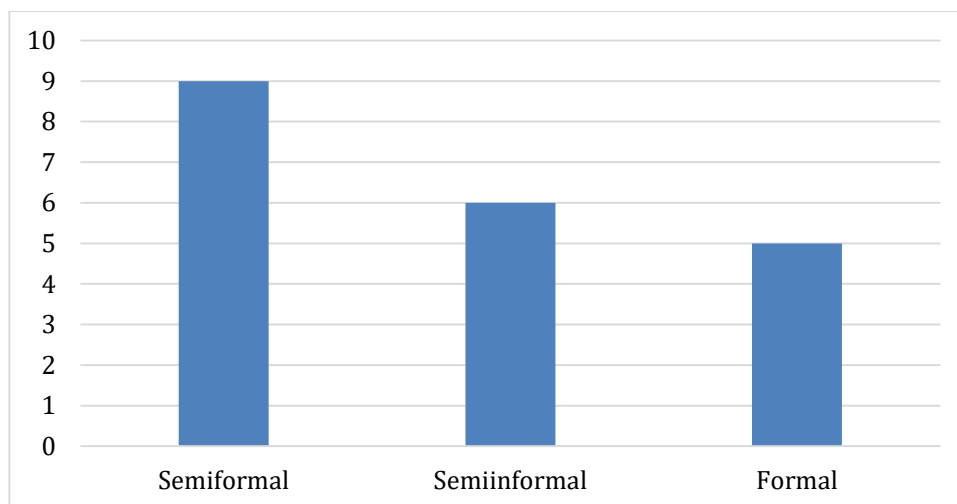
Finalmente, para a pausa discursiva presenta os mesmos datos que o español, un 65% de exemplos non a teñen; na inserción de información nova tras a locución, esta dáse nun 90% dos casos (5% máis que en español). As estratexias focalizadoras serían as mesmas, a locución actúa por si soa como un elemento focalizador, polo que podería resultar redundante engadir máis construcións, pausas ou chamadas de atención nese sentido.

4.2. *Respecto*

Seguirase o mesmo esquema, primeiro unha lingua e, logo, xunto aos datos da seguinte, establecerase a comparativa. Non se fará, doutra banda, unha comparativa entre as dúas locucións xa que, aínda que poden ter correspondencias nalgún dos seus matices, non son a mesma cousa nin aparecen nos mesmos contextos.

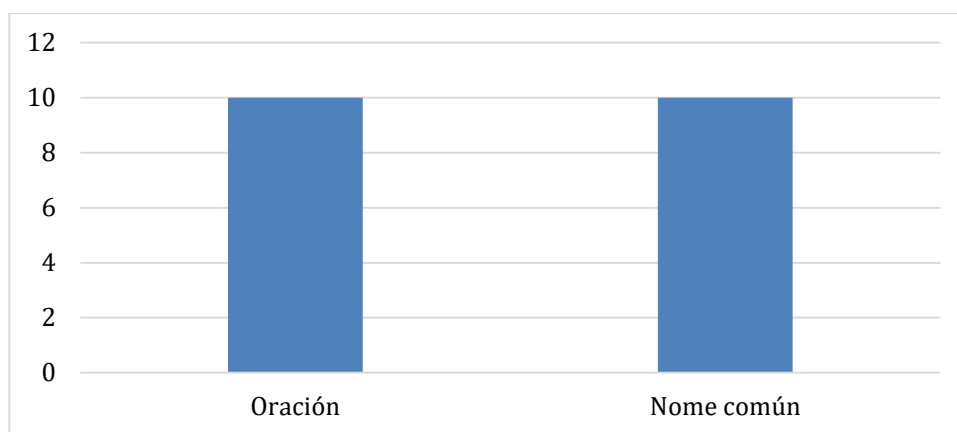
4.2.1. Español

En primeiro lugar, o rexistro do exemplo, na Gráfica 12. Pódese observar certa tendencia para aparecer nos tres contextos (tampouco nesta locución houbo casos de rexistro claramente informal).

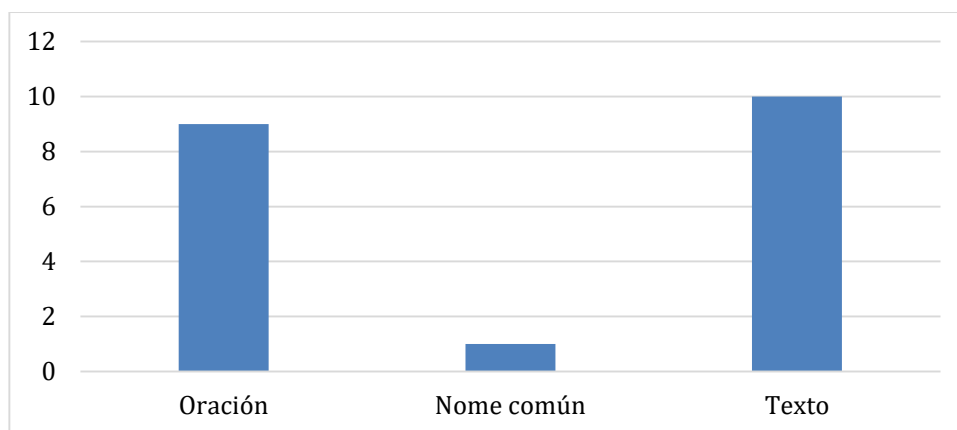

Gráfica 12. Rexistro do exemplo (RE).

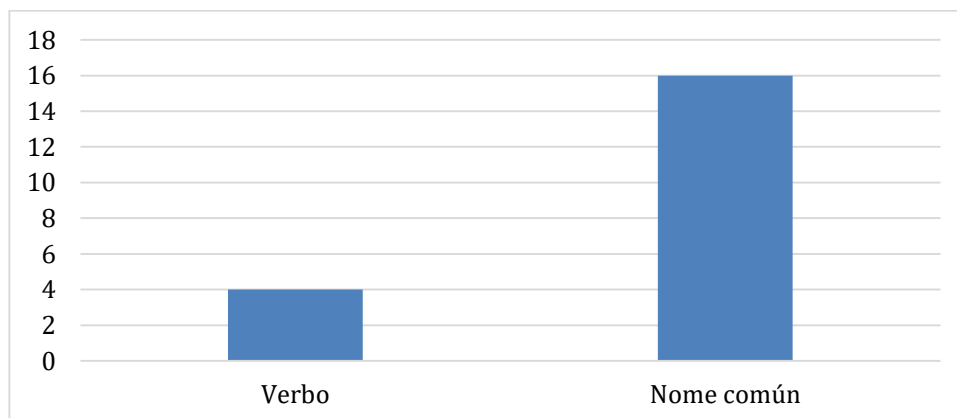
A seguir amósanse os contextos dereito e esquerdo e os seus núcleos (Gráficas 13 a 16). Como se ve, no hai gran variación entre estes, e a alternancia que se dá amósase de forma bastante estable nesta locución.

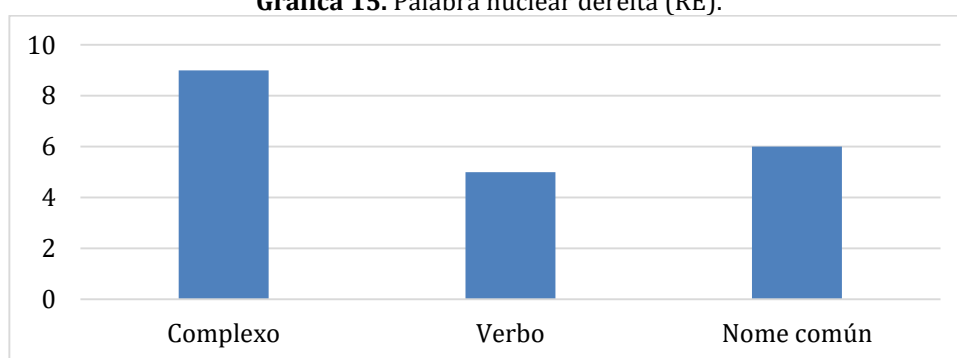
Gráfica 13. Contexto dereito (RE).

Gráfica 14. Contexto esquerdo (RE).

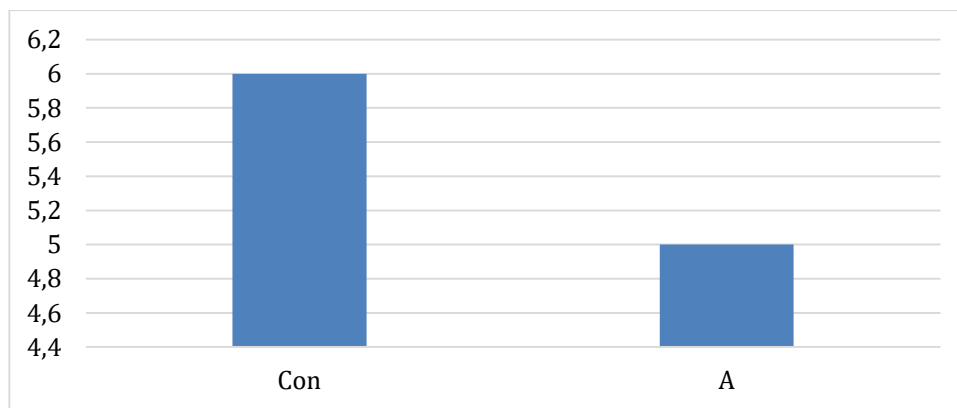
Gráfica 15. Palabra nuclear dereita (RE).

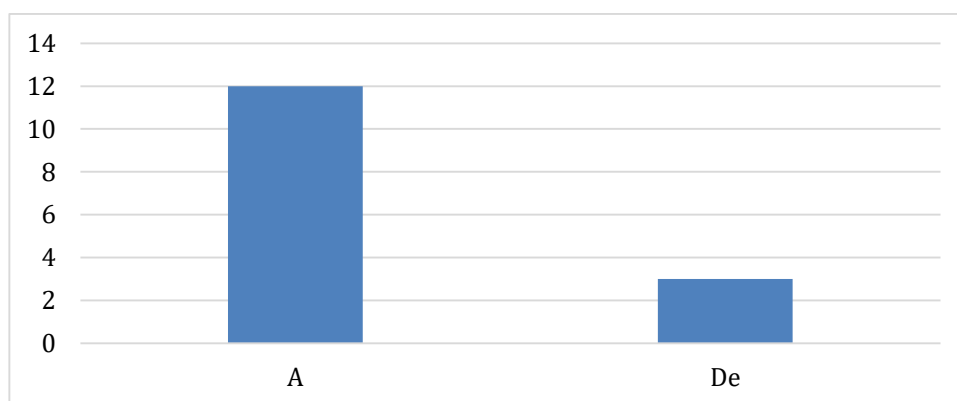
Gráfica 16. Palabra nuclear esquerda (RE).

Continúase coas tendencias esperables para esta locución: xeralmente, é o inicio dunha oración que, ben reformula o anterior, ben achega información noutro sentido; por iso o seu contexto esquerdo é textual ou oracional maiormente (cun núcleo complexo ou de nome común). Á dereita, tras a locución, o máis habitual é que se dea, e efectivamente dáse, un nome propio ou unha oración, polo que a palabra nuclear máis habitual é o nome, seguido dun verbo.

No referido ás preposicións (Gráficas 17 e 18), tampouco se atopou gran variación, pois a propia base da locución e os seus contextos de uso non a permiten. As preposicións principais foron *a*, «Punto final absoluto de un movemento de aproximación», e *con*, «Situación de acompañamiento positivo respecto a un punto de referencia» (Morera, 1999). Convén destacar que en moitos casos, para ambas as linguas, non había preposición inicial (como en (2.1. b) «[...]la posición del partido RESPECTO A la aseveración realizada por León Trosky [...]»). Vexamos as gráficas.

Gráfica 17. Preposición esquerda (RE).

Gráfica 18. Preposición dereita (RE).

Para o caso de *con* xa se apuntaron diversos matices semánticos, pero podemos destacar agora, de novo, o de instrumento a través do cal se fai algo: neste caso, pódese reformular e volver traer a colación unha idea, ou cambiala por outra, grazas á preposición, achegando ademais seguridade discursiva nese cambio e certo apego normativo (non hai unha recomendación estrita porque non existe gran variación). Para *a*, ese punto final de aproximación absoluto enténdese como un sentido de non extensión, de chegar á conclusión e punto último, polo que permite reformular o exposto grazas a que, mediante o seu uso, a acción discursiva comeza e termina no mesmo punto:

(2.1.i) «[...] debido a la denuncia que realizara el Ente Provincial de Turismo por la ocupación de la Ciudad Sagrada de Quilmes. AL RESPECTO, el letrado informó que en los Tribunales de Concepción el organismo de turismo interpuso un recurso judicial [...]».

A posición respecto ao verbo deuse de forma equilibrada, 10 casos para cada un, o cal demostra certa flexibilidade de inserción, propiciada, en parte, por poder presentarse sen unha preposición inicial que limite esa combinatoria. Pola súa banda, o 80% dos verbos foron de carácter argumental, e na distribución por proceso de ADESSE si que hai unha tendencia observada (Táboa 9) cara aos verbos de comunicación, cun 30% e seis exemplos, o cal é destacable tendo en conta que a norma ata este punto era un ou dous exemplos de cada verbo.

Tipo de proceso verbal (clasificación ADESSE) (RE)			
Niveis	Casos	Frecuencia (%)	Frecuencia acumulada (%)
Atribución	3	15.0 %	15.0 %
Cambio	1	5.0 %	20.0 %
Comunicación	6	30.0 %	50.0 %
Permiso	1	5.0 %	55.0 %
Comunicación + Creación	1	5.0 %	60.0 %
Existencia	1	5.0 %	65.0 %
Percepción	2	10.0 %	75.0 %
Disposición	1	5.0 %	80.0 %
Posesión	2	10.0 %	90.0 %
Transferencia	1	5.0 %	95.0 %
Unión + Relación	1	5.0 %	100 %

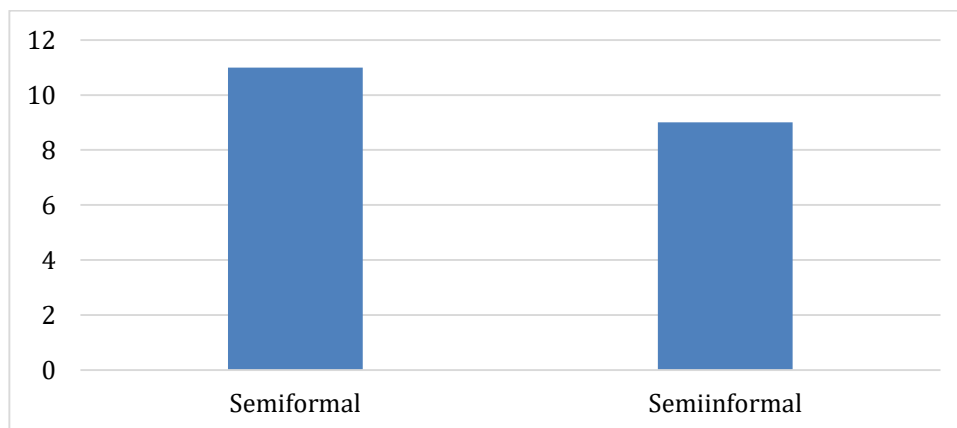
Táboa 9. Tipo de proceso verbal (RE).

Doutra banda, sobre as pausas discursivas, volve haber un 50% para cada opción; non deixa de referendarse a idea da maior mobilidade desta locución dentro do texto. Finalmente, engade información nova un 70% das veces, xa que, dentro dese 30% restante, adóitanse atopar exemplos de reformulacións do que se comentou con anterioridade, coma no seguinte:

(2.1.ñ): «[...] con resultados muy positivos que tienen que servir de referencia para la labor a desarrollar en Roquetas", dijo AL RESPECTO [de lo ya comentado] el concejal de IU en el Ayuntamiento de Roquetas, Juan Pablo Yakubiuk. [...]».

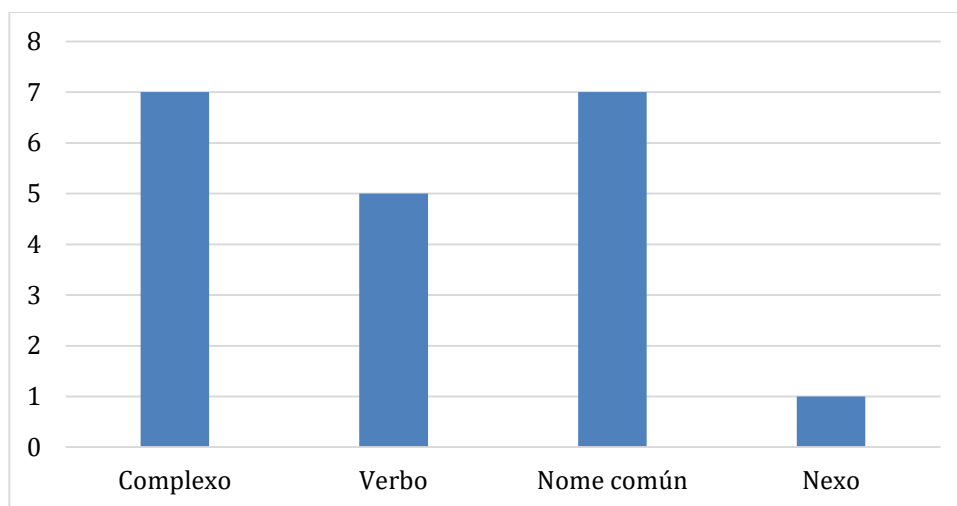
4.2.2. Galego

Esta lingua si que achegou certa variación contextual e de estilo para a locución, ademais de diferir nalgún dos parámetros ao compararse co español. Primeiro, no rexistro, estes foron os datos (Gráfica 19).

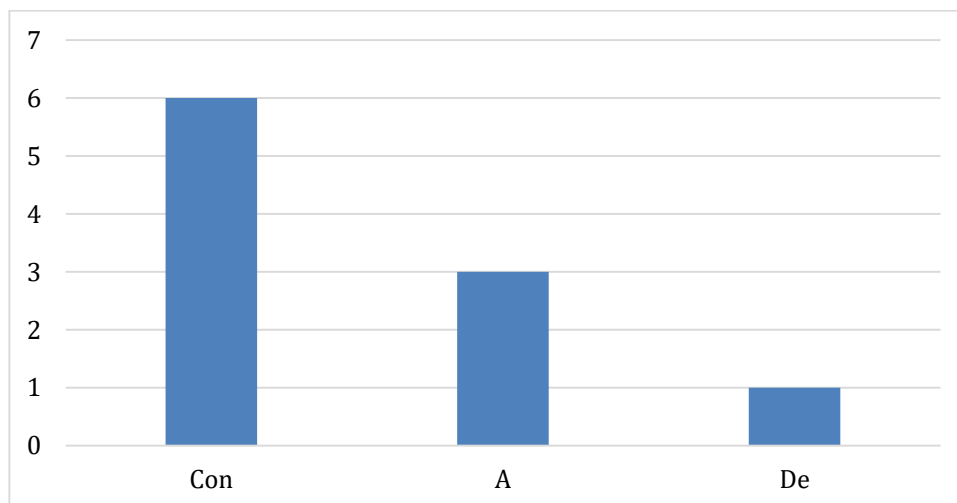
Gráfica 19. Rexistro do exemplo (RG).

Pódese ver como se descarta o contexto plenamente formal, que se distribúe entre ambos os termos medios, case á vez, cando no corpus do español había un 25% formal. Esta é unha locución máis común, para as dúas linguas, que a formada con *base*, xa que dá máis xogo e permite un maior rango combinatorio. En canto ao contexto dereito, tamén difire do equilibrio dos exemplos en español: 40% oracións, 55% nomes comúns e 5% texto, cun núcleo eminentemente nominal (90%), case á vez que o anterior punto. Na esquerda, o seu contexto é oracional ou textual en maioría, cun 5% para o nome común; o 55% lévaos a oración, sendo máis elevado ca en español, cun núcleo que se asemella aos lanzados polo español, só que coa inclusión dun nexos (véxase Gráfica 20).

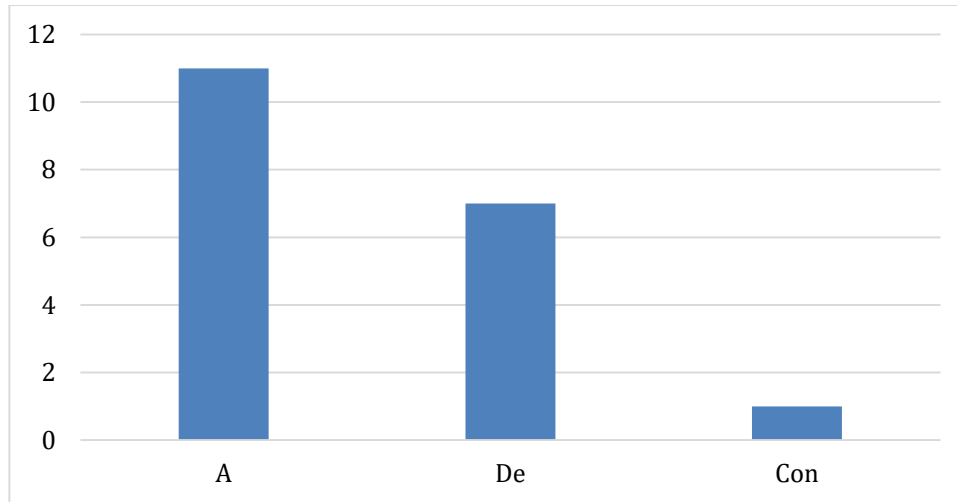

Gráfica 20. Palabra nuclear esquerda (RG).

Na alternancia das preposicións, aínda que engade *con* a dereita e *de* a esquerda, sucede igual que para o español: hai poucos casos nos que se aprecie ben un cambio semántico como os descritos para *base* en español. Débese, tamén, á capacidade de *respecto* para aparecer só nos textos, sen estar mediado por unha preposición: un exemplo de oralidade textual que vai restando elementos formais a favor dunha rede de inferencias pragmáticas. Observemos as gráficas 21 e 22 sobre a distribución preposicional e, posteriormente, algúns exemplos disto:

Gráfica 21. Preposición esquerda (RG).

Gráfica 22. Preposición dereita (RG).

(2.2.k) «[...] con cada período bélico . O pasado marítimo de o porto ferrolano aparece asociado a o porto coruñés , CON RESPECTO DE o cal actuaba de segundón , utilizado basicamente como lugar de refuxio desde finais de o século XVI [...]».

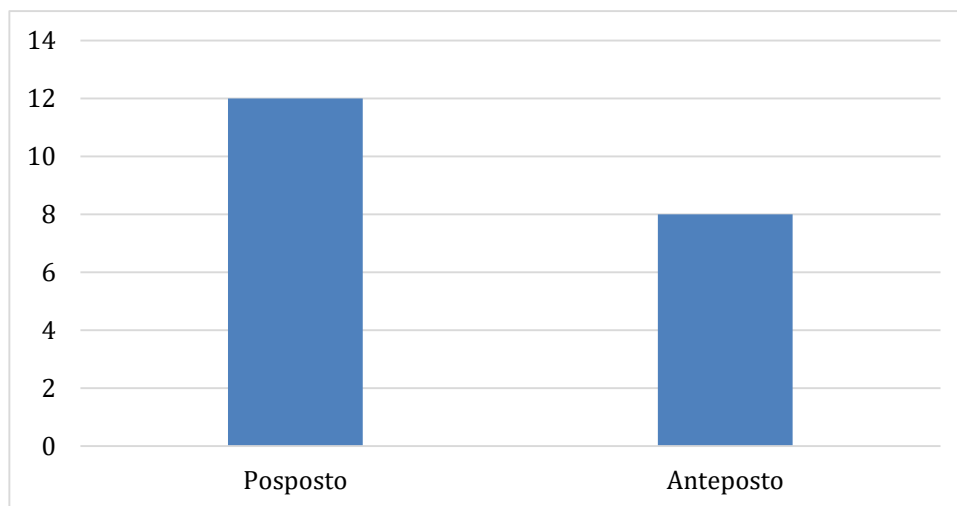
No exemplo anterior, o sentido de orientación plenamente concomitante queda patente, xa que se sitúa unha localización nocional medida segundo algo ou alguén, nunha relación que, ademais e polo contexto, se deu durante tempo, e non como un movemento puntual de tránsito.

(2.2. s) «[...] diversas formas en ou mesmo castro , como xa mencionei . Non pretendo describir de novo ou que A Ou RESPECTO DE as forxas como estrutura de actividade metalúrxica en ou presente , teño dito xa en páxinas anteriores [...]».

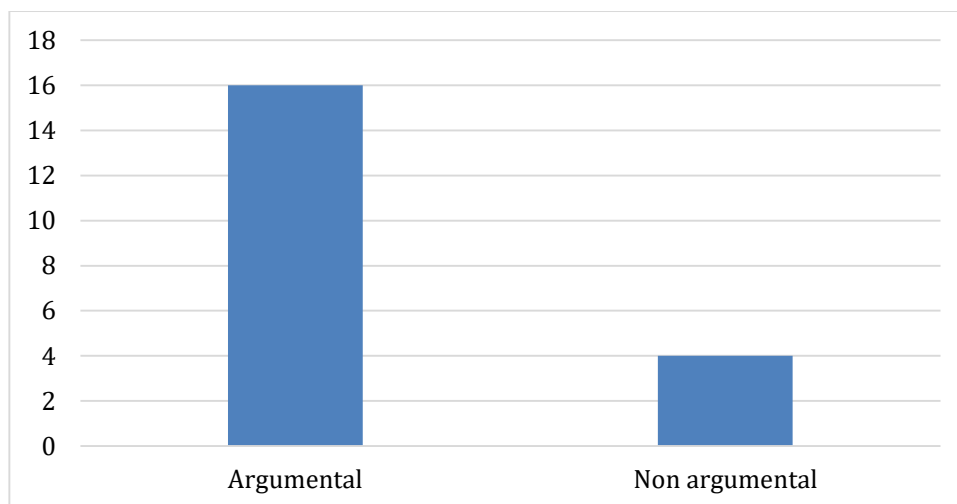
Nestoutro, xa que se trata dun movemento final absoluto, un punto ao que xa se chegou, pódese explicar o uso da preposición por ese «de novo»; é dicir, xa se describiu, xa se atopa o falante nese punto discursivo, e por iso elixiría esa e non outra preposición.

Hai que ter en conta, para o caso do galego, que se recolleron varios exemplos do mesmos autor e que, aínda que iso reduce a capacidade de alternancia da mostra, non a elimina, pois observouse tamén variación no mesmo autor. Isto é importante, xa que máis aló de eleccións inconscientes a mutabilidade de certas estruturas pode residir unicamente no costume, tanto social (que explica as diferenzas entre ambas as linguas) coma persoal.

Para a localización da locución respecto do verbo, non hai gran variación, pero si que difire do español, onde había unha igualdade entre anteposto e posposto. A Gráfica 23 mostra esta tendencia do galego. Por outra banda, na relación co verbo, mantense a inclinación para ser argumental, como se aprecia na Gráfica 24.

Gráfica 23. Posición da locución (RG).

Gráfica 24. Relación co verbo (RG).

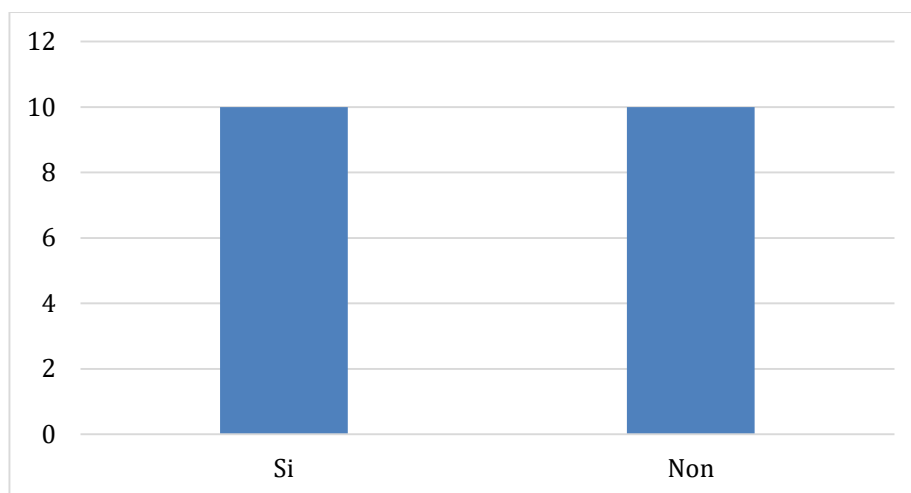
Houbo unha redución dos casos de locución anteposta (40% fronte ao 50% do español), pero a proporción de argumentalidade mantense na mesma liña.

No que respecta ao tipo de proceso verbal (Táboa 10), mantense o proceso de comunicación como o máis produtivo nesta combinación; non obstante, aparece, a diferenza do español, o proceso de creación, o cal nos apunta cara á maior gama de posibilidades que esta locución ten en galego. Como se viu, para esta lingua, preséntase máis flexible na súa combinatoria do que para o español, tanto en preposicións coma en contexto e rexistro —o feito de darse nunha gama informal achégalle maior espontaneidade e permite esta variación—. Observemos a Táboa 10 coa dispersión e porcentaxes:

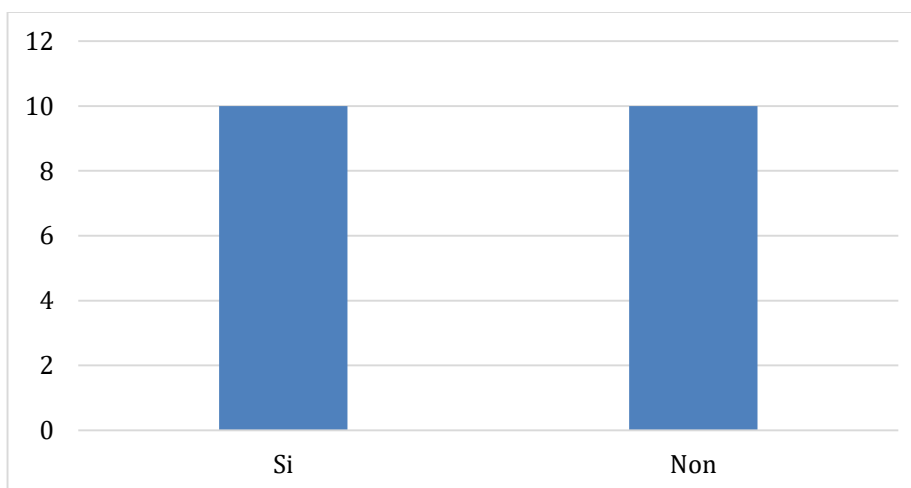
Tipo de proceso verbal (clasificación ADESSE) (RG)			
Niveis	Casos	Frecuencia (%)	Frecuencia acumulada (%)
Atribución	1	5.0 %	5.0 %
Comunicación	5	25.0 %	30.0 %
Actividade	2	10.0 %	40.0 %
Relación	1	5.0 %	45.0 %
Indución	1	5.0 %	50.0 %
Transferencia	1	5.0 %	55.0 %
Transferencia	1	5.0 %	60.0 %
Desprazamento	2	10.0 %	70.0 %
Creación	3	15.0 %	85.0 %
Modificación	1	5.0 %	90.0 %
Existencia	1	5.0 %	95.0 %
Localización	1	5.0 %	100 %

Táboa 10. Tipo de proceso verbal (RG).

Para terminar con esta análise e comparación, vexamos a presenza de pausas discursivas e información nova antes e tras a locución, respectivamente, nos Gráficos 25 e 26 seguintes. As pausas discursivas tidas en conta son tanto fortes: (2.2. g): «[...] puido respirar aliviado . RESPECTO A ela , debo dicir che»[...] coma leves, e a información nova mídese como aquela que non fai referencia anafórica ao discurso: (2.2. j): «[...] sarxento en as Brigadas Especiais de ou Exército . RESPECTO A vos seus estudos resultaba ser unha superdotada [...]». Vexamos as gráficas; están, coma en español, moi equilibradas:

Gráfica 25. Pausa discursiva (RG).

Gráfica 26. Información nova (RG).

Entre ambas as linguas, aínda que se observa unha variación, especialmente no semántico e pragmático, os contextos sintácticos e os recursos de focalización e tematización como pausas e indexación de información nova, móvense nas mesmas tendencias. A maior diferenza viuse na locución semanticamente máis pesada, a que se constrúe con *base*, xa que permitía maior alternancia preposicional, pero, á súa vez, un contexto combinatorio restritivo obrigábaa a desenvolver orientacións de sentido distintas. Trataremos, de forma sucinta, nas conclusións, algúns aspectos deste estudo e o contraste interlingüístico observado.

5. Conclusións

Do exposto neste estudo extráense as seguintes conclusións:

En primeiro lugar, aínda que o esperable ao comezo era unha alternancia semántica visible para ambas as linguas, o galego mostrouse máis opaco ao devandito cambio da matriz semántica da súa base por efecto da preposición. Isto lévanos á necesidade de axustar a teoría a esta lingua para poder ofrecer unha mellor e máis completa descrición do seu cambio.

Segundo, ao ser comunidades lingüísticas diferenciadas, existen contextos de alternancia que non son compartidos. Con todo, no que ás semellanzas se refire, estas débense á proximidade territorial e á situación de bilingüismo da maioría de falantes de Galicia: existe un transvasamento de usos e casos de alternancia que, con total seguridade, reflectiríase nunha enquisa centrada no español de Galicia e o galego.

En terceiro lugar, e nesta liña, demostrouse a capacidade explicativa da realidade e variación lingüísticas que teñen as teorías descritivistas se se combinan con outras de corte cognitivo. É importante non só describir os feitos de fala ou a escritura, senón achegar tamén explicacións baseadas nesa descrición.

Cuarto, este estudo tivo unha serie de limitacións propias das súas características; un futuro traballo nesta liña dará unhas consideracións máis certeiras e apoiadas nun corpus moito maior de exemplos. Aínda así, esta é unha boa base para a cuestión.

As tendencias xerais descritas na epígrafe de Análise dos datos serven como ese punto de partida comparativo galego-español e son de grande interese, xa que, como se viu, poden darse puntos que rompen co esperado e que, de seguro, ocuparán futuros estudos sintáctico- semánticos de natureza contrastiva.

Referencias bibliográficas

- ADESSE = García-Miguel, José M^a (dir.) (2019): *Alternancias de Diátesis y Esquemas Sintáctico-Semánticos del Español (ADESSE)* [en liña]. Disponible en: <<http://adesse.uvigo.es/index.php/ADESSE/Inicio>>.
- Morera Pérez, M. (1999-2000): *Apuntes para una gramática del español de base semántica*. Puerto del Rosario: Servicio de Publicaciones del Excmo. Cabildo de Fuerteventura, 1999-2000. ISBN 84-87461-71-9.
- RAE = Real Academia Española (2021): *Diccionario en línea de la lengua española*. Disponible en: <<https://dle.rae.es/>> [Consultado: 22/05/2021].

RAG = González González, Manuel (dir.) (2021): *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en: <<https://academia.gal/dicionario>> [Consultado: 22/05/2021].

Sketch Engine. *Language corpus management and query system* [online]. Dispoñible en: <<http://www.sketchengine.eu>> [Consultado: 21/05/2021].

The jamovi project (2021): *jamovi*. (Version 1.8) [Computer Software]. Dispoñible en: <<https://www.jamovi.org>>.

TILG = Santamarina Fernández, Antón (dir.) (2018): *Tesouro Informatizado da lingua galega (TILG)* [en liña]. Dispoñible en: <<https://ilg.usc.es/TILG/gl>>.

AUTORES E AUTORAS DE *CUMIEIRA*, vol. 6 (2021)

ABRAHAM CASTRO GARCÍA.

Nado no 1998 no barrio de Teis (Vigo), cursou con éxito nos anos 2016-2020 o Grao en Ciencias da Linguaxe e Estudos Literarios da Universidade de Vigo, coa mención en Filoloxía Galega. No curso 2020-2021 realizou o Máster Universitario en Profesorado en Educación Secundaria Obrigatoria, Bacharelato, Formación Profesional e Ensino de Idiomas na especialidade de «Linguas e literaturas oficiais: castelán e galego».

ÁNGELA OTERO FONTÁN.

Naceu en 1993 en Pontevedra e graduouse en 2020 na Universidade de Vigo no grao de Ciencias da Linguaxe e Estudos Literarios. No ano 2020-2021 cursou na mesma universidade o Mestrado de Profesorado en Educación Secundaria e Bacharelato, seguindo a especialidade de «Linguas e literaturas oficiais». Actualmente segue a súa formación realizando cursos formativos ao mesmo tempo que prepara as oposicións de Educación Secundaria.

NURIA BOUZAS ANTAS.

Nacida en 1998 en Pazos de Borela (Cotobade), graduouse en 2020 na Universidade de Vigo no grao de Ciencias da Linguaxe e Estudos Literarios. No curso 2020-2021 cursou na mesma universidade o Mestrado de Profesorado en Educación Secundaria e Bacharelato, na especialidade de «Linguas e literaturas oficiais».

FERNANDO GROBA BOUZA.

Naceu en Santiago de Oliveira (Ponteareas, Pontevedra) en 1979. Licenciouse en Filoloxía Galega na Universidade de Santiago de Compostela e doutorouse en Estudos Lingüísticos na Universidade de Vigo coa tese *O léxico da hipoloxía no galego oral* (2020). O seu labor investigador céntrase nos ámbitos da Lexicografía, da Terminoloxía, da Fraseoloxía e, recentemente, na Dialectoloxía. Entre as súas achegas destacan varios artigos en revistas científicas como *Cadernos de fraseoloxía*, *Madrygal* ou *Cadernos de lingua*, e os libros *Vocabulario galego-castelán da carpintaría da madeira* (2006) e *Galegos no Minho. 20 anos do Centro de Estudos Galegos na Universidade do Minho* (2017).

ANTONIO MARTÍN PIÑERO

Nacido en Santa Cruz de Tenerife en 1998, graduouse en 2020 en Español: Lengua y Literatura na Universidade de La Laguna. En 2020-2021 cursou o Máster Interuniversitario en Lingüística Aplicada, polas universidades de Vigo, Santiago de Compostela e A Coruña, e na actualidade realiza o doutoramento en Lingüística da Universidade de La Laguna. Gañou o XII Premio Bienal de Poesía Joven Emilio Alfaro Hardisson (2020), do Ateneo de La Laguna, e colabora con revistas de arte e investigación como *Cipselas* e *Nexo*.

NORMAS PARA O ENVÍO DE ORIXINAIS

CUMIEIRA. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega é unha publicación do Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo que quere dar a coñecer traballos científicos de novos investigadores que versen sobre a lingua e a literatura galegas.

O traballos que se presenten para publicar deben estar redactados preferentemente en galego, e os temas que aborden estarán relacionados coa Filoloxía Galega -entendida nun senso amplo- ou cos estudos lingüísticos e literarios doutras linguas -en especial os estudos lusófonos-, sempre que resulten de interese para o galego.

O envío dos traballos orixinais farase por correo electrónico ao enderezo xsalgado@uvigo.es e conterá un arquivo en versión Word e outro en versión PDF; en caso de haber imaxes, estas deberán vir situadas no lugar que lles corresponda no texto e tamén nun arquivo á parte e coa suficiente calidade para a súa impresión. Para as táboas, gráficas, fotografías, mapas etc., téñase en conta que a publicación é en branco e negro. Unha vez recibidos os traballos orixinais, estes serán sometidos por unha comisión científica a un proceso de revisión que ditaminará se son aptos para publicar ou se precisan facer modificacións.

O contido final dos textos publicados será responsabilidade de cada autor.

Os textos orixinais que se presenten deben ter en conta as seguintes indicacións en canto a tamaños, formatos, citas, bibliografía e outras cuestións:

- O texto para publicar virá redactado en formato Word en letra Cambria redonda tamaño 11 e non debe superar as 10.000 palabras.
- Conterá un título en galego e a súa versión ao inglés; en liña á parte figurará a súa autoría e a institución á que pertence (se a houber); e noutra liña, un enderezo electrónico de contacto. Todo en letra Cambria 12 negra
- Presentará tamén un «Resumo» redactado en galego dunhas 150 palabras, que describa os obxectivos e contidos do artigo, e tamén a correspondente versión en inglés dese «Abstract». Despois do resumo e o *abstract* incluíranse catro «Palabras chave» que identifiquen o contido. Todo en letra Cambria 10 redonda.
- O/a autor/a pode facer agradecementos nunha nota a pé de páxina, que se incluírá na palabra final do primeiro epígrafe.
- O corpo de texto expositivo será en letra Cambria 11, e a entreliña simple.
- O traballo artellarase en apartados, en non máis de tres niveis: o título do primeiro nivel en Cambria negra; o segundo nivel en Cambria negra-cursiva, e o terceiro nivel en cursiva; todo en tamaño de corpo 12:

1. Apartado

1.2. Subapartado

1.2.1. Subapartado

- Nas citas textuais a outros autores, de seren menos de tres liñas, incluíranse dentro do texto expositivo encerrados en aspas («»); se son máis de tres liñas, irá en texto aparte, en Cambria 10 redonda, cunha sangría de 3 cm pola esquerda.
- O texto das citas a pé de páxina debe ir en letra Cambria 10 redonda.
- O sistema interno de citas será o que emprega o apelido ou apelidos do autor/a, ano, dous puntos, espazo e páxinas, coma nestes exemplos: (Castro Veiga 2000: 23) ou Castro Veiga (2000: 23), segundo corresponda.
- No final do artigo incluíranse só as *Referencias bibliográficas* citadas ao longo do texto expositivo, cun sangrado á francesa, seguindo este procedemento:

Libro:

Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.

Publicación en liña:

TILG = Santamarina, Antón (dir.) (1986): *Tesouro Informatizado da Lingua Galega (TILG)*. Santiago: Universidade. Dispoñible en: <<http://www.ti.usc.es/tilg/>>. [Consulta do 12/06/2013]

Capítulo de libro:

Álvarez Blanco, Rosario (2000): «O redobro de A + FN en galego moderno», en R. Vieira de Castro / P. Barbosa (orgs.), *Actas do XV Encontro nacional da Associação Portuguesa de Linguística*, vol. 1. Braga: Associação Portuguesa de Linguística, 75-93.

Fernández Salgado, Benigno / Henrique Monteagudo (1995): «Do galego literario ao galego común, o proceso de estandarización na época contemporánea», en H. Monteagudo (ed.), *Estudios de sociolingüística galega sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, 99-176.

Varela Barreiro, X. (1997): «A existencia de dúas expresións clíticas de segunda persoa singular en galego», en B. Fernández Salgado (ed.), *Actas do IV Congreso Internacional de Estudios Galegos (Universidade de Oxford, 26-28 setembro 1994)*, vol. 1. Oxford / Sada: Centro de Estudios Galegos / Edicións do Castro, 319-342.

Artigo de revista:

Pita Rubido, Mª Luísa (2006): «Algunhas consideracións sobre os dativos non argumentais», *Revista Galega de Filoloxía* 7, 143-165.

Sánchez Ferraces, Xosé Luís (2008): «Vicente Risco e a modernidade. Lectura e análise de tres relatos», *Madrygal* 11, 91-100.

- De ser aceptado o traballo para a súa publicación, o editor facilitaralle ó autor/a a folla de estilo da publicación para que poida reconverter o seu artigo ó formato da publicación *CUMIEIRA*.

Cumieira. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega é unha publicación do Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo que recolle traballos académicos dos novos investigadores e investigadoras no ámbito da Filoloxía Galega.

Neste vol. 6 poden lerse traballos sobre a narrativa de Méndez Ferrín, sobre os alcumes, sobre a interpretación da paisaxe galega, sobre o léxico raiano galego-portugués e sobre alternancias en locucións preposicionais.

Universidade de Vigo